

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ TERÖRÜ VE HAMİDİYE
AŞİRET ALAYLARI (1891-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hayri BAŞBUĞ

Tarih Ana Bilim Dalı

Tarih Bilim Dalı

TEMMUZ, 2022

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ TERÖRÜ VE HAMİDİYE
AŞİRET ALAYLARI (1891-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hayri BAŞBUĞ
(Y1812.370003)

Tarih Ana Bilim Dalı
Tarih Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY

TEMMUZ, 2022

ONAY FORMU

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Doğu Anadolu’da Ermeni Terörü ve Hamidiye Aşiret Alayları (1891-1923)” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim. (01/07/2022)

Hayri BAŞBUĞ

ÖNSÖZ

Bu çalışmada; “Doğu Anadolu’da Ermeni Terörü ve Hamidiye Aşiret Alayları (1891-1923)” başlığı altında, Selçuklu Türkleri’nin Anadolu’ya girişinden XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar, kesintisiz olarak yaklaşık 850 yıllık tarihî süreç içinde, Türk-Ermeni ilişkilerinin sorunsuz bir şekilde geliştiği vurgulanmıştır.

Bilahare Batılı emperyalist güçlerin “Şark Meselesi” bağlamında sun’î bir “Ermeni Meselesi” yaratarak, bunu siyasi çıkarları ve Osmanlı Devleti’nin parçalanması için kullandıkları belirtilmiş, Hamidiye Alayları’nın bölgede asayişin sağlanması amacıyla bir yerel güvenlik gücü olarak teşkil edildiği ve Ermeni terör örgütlerinin yasadışı faaliyetlerini önlemede, bölgedeki güvenlik güçlerine yardımcı oldukları hususları irdelenmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, oluşturulmasında emeği geçen, bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım tez danışmanım Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet Çay’a, hocam Doç. Dr. Alev Duran’a, ayrıca İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Öğretim Üyelerine teşekkür ederim.

Temmuz 2022

Hayri BAŞBUĞ

DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ TERÖRÜ VE HAMİDİYE AŞİRET ALAYLARI (1891-1923)

ÖZET

Tarihî süreç içinde Türk-Ermeni ilişkileri, ilk kez M.S. 363-373 yılları arasında Güney Kafkasya'ya gelen Hunlar ile başladı. 6. yüzyılda Hazarlar, 11. yüzyılda Selçuklular, 14. yüzyıl itibarıyla Osmanlılar zamanında gelişti. Fatih Sultan Mehmed, 1461 yılında çıkardığı bir fermanla gayrimüslim cemaatler arasında denge sağlamak için Bursa'daki Ermeni Yebisgobosu Hovagim'i ve cemaatini İstanbul'a getirterek onu Ermeni Patriği tayin etti. Böylece Ermeniler de "millet" sistemi içinde özerk statüye kavuşup, 500 yıl boyunca Osmanlı idaresinde din, dil ve etnik kimliğini koruyarak "millet-i sadıka" diye anıldılar. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) reformlarıyla yeni haklara sahip olup, "Ermeni" ve "Hıristiyan" kimlikleriyle, birçok Müslüman halka nasip olmayan; vezir, nazır, paşa, mebus, müsteşar, vali, kaymakam, büyükelçi, konsolos vs. gibi makamlara getirildiler. Yeni kiliseler, manastırlar, okullar açtılar, cemiyetler kurdular. Bu süreçte, emperyalist güçlerce "Şark Meselesi" projesi bağlamında, Balkanlardaki Hıristiyan halklar üzerinde uygulanan Osmanlı Devleti'ni parçalama stratejisi başarılı olunca, yeni hedef Anadolu oldu. Önce Katolik ve Protestan misyonerleri gönderip zemin hazırlattılar. Ardından Hakkâri'deki Hıristiyan Nasturileri silahlandırıp "devlet" kurma vaadiyle isyana sevk ettiler. Bu tezgâh, Osmanlı'nın Cizre Beyliği Emiri Bedirhan Bey tarafından bertaraf edilince, emperyalizm, yeni bir kurban keşfetti: Ermeniler. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan Ayastefanos (Madde: 16) ve Berlin (Madde: 61) antlaşmalarında, Osmanlı Devleti'ne Ermeniler için yeni reform yapılması talebi dayatıldı. Öte yandan, Avrupa'da eğitilip "Ermenistan" vaadiyle Doğu Anadolu'ya gönderilen ve çeşitli silahlarla donatılan Ermenilerce kurulan Kara Haç, Armenakan, Hınçak, Taşnak vs. gibi terör örgütleri, bölgenin Müslüman halkını katletmeye ve bölgeden göçertmeye giriştiler. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Ermeni terör örgütlerinin saldırılarının önlenmesi ve bölgede asayişin sağlanması için, 1891 yılında bir yerel güvenlik gücünün teşkiline karar verdi. Sultan'ın adına

izafeten kurulan ve resmî adı “Hamidiye Hafif Süvari Alayları” olan yerel güvenlik gücü, Arap, Karapapak, Kürt ve Türkmen aşiretlerinden oluşturuldu. Hamidiye Alayları, terörün bitirilip asayişin temin edilmesine katkı sağladı, ayrıca Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde de emperyalist güçlere karşı önemli hizmetlerde bulundu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu, Hamidiye Alayları, Ermeniler, Kürtler

THE ARMENIAN TERROR IN EASTERN ANATOLIA AND HAMIDIYE TRIBAL REGIMENTS (1891-1923)

ABSTRACT

Turkish-Armenian relations in the historical process started with the Huns who came to the South Caucasus between 363-373 BC. Relations developed with Hazars in the 6th century, with Seljukians in the 11th century and the with the Ottomans in the 14th century. By an edict issued in 1461, Mehmed The Conqueror brought Hovagim, the Armenian Yebisgobos, from Bursa to Istanbul with his community in order to balance the non-Muslim communities, and appointed him the Armenian Patriarch. Thus, the Armenians gained an autonomous status within the "nation" system and preserved their religious, linguistic and ethnic identity for 500 years, and were referred to as "loyal nation". With the Tanzimat (1839) and Islahat (1856) reforms, they had new rights and with their "Armenian" and "Christian" identities; vizier, minister, pasha, deputy, undersecretary, governor, district governor, ambassador, consul etc. which even were not given to many Muslim. They opened new churches, monasteries, schools, and established societies. In this process, when the strategy of disintegrating the Ottoman Empire, which was implemented on the Christian peoples in the Balkans, in the context of the "Oriental Question" project by the imperialist Powers was successful, the new target became Anatolia. First, plan makers sent Catholic and Protestant missionaries and prepared the atmosphere. Then they armed the Christian Nestorians in Hakkâri and led them to revolt with the promise of establishing a "state". When this plot was destroyed by the Ottoman Emir of Cizre Principality Bedirhan Bey, imperialism discovered a new victim: Armenians. In the Treaty of San Stefano (1878) (article: 16) and Treaty of Berlin (1878) (article: 61) were signed after the 1877-1878 Ottoman-Russian war, a demand for a new reform for the Armenians was imposed on the Ottoman Empire. On the other hand, terrorist party organizations like The Black Cross, Armenakan, Hunchakian, Dashnaks, etc., founded by Armenians who were trained in Europe and sent to Eastern Anatolia with the promise of "The Great Armenia" and, equipped with various weapons attempted to massacre the Muslim people of the region and to

expel them from the region. Thereupon, Sultan Abdul Hamid II decided to establish a local security force in 1891 to prevent attacks by Armenian terrorist organizations and to ensure security in the region. The local security force, which was established in honor of the Sultan and whose official name was the “Hamidiye Light Cavalry Regiments”, was composed of Arabs, Karapapaks, Kurds and Turkmens. The Hamidiye Regiments ended terrorism and ensured security, and also rendered important services against the imperialist powers during the First World War and the Turkish National Independence Struggle.

Keywords: Ottoman Empire, Eastern Anatolia, Hamidiye Regiments, Armenians, Kurds

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ONUR SÖZÜ	i
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
I. GİRİŞ	1
II. TARİHÎ SÜREÇ İÇİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ	3
A. Hun-Ermeni İlişkileri.....	3
B. Hazar-Ermeni İlişkileri	6
C. Selçuklu-Ermeni İlişkileri.....	8
D. Osmanlı-Ermeni İlişkileri	17
1. Osmanlı-Ermeni İlişkilerinin Başlangıcı	17
2. Fatih Sultan Mehmed ve Ermeniler	18
3. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Kuruluşu.....	19
4. Ermenilerin İstanbul'a Yerleştirilmesi.....	20
5. Osmanlı Hoşgörüsü: Ermenilere Verilen Statü ve İmtiyazlar	21
6. Tanzimat Fermanı Sonrasında Yaşanan Kürt-Nasturi Çatışması	25
a. Tanzimat'ın idarî sistemine ve Müslim-Gayrimüslim eşitliğine tepkiler..	26
b. Bedirhan Bey olayı üzerinden “etnik kimlik” istismarcılığı	28
c. Misyonerlerin tahriklerinden kaynaklanan Nasturi terörü.....	31

d. Bedirhan Bey olayında Ermenilerin Osmanlı taraftarlığı	41
e. Ermeni Patriği Madteos'un Sultan Abdülmecid'e bağlılık genelgesi	43
f. Patrik Madteos'un genelgesinin değerlendirilmesi	44
7. Islahat Fermanı (1856) ve "Ermeni Milleti Nizamnamesi"	45
E. Osmanlı Yönetiminde ve Kurumlarında Görevli Ermeniler.....	48
1. Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri	50
2. Osmanlı Parlamentosu'nun (Meclis-i Mebusan) Ermeni Üyeleri.....	50
a. Birinci Meşrutiyet dönemi (1876-1877) I. II. devrede seçilen Ermeni milletvekilleri:	50
3. Osmanlı Hükümetlerinde Bakanlık Yapan Ermenilerden Bazıları	52
4. Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları	54
5. İçişleri Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları.....	57
6. Hazine-i Hassa Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları.....	59
7. Adalet Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları	59
8. Posta ve Telgraf Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları.....	60
9. Eğitim Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları	61
10. Şûrayı Devlet'in (Danıştay) Ermeni Üyelerinden Bazıları	61
11. Osmanlı Kurumlarında Görevli Ermeni Doktorlardan Bazıları	62
III. BATILI BÜYÜK DEVLETLER VE ERMENİLER	65
A. Batılı Devletlerin "Şark Meselesi" Projesi ve Ermeniler.....	65
B. Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeniler	69
1. Katolik Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri	69
2. Protestan Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri	70
IV. "ERMENİ MESELESİ" NİN ORTAYA ÇIKIŞI	79
A. Ayastefanos Antlaşması'nda (1878) "Ermenistan" Projesi	79
B. Ermeni Patrikliği'nin "Ermenistan" Projesi	80

C. Berlin Antlaşması (1878) ve Ermeniler İçin İmtiyazlar Talebi.....	84
D. Doğu Anadolu’yu/Altı Vilayeti “Ermenistan” Yapma Hedefi.....	86
E. Doğu Anadolu Aşiretlerinin “Ermenistan” Projesine Tepkileri.....	88
V. ERMENİLERİN ÖRGÜTLENME FAALİYETLERİ.....	91
A. Ermenilerin Kurdukları Eğitim-Kültür ve Sosyal Cemiyetler.....	91
B. Ermeni Okullarında Yaratılan Ermeni Milliyetçiliği Bilinci.....	94
1. Ermenilerin Açtıkları Okullar.....	94
2. Ermeni Okullarının Ders Kitaplarında Türk Düşmanlığı ve “Ermenicilik” Propagandası.....	97
3. Ermeni Okullarında Yasaklı Yayınların Okutulması.....	102
4. Ermeni Okulları-Ermeni Patrikliği-Öğretmenler-Örgütler İttifakı.....	105
5. Ermenici Öğretmenlerin Durumunu Yansıtan İki Portre.....	107
a. Mıgırdiç Hrimyan (1820-1907).....	107
b. Mıgırdiç Portukalyan (1848-1921).....	109
C. Ermeni Terör Örgütlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri.....	111
1. Ermeni Terör Örgütlerinin Kuruluşu.....	111
a. Kara Haç (1878, Van).....	112
b. Ermeni Vatanperverler İttihadı (1880, İstanbul).....	114
c. Anavatan Müdafileri (1881, Erzurum).....	115
d. Şûrayı Âli / Yüksek Konsey (1881, Erzurum).....	117
e. Silahîler / Silahlılar (1882, Erzurum).....	117
f. Armenakan Partisi (1885, Van).....	118
g. Hınçak Partisi (1887, Cenevre).....	121
h. Taşnak/Taşnaksutyun Partisi (1890, Tiflis).....	124
2. Ermeni Terör Örgütlerinin Silahlanma Faaliyetleri.....	127
3. Ermeni Komitelerinin Müslümanları Doğu Anadolu’dan Göçertme Siyaseti.....	133

4. Ermeni Fedai Komiteleri ve Terörü	135
5. Ermeni Gönüllü Taburları ve Terörü	142
VI. HAMİDİYE AŞİRET ALAYLARI	149
A. Hamidiye Aşiret Alayları'nın Kuruluşu Öncesinde Bölgenin Genel Durumu	149
B. Hamidiye Aşiret Alayları'nın Kuruluş Hazırlıkları	154
C. Hamidiye Hafif Süvari Alayları Nizamnâmesi.....	155
D. Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na Katılan Aşiretler.....	157
E. Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın Kuruluş Nedenlerine Dair Görüşler.....	161
F. Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Ermeni Komitecileri.....	162
G. Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın Hizmetleri	164
VII. SONUÇ.....	165
VIII. KAYNAKÇA	167
EKLER.....	185
ÖZGEÇMİŞ.....	211

KISALTMALAR LİSTESİ

ABCFM	: American Board of Comissioners for Foreign Missions
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız.
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
c.	: Cilt
CMS	: Church Missionary Society
Çev.	: Çeviren
d.	: Doğum
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
ö.	: Ölüm
PTT	: Posta Telgraf Telefon
s.	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	: tarih yok.
vb.	: ve benzeri.
vd.	: ve devamı, ve diğerleri.
vs.	: ve saire.

y.y. : yayımcı yok, yayım yeri yok.

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

I. GİRİŞ

Uluslararası alanda “Ermeni Sorunu” diye tanımlanan siyasi mesele, Osmanlı-Rus Savaşı’nın (1877-1878) ardından imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin antlaşmalarında, Osmanlı Devleti’nden Ermeniler için imtiyazlar talep edilmesiyle ortaya çıktı. Bilahare Batılı büyük devletlerin desteğiyle kurulan Ermenici terör örgütlerince Doğu Anadolu’nun yerleşik Müslüman halkının hedef alınıp baskı altına alınması ve saldırılara maruz bırakılması üzerine, Sultan II. Abdülhamid, bölgede asayişin sağlanması için, dış destekli silahlı çetelere karşı aşiretlerden oluşan bir yerel güvenlik gücünün kurulmasına karar verdi.

Bu çalışmada; Osmanlı Devleti’ni parçalamayı amaçlayan Batılı emperyalist devletlerin teşviki ve desteğiyle, XIX. yüzyılın son çeyreği itibarıyla kurulan Armenakan, Hınçak ve Taşnak terör örgütlerinin, Doğu Anadolu’da bir “Ermenistan” devleti kurmak için, Ermenilerden daha fazla nüfusa sahip olan bölgenin Müslüman halkını baskı, şiddet ve katliam uygulayarak göçe zorlamaları, Rus ve İran sınırlarından bölgeye silah ve teçhizat sokulması, ayrıca Batılı devletlerin bölgedeki misyonerlik faaliyetleri ve tahriklerinin de yoğunlaşması üzerine, Sultan II. Abdülhamid’in emriyle 1891’de, huzur ve asayişin temini maksadıyla, yerel güvenlik gücü olarak, bölgede yerleşik Türkmen, Karapapak, Kürt ve Arap aşiretlerinden oluşturulan “Hamidiye Hafif Süvari Alayları” konusu değerlendirilerek; alayların teşkiliyle bölgenin iç ve sınır güvenliğinin sağlandığı, silahlı çetelerin terörünün engellendiği, “Ermenistan” projesinin bertaraf edildiği, bölgedeki aşiretlerin devlete bağlılığının güçlendirildiği, ayrıca Ermeni diasporasının sözde “soykırım” iddiasının mesnetsiz olduğu hususları irdelenecektir.

Bu bağlamda;

“Tarihî Süreç İçinde Türk-Ermeni İlişkileri” başlıklı bölümde, Hun, Hazar, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri ile Ermeniler arasında gelişen iyi münasebetler ve Ermenilere tanınan haklar detaylı olarak değerlendirilecektir.

“Batılı Büyük Devletler ve Ermeniler” başlıklı bölümde, Batılı devletlerce “Şark Meselesi” kapsamında sun’î olarak yaratılan “Ermeni Meselesi” ile Osmanlı Devleti’nin parçalanmasının hedef alındığı, Protestan ve Katolik misyonerlerin de aynı dönemde Anadolu’da Rum, Ermeni, Süryani, Nasturi, Keldani gibi Hıristiyan azınlıklara yönelik yürüttükleri çalışmalar ele alınacaktır.

“Ermeni Meselesi”nin Ortaya Çıkışı” başlıklı bölümde, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına dâhil edilen bu konu ile Doğu Anadolu’da bir “Ermenistan” devletinin tesisinin amaçlandığına dair bilgi verilecektir.

“Ermenilerin Örgütlenme Faaliyetleri” başlıklı bölümde, Islahat Fermanı (1856) ile Müslim ve gayrimüslimlerin eşit haklara sahip kılınmaları üzerine, Ermenilerin eğitim, kültür ve sosyal amaçlı cemiyetler kurup okullar açtıkları bu okullarda Ermeni öğrencilere bilim yerine siyasi fikirler aşılandığı, Avrupa’dan getirilen yasaklı yayınların okutulduğu, Ermeni terör örgütlerinin de bu dönemde ortaya çıktığına ilişkin hususlar irdelenecektir.

“Hamidiye Aşiret Alayları” başlıklı bölümde, Ermeni terör örgütlerinin yöre halkına yönelik saldırıları üzerine, yukarıda da belirtildiği gibi, bölgede asayişin sağlanması amacıyla Sultan II. Abdülhamid’in ismine izafeten kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alayları’nın teşkili ve çalışmaları ele alınacaktır.

II. TARİHÎ SÜREÇ İÇİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Tarihî süreçte, Türklerin Ermeni toplumu ile ilk karşılaşmaları ve ilişkilerinin başlangıcı konusunda şimdiye kadar muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bazı tarihçilerce, M.S. VI. yüzyılda Ermenilerle ilk karşılaşan Türklerin Hazarlar oldukları¹ ifade edilirken, bazıları da Ermenilerle ilk temasın, Abbasiler zamanında (IX. yüzyıl ortaları) İslâm ordularına komuta eden Türkler tarafından Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgelerinin fethi döneminde olduğuna dikkati çekerler.² Bir kısım kaynaklarda da³, Türklerin Ermenilerle ilk ilişkilerinin XI. yüzyılda, Selçuklular dönemine tekabül ettiğine dair görüşlere yer verilmiştir. Ancak bu ilişkinin, çok daha gerilere, Hunlar çağına kadar uzandığına dair bilgiler veren tarihî kaynakların mevcut olduğu da bilinmektedir.

Bu kapsamda, Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihî süreç içindeki seyrini, genel hatları itibarıyla kısaca irdelemekte yarar görmekteyiz.

A. Hun-Ermeni İlişkileri

Son yıllarda yapılan bazı araştırmalar sonucunda ortaya çıkan yeni bilgi ve bulgulara göre, Türk-Ermeni ilişkilerinin ilk kez M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında, Kafkasya'dan bugünkü Ermenistan ile Azerbaycan topraklarına gelen bir kısım Hun Türkleri döneminde gerçekleştiği şeklindedir.

Hunların bir kolunun, 363-373 yılları arasında Kafkas geçitlerinden şimdiki Ermenistan arazisi üzerinden o dönemde Romalıların hâkimiyeti altında bulunan

---

¹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları, Ankara, 1990, s. 85.

² A. Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 176.

³ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Yeni Matbaa, Ankara, 1950, s. 78; Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Altınok Matbaası, Ankara, 1967, s. 32-33; Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 22; Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 7-11; Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. XI; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 20. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2011, s. 13.

Doğu Anadolu'ya girdiğini belirten Tezcan, Süryani tarihçi Efraem'e dayanarak, Hun savaşçılarının Urfa önlerine kadar gittiklerini ifade eder.⁴ Hatta Hunların bir kolunun da Mezopotamya'ya dek ilerlediği öne sürülür.⁵

Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yapılan ikinci Hun seferi ise Basık ve Kursık adlı komutanlarının öncülüğünde 395 yılında gerçekleşmiştir. Hunlar, Kars ve Erzurum'dan hareketle Karasu-Fırat havzalarından Malatya'ya, oradan Çukurova'ya inerek Urfa ve Antakya kalelerini kuşattılsa da alamadılar. Sonra Suriye, Lübnan ve Kudüs civarına kadar ilerlediler. Filistin'den geriye çekilip Orta ve Doğu Anadolu güzergâhından Kuzey Azerbaycan'a ve oradan Kafkasları aşp Karadeniz'in kuzeyindeki üslerine döndüler (396). Hunlar, iki yıl sonra, 398'de Anadolu'ya küçük çaplı bir sefer daha yaptılar.⁶

Öte yandan, V. yüzyılın Ermeni tarihçisi Egişe (d. 420), "*Vardan ve Ermeni Savaşı Tarihi*" adlı eserinde Hun-Ermeni ilişkileri konusunda detaylı bilgiler verir⁷ ve Hunlar için "Honk"⁸ adını kullanır. Günümüzde Ermenistan'da okutulan tarih ders kitaplarında da "Honer" adıyla anılan Hunların Ermenilerle ilişkilerinden söz edilir.⁹ İranlı Sasanilerin, bağlı oldukları Zerdüşti inancını Hıristiyan Ermenilere zorla kabul ettirmek için uyguladıkları baskılar üzerine, Ermeniler 451 yılında Sasanilere karşı isyan ettiler. Bu olayın tanığı olan Egişe'nin kaydettiği bilgilere göre; Ermenilere öncülük eden Mamıkonyan¹⁰

---

⁴ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni - Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 32, 2007, s. 185.

⁵ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, cilt 1, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 185.

⁶ Abdulhaluk M. Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi-I (Selçuklu Öncesi)", **Türk Kültürü**, sayı 239, 1983, s. 56; Ali Sevim ve Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 27-28; Öztuna, **a.g.e.**, s. 187-188.

⁷ Tezcan, **a.g.m.**, s. 187.

⁸ Eski Ermenice'de -k soneki çokluk eki (-lar, -ler) olduğundan dolayı, "Honk" terimi, "Honlar/Hunlar" anlamını vermektedir (Tezcan, **a.g.m.**, s. 187).

⁹ Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi", **Yeni Türkiye**, sayı 60, 2014, s.10.

¹⁰ Mamıkonyan isminin Türk kökenli "Mamık" ile "Konak" kardeşlerin adlarına dayandığı ileri sürülüyor. Taron'lu (Muş/Ahlat) Ermeni tarihçi ve Başpiskoposu Sebeos'un 661'de tamamladığı "Heraklius Tarihi" adlı esere göre; Part/Arşaklı Hükümdarı V. Artaban döneminde (M.S. 213-226), Çen/Çenastan (Türkistan) Hükümdarı Cen-Bakur'un, ana bir kardeşleri Mamık ile Konak, yönetimi ele geçirme girişimleri yenilgi ile sonuçlanınca, taraftarları ile birlikte komşu Balh-Şahastan (Şahlaryurdu Balh)'daki Part/Arşaklı Hükümdarı V. Artaban'a sığınıyorlar. O da bunları, kendisine teslim edilmesini isteyen Cen-Bakur'a vermemek için, aileleri ve taraftarları ile birlikte bu prensleri, akrabası olan Sasani Şahı Khosrov'a (M.S. 217-238) gönderip onun ülkesine yerleşmelerini sağlıyor. Bilâhare Mamık ve Konak'tan türeyen sülalenin (Mamıkonyan/Mamikonan/Mamikonlar Hanedanı), ileri gelenlerine burada Arşaklıların "Sibarabed" (çeribaşı/komutan) rütbesi veriliyor (Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 170; aynı yazar, "Yukarı-Eller /

sülalesinden Vardan Mamıkonyan, Sasanileri yenmek için İstanbul (Konstantinopolis) merkezli Hıristiyan Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'na, Kafkas kuzeyindeki Hun Devleti'ne, Antakya'daki Roma ordusu komutanına ve Sasanilere tâbi olan bölgedeki bazı derebeyliklere elçiler gönderip destek istedi. Ancak Ermenilerin yardım çağrısına sadece Hunlar olumlu cevap verdiler. Öteden beri Sasanilerle mücadele eden Hunlar, 451 yılında İran'ın Maku kentine bağlı Avarayr köyü civarında çıkan savaşta Ermenileri desteklediler.¹¹

Hun-Ermeni ilişkilerini irdeleyen Redgate de; Avarayr savaşında Sasanilere karşı Romalılardan (Bizans) destek alamayan Ermenilere¹² Hunların yardım ettiğini ve önemli başarıların elde edildiğini söyler.¹³

Diğer taraftan, günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti okullarında okutulan tarih ders kitaplarında da Honerlerin (Hunların), Perslere (Sasanilere) karşı Ermenileri desteklediklerine dair bilgilere yer verildiğini öğreniyoruz. Bu hususta, 2010-2011 eğitim-öğretim yılında zorunlu olarak okutulan tarih ders kitaplarını inceleme konusu yapan Bozkuş; V. Barkhudaryan ve B. Harutyunyan tarafından hazırlanan “*Hayots Patmut'yun, Hanrakrt'akan Dprotsi 5-rd Dasarani Dasagirk' Yerevan, 2000*” (Ermeni Tarihi: Ortaöğretim 5. Sınıf Ders Kitabı, Erivan, 2000) adlı kitapta, Ermenilerin Avarayr savaşında Perslere karşı Hunlar ile dayanışmaya girdikleri, Vardan Mamıkonyan'ın Hunlarla yaptığı antlaşmaya göre, Hunların, Perslerle mücadelede Ermenilere yardım sözü verdikleri ve

---

Urartu / Armenia'ya Hâkim Olanlar”, **Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)**, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 53).

¹¹ Tezcan, **a.g.m.**, s. 187-194.

¹² Bizans İmparatoru Markianos'un talimatıyla, 451 yılında toplanan Diyofoz (Hz. İsa'nın iki tabiatlı [ilahi ve insani] olduğu) görüşlü yaklaşık 600 Ortodoks piskoposun müteşekkil Chalcedon (Kalkedon/Kadıköy-İstanbul) Konsili, Ermeni kilisesinin kurucusu Gregor Lusavoric'in Monofizit (Hz. İsa'nın tek tabiatlı) görüşünü tanımayıp mahkûm etmiştir (Bkz. Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret İşıltan, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 55; Davut Kılıç, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s. 10-11). Bizans yönetiminin, aynı yıl Sasanilerle savaşan Ermenilere yardım göndermemesinin sebebinin, Ermenilerin bağlı oldukları Gregoryen mezhebinin Konsil'in kararıyla reddedilmesinden kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir. Bu bağlamda, 451 yılı itibarıyla, Ortodoks Bizans ile Gregoryen Ermeniler arasında sürekli olarak bir mezhep ayrılığı gerginliğinin yaşandığı anlaşılıyor (Bkz. **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hrant D. Andreasyan, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 113; Uras, **a.g.e.**, s. 129).

¹³ Bozkuş, **a.g.m.**, s. 10.

birlikte Persler karşısında ortak hareket edildiği yönünde bilgilerin yer aldığını kaydeder.¹⁴

Böylece tarihî süreç içinde, ilk olarak Hun Türkleri ile Ermeniler arasında başlayan siyasi ve sosyal ilişkilerin, sonraki dönemlerde de muhtelif Türk boyları tarafından sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁵

B. Hazar-Ermeni İlişkileri

Hunlardan sonra Ermenilerle karşılaşan bir diğer Türk toplumu Hazarlar olmuştur. Hazar Türkleri, VI. yüzyılın sonlarında Güney Kafkasya'da İranlı Sasanilere tâbi olan Ermeni ve Gürcülerin bazı yerleşim birimlerini ele geçirdiler.

Bu arada, Anadolu'yu istila etmeye başlayan Sasanilerle savaşmak üzere sefere çıkan Bizans İmparatoru Heraklius ile Hazar Kağanı nâibi Çebu Hakan arasında, Kafkas ve Armenia bölgelerinde Sasanilere karşı işbirliği yapma kararı alındı.¹⁶

Ardından Bizans-Hazar ittifakı, 626 yılında Tiflis civarında yapılan bir antlaşma ile de pekiştirildi. Hazarların verdikleri 40.000 atlı savaşçı desteği¹⁷ sayesinde, Ninova'da (Musul civarında) Bizans-Hazar güçleri karşısında (Aralık 627) ağır bir yenilgiye uğrayan Sasaniler, işgal ettikleri Anadolu, Roma Mezopotamyası, Suriye, Filistin ve Mısır'dan çekilmek zorunda kaldılar.¹⁸

Hazarlar, Heraklius'a verdikleri bu yardıma karşılık, antlaşma koşulları gereğince; Aran (Karabağ ve Gence yöresi), Gürcistan ve Armenia (Vasporakan/Van, Sisakan/Ağrı, Kalikala/Erzurum, vs.) bölgelerini hâkimiyetleri altına aldılar.¹⁹ Böylece Hazar Türkleri, yönetimleri altındaki bu yörelerde meskûn bulunan Ermeni, Gürcü, Nasturi, Keldani, Süryani vs. gibi Hıristiyan halklarla uzun süre bir arada yaşamaya başladılar.

---

¹⁴ Bozkuş, **a.g.m.**, s. 10-11.

¹⁵ İbrahim Tellioglu, **Türk-Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları**, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2015, s. 10; Tezcan, **a.g.m.**, s. 199.

¹⁶ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 96; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 206-207.

¹⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklu Fethi'nden (1064) Önce 'Yukarı-Eller/Armenya/Oğuz-Elleri'nde Halıcılık, 'Türkmen/Oğuz' İşi idi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 3, 1985, s. 28; Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 207.

¹⁸ Işıl Demirkent, "Herakleios: Bizans İmparatoru (610-641)", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 211.

¹⁹ Kırzioğlu, **a.g.m.**, s. 28; Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 86.

Nitekim Ermeni tarihçisi ve Başpiskoposu Sebeos, 661 yılında tamamladığı ve daha çok Bizans, Hazar ve Sasani ilişkilerini konu alan²⁰ “*Histoire d’Héraclius*” (Heraklius Tarihi) adlı eserinde, Hazarların Türk olduklarını belirterek, Ermenilerin uzun dönem Türklere tâbi olarak yaşadıklarını kaydeder. Süryani tarihçisi Mihail de benzer görüşler ileri sürer.²¹

Bilahare Müslüman Arap (Emevi) güçlerinin bölgeye girmeleri sürecinde, Hazarlar VII. yüzyılın sonlarından itibaren zaman zaman Doğu Anadolu’ya akınlar yaparak Araplara ve onlara tâbi olan Gürcü ve Ermeni derebeylikleri ile çatıştılar. Tiflis, Van, Erzurum ve diğer bazı yerleşim birimlerini tekrar ele geçirdiler.²² Bu arada, Hazarların kağanının 818’de İslâm dinini kabul etmesinin akabinde çatışmalar sona erdi ve bölgede barış sağlandı.²³ İslâm tarihçileri, Hazar Türkleri’nin dört yüzyıl boyunca Kafkasya ve yakın çevresine hâkim olduklarını kaydederler.²⁴ Ermeni tarihçisi Ghevond de; Doğu Anadolu ve bilhassa Van bölgesinin uzun süre Hazar Türkleri’nin hâkimiyetinde kaldığını belirtir.²⁵

Diğer yandan VIII. yüzyılın sonlarına doğru, Bizanslıların hâkimiyetine geçen söz konusu bölgeler, Müslüman Türklerin de içinde yer aldıkları İslâm orduları tarafından tekrar fethedildi. Bağdat merkezli Abbasi İslâm Devleti’ne tâbi kılınan Ermeniyeye ve Azerbaycan umumî valiliklerine, Abbasi halifelerince muhtelif tarihlerde atananlar arasında; Muhammed b. Sûl, Afşin Haydar, Muhammed b. Halid ve Boğa el-Kebîr (Büyük Boğa) gibi Türk kökenli emirler de yer aldı.²⁶

Uzun süre Abbasi hâkimiyeti altında kalan Ermeniyeye bölgesinin Vaspurakan (Van), Vanand (Kars), Ani prenslikleri ile İberia (Gürcistan), Theodosiopolis/Kalikala (Erzurum), Edessa (Urfa), Telukh/Dülük (Antep),

---

²⁰ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 83.

²¹ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 86.

²² Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 87.

²³ Ahmet b. Yahya el-Belâzurî, **Fütûhu’l-Büldân** (Ülkenin Fetihleri), Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1987, s. 297.

²⁴ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1973, s. 149.

²⁵ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 87.

²⁶ Togan, **a.g.e.**, s. 176-177; Belâzurî, **a.g.e.**, s. 291-303.

Antiokeia (Antakya) gibi yerleşim birimleri, II. Basileios'un yönetimi döneminde (976-1025) tekrar Bizans İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi.²⁷

C. Selçuklu-Ermeni İlişkileri

Oğuzların Kınık boyundan Dokak oğlu Selçuk Bey'in ismini taşıyan Selçuklu Devleti henüz kurulmadan evvel, Selçuklu ailesi, Orta Asya'nın Maverâünnahir²⁸ alanında, Gazneli ve Karahanlı Türk devletleri ile anlaşmazlığa düşünce, Selçuk'un torunları Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Bey, XI. yüzyılın başlarında kendilerine yeni bir yurt bulma arayışına girdiler.²⁹

Çağrı Bey, 1015-1021 yılları arasında yurt edinme amaçlı keşif seferi için 3 bin Türkmen süvarisiyle birlikte Horasan, Rey ve Azerbaycan üzerinden Anadolu seferine çıktı.³⁰ Akabinde Bizans'a tâbi, ancak Bizans'la sürekli mezhep çatışması içinde bulunan Ermeni Ardzruni sülalesinden Senekerim'in oğlu Davit'in yönetimindeki Vaspurakan (Van) prensliğinin topraklarına kadar ulaştı (Mart 1018). Selçuklu Türklerinin Ermenilerle ilişkisi de bu dönemde başladı.³¹ Çağrı Bey, burada birkaç kaleyi ele geçirmesini müteakip kuzeye doğru yöneldi, Nahçıvan, Nik, Becni ve Gürcü bölgelerini de istilâ ettikten sonra Azerbaycan-Rey-Horasan güzergâhından Maverâünnahir'e dönerek ağabeyi Tuğrul Bey'e yaptığı keşif seferinin raporunu sundu.³²

Daha önce sözü edilen Chalcedon (Kalkedon/Kadıköy-İstanbul) Konsili'nin 451 yılında aldığı kararla, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya kiliselerince benimsenen Gregoryen mezhebini reddetmesinden beri, Ortodoks Bizanslılarla Gregoryen Ermeni ve Gürcüler arasında mezhep tartışmaları, hatta zaman zaman çatışmalar da yaşanmaktaydı. Doğal olarak bu durum, Selçuklular için, bölgeyi yurt tutma amaçlarına imkân veren bir zemin oluşturuyordu.

---

²⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 291-292.

²⁸ Maverâünnahir; günümüzde Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sır Derya) nehirleri arasındaki Özbekistan toprakları ile çevresini içine alan tarihi bölge.

²⁹ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 39.

³⁰ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 8. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 89; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-21) ve Tarihi Ehemmiyeti", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1953, s. 264.

³¹ Mateos, **a.g.e.**, s. 48.

³² Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, s. 11-12.

Selçuklu güçlerinin Doğu Anadolu’da görünmeleri üzerine, Bizans İmparatoru II. Basileios, Gregoryen Ermenilerin Bizans’a karşı Türklerle ittifak edebilecekleri zehabına kapılarak kalabalık bir orduyla bölgeye girdi. Ermeni prensliklerini dağıtıp Bizans’a ilhak etti ve sınırlarını Kafkasya ve Azerbaycan’a dek genişletti. Böylece Bizanslılar ile Selçuklular komşu oldular.³³

II. Basileios, bununla da yetinmeyerek Vaspurakan’ı 12 kalesi, 115 kilise ve manastırı, 4400 köyüyle işgal etmesinin ardından, 40 bin Ermeni’yi Orta Anadolu’nun Sivas ve Kayseri yörelerine nakletti. Bu olayı, “*tarihte en büyük Ermeni tehciri*” olarak nitelendiren Sevim; II. Basileios’un, Van gölünün kuzeyindeki dağlardan Büyük Zap suyu ile Urmiye gölüne kadar olan geniş sahada “*Grek Vaspurakania*” adı altında yeni bir eyalet kurduğunu kaydeder.³⁴

II. Basileios, bilâhare 1021-1022 yıllarında Erzurum’u ele geçirip, ardından Aras vadisinde Gürcü Giorgi’nin güçlerini de yenerek Tiflis’i işgal etti. Bunun üzerine Ermeni Ani kralı Ioannes Simbat da II. Basileios’a itaat edip kalenin anahtarlarını kendisine teslim etmek zorunda kaldı. Böylece Selçukluların Doğu Anadolu’yu hâkimiyetleri altına almaları öncesinde, bölgedeki Gregoryen Ermeni ve Gürcü yönetimleri doğrudan Bizans’a ilhak edilmiş oldu.³⁵

Diğer taraftan, Tuğrul Bey’in öncülük ettiği Selçuklular, Dandanakan Savaşı’nda (1040) Gaznelileri bozguna uğratarak, Horasan’da Selçuklu devletinin bağımsızlığını ilân edip, Sultan Tuğrul’un idaresinde 1043 yılı itibarıyla yeni gazâlar için hazırlıklara giriştiler. Çağrı Bey’in daha önce Anadolu’ya yaptığı yurt edinme amaçlı keşif seferini ve bölgede yaşanan gelişmeleri değerlendiren Sultan Tuğrul, batı istikametine yönelik seferler düzenleyerek, yeni topraklar ele geçirmeye başladı.

Selçukluların yurt arayışını irdeleyen Cahen; “Tuğrul Bey’in başkanlığında güneybatı ve batıda kazanılan başarıların, başından beri hem askeri hem de diplomatik gelişmelerin bir arada sistemli bir biçimde yürütülmesinin, çok önceden kesinlikle kuşkuya hiç yer bırakmayan belirlenmiş amaçları olduğuna” dikkat çeker. Sultan Tuğrul’un batıya yönelik fetihlerinin amacını ise; “*İran*

---

³³ Osman Turan, **a.g.e.**, s. 120.

³⁴ Sevim, **a.g.e.**, s. 9-10.

³⁵ Sevim, **a.g.e.**, s. 10.

aylasından Hac yeri [Halifelik merkezi] olan Bağdat'a, Azerbaycan'a, Ermenistan'a ve Anadolu'daki Bizans'a giden yolları ele geçirmek", ayrıca "Bizans'a karşı bir kutsal savaş açmak" şeklinde ifade eder.³⁶

Selçuklular henüz Doğu Anadolu'yu fethetmeden önce, bölgedeki Ermeni derebeylikleri (veya şehir krallıkları) tümüyle Bizans İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı. Bizans'ın dayattığı Ortodoks mezhebini reddeden Gregoryen mezhepli Ermeniler, Bizans zulmü altında yaşam mücadelesi vermekteydiler. Bizans'ın ekonomik baskısı, kilise ve manastırlardan ağır vergiler alınması, zenginlerin haraca bağlanması, savaşlarda asker verilmesi, iaşe temin edilmesi, gelir vergisi, hayvan vergisi, kan vergisi, hasat vergisi vs. altında ezilen Ermeniler, dinî inançlarına hoşgörülü davranan Selçuklu Türklerinin bölgeye gelişini sevinçle karşıladılar.

Bizans imparatorları, Bizans'a bağlılıklarından kuşku duydukları Ermeni kral ve prenslerini görevden alıp, Anadolu'nun orta ve batı bölgelerine sürerek zorunlu ikamete tâbi tutuyor, onların yerlerine ise ya payitahttan Grek/Rum kökenlileri veya Gregoryenlikten Ortodoks mezhebine girmiş ve itimat ettikleri Ermeni kral ve prenslerini tayin ediyorlardı.

Buna dair çarpıcı örneklerden birini vermek yararlı olacaktır:

Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomak, Bizans'a bağlılığından kuşkulandığı Ani şehrinin kralı II. Gagik'e, bir mektupla beraber Haç ve İncil göndererek, dostluğunu pekiştirmek bahanesiyle 1044 yılında onu İstanbul'a getirtti ve onun tekrar Ani'ye dönmesine müsaade etmedi. Ani şehrinin valiliğine ise sarayının haremâğası Baragamos'u atadı. Yeni vali Baragamos kalabalık bir orduyla Ani şehrine geldiğinde, Ermenilerin tepkisiyle karşılaştı. Ermeniler, ısrarla kralları II. Gagik'i isteyerek şehri teslim etmeye razı olmadılar. Şehir halkı Roma (Bizans) milletine lânet okuyup Roma askerleri ile çatıştı. Sonuçta çaresiz kalan halk, Ani şehrinin Baragamos'a teslim etmek zorunda kaldı (1045). Böylece Bagratuni hanedanının Ani krallığı yıkıldı.³⁷

Dulaurier, Ani krallığının yıkılışına ilişkin şu bilgileri verir:

---

³⁶ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994, s. 40-41.

³⁷ Mateos, **a.g.e.**, s. 78-81.

“Grekler [Bizanslılar] Ani’yi işgal ettikten sonra bu şehri müdafaa etmekte olan Ermeni askerlerini tedricen (azar azar) oradan uzaklaştırdılar ve onların yerine bir Grek [Bizans] garnizonu yerleştirdiler. Onlar, bu garnizonun başında bazen bir Grek, bazen de itimatlarını kazanmış olan Ermeni veya Gürcü kumandanları tayin etmişlerdi. Bu vaziyet, Ani’nin Alparslan tarafından fethedildiği 1065 [1064] yılına kadar, yani 20 sene devam etmiştir.”³⁸

Bu arada, Selçuklu akıncı kolları zaman zaman Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu’ya düzenledikleri seferlerden kesin ve kalıcı bir sonuç alamayınca, Sultan Tuğrul ordusu ile birlikte 1054 yılı başında Doğu Anadolu’ya girerek ilkin Bizans’ın elindeki Bargiri (Muradiye) ve Erciş’i aldı, bazı birliklerini Kars, Erzurum, Tercan, Bayburt, Trabzon vs. mıntıklarının fethine gönderdi. Diğer birlikleriyle Malazgirt kalesini kuşattı, ama alamadı.³⁹ Bizans’la savaşan Sultan Tuğrul’a, yöredeki Müslüman Kürt beylerinin yanı sıra, Hıristiyan Gregoryenler (Ermeni ve Gürcüler) de saygı duyup itaat ettiler.⁴⁰ Sultan Tuğrul, kendisine tâbi olanlar arasında inanç ayrımı yapmadan hepsine karşı hoşgörölü davrandı. Görevlendirdiği komutanlarına da adil olmalarını öğütleyip 1055’te Bağdat’a, oradan da Rey’e (İran) gitti. Eylül 1063’te ölümü üzerine kardeşi Çağrı Bey’in (ö. 1058) oğlu olan yeğeni Alparslan Selçuklu sultanı oldu.

Sultan Alparslan’ın hükümdarlığı döneminde de (1063-1072) Selçuklular ile Ermeniler arasındaki dostça ilişkiler devam etti. Alparslan, 1064 yılında ordusu ile Aran/Erran [Karabağ] bölgesine geldiğinde, Bizans adına Lori kentini yöneten Ermeni prensi Davit Anhoğın oğlu Gorige (Giorg/Kiurike) kendisini karşılayıp, yıllık vergi ödeme karşılığında Selçuklu tâbiyetini kabul edeceğini bildirdi. Öneriyi kabul eden Sultan Alparslan, Gorige ile bir antlaşma yaparak onu görevinde bıraktı.⁴¹

---

³⁸ Mateos, **a.g.e.**, s. 120 n.47.

³⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 131; Sevim, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁰ Cahen, **a.g.e.**, s. 41.

⁴¹ Sevim, **a.g.e.**, s. 16; Ersan, **a.g.e.**, s. 30.

Sultan Alparslan ayrıca, Ermenilerle dostluk bağlarını daha da güçlendirmek için Gorige'nin kızı ile evlenmeye talip oldu.⁴² Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos, bu hususu şöyle aktarır:

*“Sultan, Ağuvan [Aran/Karabağ] kralı Gorige'ye haber gönderip ondan kızını kendisine zevce olarak istedi. Kral korkusundan dolayı buna razı oldu ve Sultan onunla daimi sulh ve dostluk aktetti. Alparslan Gorige'yi, büyük iltifatla ve hediyelerle beraber kendi şehri olan Lori'ye uğurladı.”*⁴³

Sultan Alparslan, Karabağ'ı aldıktan sonra, Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Ani şehrine/kalesine yöneldi. Fazla zorluk çekmeden Ani şehrini de 16 Ağustos 1064 tarihinde ele geçirdi.⁴⁴ Akabinde yine Bizans'a tâbi olan Kars'ı (Vanand) yöneten Abas oğlu Gagik'e, şehri teslim etmesi için haberci gönderdi. Haberci döndüğünde Sultan'a; *“Gagik baştan aşağı siyahlar giyinmiş olarak siyah bir minderin üzerine oturmuş bekliyordu. Bunun sebebini sorunca, Gagik'in; 'dostum olan Sultan Tuğrul'un öldüğü günden beri bu siyah giysileri giyip matemini tutuyorum' dediğini”* anlattı. Son derece mutlu olan Sultan, ordusuyla birlikte Kars'a girdiğinde Gagik tarafından karşılandı. Sultan ve askerlerinin onuruna 100 kuzu kestirilerek muhteşem bir ziyafet verildi. Sultan, Selçuklu devletine tâbiyetini kabul ettiği Gagik'le dostluk ve barış aktederek, ona hilat giydirip Kars'ın yönetimini de tekrar kendisine verdi.⁴⁵ Sultan Alparslan Kars'tan ayrıldıktan sonra, Bizans'ın olası baskısıyla Kars ve çevresini Bizans İmparatoru Konstantin Dukas'a teslim eden Abas oğlu Gagik, aile efradıyla birlikte Kayseri'nin Zamantı (bugünkü Pınarbaşı) yöresine yerleştirildi.⁴⁶

Öte yandan, yukarıda değinildiği üzere, Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomak, 1045 yılında Ani şehrine hile ve zorbalıkla sahip olduktan sonra, İstanbul'da alıkoyduğu Ani eski kralı II. Gagik'i Kapadokya bölgesindeki Gesarya (Kayseri) şehrine gönderip orada mecburi ikamete tâbi tuttu. Kayseri Rum Patriği Markos, Ermenilerin amansız düşmanıydı. Urfalı Mateos'a göre;

---

⁴² Mehmet Altay Köymen, **Alparslan ve Zamani**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s. 27.

⁴³ Mateos, **a.g.e.**, s. 118-119.

⁴⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 155-156.

⁴⁵ Alparslan, Ermenistan ve Gürcistan'a yaptığı seferlerde, zorunlu olmadıkça, ele geçirdiği Bizans'a tâbi yerel derebeyliklerin yöneticilerini değiştirmeyip kendisine bağlamış ve yerlerinde bırakmıştır (Bkz. Köymen, **a.g.e.**, s. 111).

⁴⁶ Mateos, **a.g.e.**, s. 121-122; Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 93; Köymen, **a.g.e.**, s. 36.

“Kayseri’nin Markos adlı metropoliti [patriği] zorba, doğru yoldan sapmış, küfürbaz ve iğrenç bir adamdı. Dinsiz Markos, küstahlığını o kadar ileri götürmüştü ki kendi köpeğine ‘Armen’ (Ermeni) adını koymuştu. Kral Gagik, bunu hayli zamandan beri duymuş ve çok öfkelenmiş bulunuyordu. Fakat Romaluların arasında bulunduğu için bir şey yapamıyordu. Markos, Ermenilere karşı daima sövüp sayıyor ve bütün köpekleri ‘Armen’ tesmiye ediyordu [adlandırıyordu].”⁴⁷

Bizans İmparatoru II. Basileios dönemi (976-1025) dâhil, sonraki imparatorlar (IV. Mikhail [1034-1041], Monomak [1042-1055], Dukas [1059-1067]) döneminde de Doğu Anadolu’dan Kapadokya, Sivas ve Kayseri yörelerine sürülen on binlerce Ermeni, mezhep ayrılığı nedeniyle Bizans yöneticilerinden sürekli baskı, zulüm ve hakaret görüyordu. Bundan dolayı Ermeniler, Selçuklu Türklerinin Bizanslılarla mücadelesinden memnundular ve onları destekliyordular.⁴⁸

Sultan Alparslan’ın 1064 yılında Bizans güçlerini tepeleyip Ani şehrini fethetmesi sonrasında, Bizans’ın Kayseri’de mecburi iskâna tâbi tuttuğu Ani şehri eski kralı II. Gagik, Alparslan’ın teklifi üzerine onun yanına gitmeye karar verdi ve güvenilir adamlarından bir heyeti Sultan Alparslan’a göndererek, teklifini kabul ettiğini ilettiler. Akabinde II. Gagik, fırsatını bulup Rum Patriği Markos’u öldürdükten sonra, altın ve gümüş hazinesini de alarak adamlarıyla birlikte bölgeden ayrıldı (1066). Markos’un öldürüldüğünü haber alan Bizans askerleri, intikam almak için daha önce Kayseri’ye sürgün edilen binlerce Ermeni’yi öldürdüler.⁴⁹ II. Gagik ve adamları ise Selçuklu devletine sığınıp tabiiyetine girdiler.⁵⁰

---

⁴⁷ Mateos, **a.g.e.**, s. 131.

⁴⁸ Osman Turan, **Türkler Anadolu’da**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1973, s. 46-47; Sevim, **a.g.e.**, s. 9, 13.

⁴⁹ Levon Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 58; Mateos, **a.g.e.**, s. 131.

⁵⁰ Türklerle dost olan II. Gagik, Malazgirt savaşı (1071) sonra, 8 yıl Türklerin arasında yaşadı (Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 103). Bir gün Develi-Karahisar kalesi civarından geçerken Bizanslılar tarafından yakalandı, kaleye hapsedilip zincire vuruldu, işkence edilerek gözleri oyuldu, sonra boynuna ip geçirilip boğduruldu, cesedi kalenin burcuna asıldı (1079). Ardından oğulları da yine Bizanslılarca ele geçirilip öldürüldüler. Böylece iki asır süreyle Ermenileri yöneten Pakraduni sülalesinin son fertleri de yok edildi (Mateos, **a.g.e.**, s. 158; Dabağyan, **a.g.e.**, s. 59).

Bu arada, Anadolu'nun birçok kentini fetheden Selçuklu Türkleri karşısında ağır zayıyata uğrayan Bizans İmparatorluğu'nun tahtına Romanos Diogenes oturdu (1068-1071). Diogenes, Türklerin ele geçirdiği Bizans topraklarını geri almak amacıyla 1069 yılında kalabalık bir orduyla sefere çıktı. Sivas'a vardığında, oradaki Romalılar, Ermenileri Diogenes'e şikâyet ederek, "*Ermeniler bize Türklerden daha çok kötü muamele ettiler*" dediler. Bunun üzerine Diogenes, seferden dönünce Ermeni mezhebini (Gregoryenlik) ortadan kaldıracığına dair tehditler savurdu ve yemin etti. Askerlerine Sivas'ı talan etmeleri talimatını verdi ve pek çok Ermeni'yi de öldürttü. Sivas'ta iskân edilen Vaspurakanlı (Van) Ermeni prensleri Atom ve Apusahl, itaat etmeye geldiklerinde onları kovdu. Bütün bunları duyan Ermeni manastır rahipleri Diogenes'e lânet okudular.⁵¹

Romanos Diogenes, ordusuyla Doğu Anadolu'ya yönelerek 26 Ağustos 1071'de Malazgirt ovasında Sultan Alparslan ve Selçuklu ordusu ile savaştığında, Bizans ordusundaki gayrimüslim Uz (Oğuz) ve Peçenek Türkleri soydaşları olan Selçukluların saflarına katıldılar.⁵² Mezhep ayrılığı nedeniyle Ortodoks Bizanslılarca dışlanan ve hakir görülen Gregoryen Ermeniler de bunu fırsat bilerek savaş meydanından çekildiler.⁵³ Dabağyan'a göre; "*Oğuz ve Peçeneklerin Selçuklu ordusu saflarına geçmeleri esnasında, Ermeni askerleri de onları takip etmiş ve doğrudan Selçuklu saflarında savaşa girmişlerdi. Ermeni prens ve askerleri, savaştan sonra İslâm dinine geçmişlerdir.*"⁵⁴

Malazgirt savaşında Ermenilerin Bizans'a karşı Selçuklu Türklerini desteklediklerine dair çeşitli kaynaklarda bilgi verilmektedir.

Kaşgarlı; "*Türkler Malazgirt savaşından sonra, Toroslardaki Hıristiyan prenslerinin, özellikle Ermenilerin dostu olup, onları himaye etmişlerdir*" der.⁵⁵ Süryani Mihael, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Malazgirt yenilgisi üzerine; "*Tanrı'ya şükürler olsun, mağrurların boynu büküldü.. Bozuk*

---

⁵¹ Mateos, **a.g.e.**, s. 141; Turan, **a.g.e.**, s. 177; Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 95.

⁵² Turan, **a.g.e.**, s. 183.

⁵³ Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", **Malazgirt Armağanı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 226; ayrıca bkz. Sevim, **Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi**, s. 88; Sevim ve Yücel, **a.g.e.**, s. 74.

⁵⁴ Dabağyan, **a.g.e.**, s. 61.

⁵⁵ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 101.

mezheplerini kabul ettirmeye zorladıkları Ermeniler savaştan kaçtılar” ifadesini kullandı.⁵⁶

Bizans ve diğer Batılı kaynakları tetkik eden Kaşgarlı (1990: 102); *“Türklerin Ermenilerle anlaşması, Bizanslılarca Hıristiyanlığa karşı ihanet olarak nitelenmiştir. Bizans tarihçileri uzun uzun bu yeni Ermeni ihanetini yazarlar. Literatürde bazen yanlış olarak, Anadolu’ya Türkleri Ermenilerin çağırdığı tezi savunulur. Süryani Mihael de aynı fikirdedir: ‘Ermeniler, Türkleri Anadolu’ya geçirdi.’ Anadolu’ya Türk akınlarının Ermenilerle ilişkisi pek tabii olarak yoktur. Fetihlerin kendilerine özgü sebepleri vardır. Ancak, birçok Ermeni Türklerin Anadolu’ya girmesini istemiş, ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Chalandon, Asoghik’i zikrederek ‘Ermeniler, Türklerin ilerlemesine sevindiler, hatta onlara yardım ettiler, savaştan kaçtılar, Türk fetihlerini kolaylaştırdılar’ der”* şeklinde aktarımlarda bulundu.⁵⁷

Kaşgarlı ayrıca, Ermeni tarihçi ve teolog Asoghik’in (ö. XI. yüzyılın başı) şu sözlerini nakleder: *“Ermeniler, Türklere kolaylık sağladılar. Doğu Anadolu’dan, Kilikya’dan, Orta Anadolu’dan yüzlerce Ermeni, Türk ordularının önüne düştü, yol gösterdi.”⁵⁸*

Diğer yandan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes’in Malatya-Maraş bölgesi komutanı Filaretos, Antakya-Tarsus bölgesi komutanı Haçador, Başpiskopos Aristages, Ani eski kralı II. Gagik, Kars eski valisi Gagik, Malatya valisi Gabriel, Vaspurakan prensleri Atom ve Apusahl, Taron(Muş)-Sason bölgesi derebeyi Tornig gibi Ermeni ileri gelenleri, Selçuklu Türklerinin tabiiyetine girdiler.⁵⁹ Filaretos ve Aristages gibi İslâm dinini kabul edenler de oldu. Selçuklu Türkleriyle işbirliği yapan Ermenilerin bir kısmı, Bizans güçlerinin boşalttıkları Toros dağlarındaki kalelere yerleştirildiler.⁶⁰

Malazgirt zaferinden sonra Maveraünnehir seferine çıkan Sultan Alparslan, Ceyhun nehri civarındaki Barzam kalesi kuşatıldığında teslim olan kale komutanı

---

⁵⁶ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 95, 102.

⁵⁷ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 102.

⁵⁸ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 102, 145.

⁵⁹ Bizans tarafından Sivas’a sürgün edilen Vaspurakan (Van) kralı ve Ardżruni sülalesinden Senekerim’in oğulları Atom ve Apusahl, 1080 yılında Bizans İmparatoru Nikephoros Botaniates’in yönetimi döneminde Bizans güçlerince öldürüldüler (Mateos, **a.g.e.**, s. 12 n.33).

⁶⁰ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 101-105.

Yusuf Harezmî, Sultan'ın ayağını öpmek bahanesiyle eğildiğinde çizmesinde gizlediği bıçağı çıkarıp aniden Sultan'a saldırdı ve onu yaraladı. Bu esnada, Sultan'ın yanında bulunan hizmetkârı Ferrâş Yusuf adlı Müslüman olmuş bir Ermeni, elindeki demir topuzu Yusuf Harezmî'nin kafasına vurup onu öldürdü ve Sultan'ın öcünü aldı.⁶¹ Sultan Alparslan, aldığı yaradan dolayı dört gün sonra vefat etti (25 Kasım 1072) ve yerine oğlu Melikşah geçti.

Sultan Melikşah döneminde (1072-1092) de Selçuklu-Ermeni ilişkileri barış ve dostluk içinde sürdürüldü. Bir örnek vermek gerekirse, Ani Ermeni Katolikosu (Patriği) Barseğ, Selçuklu hâkimiyeti altına giren bölgedeki kilise, manastır ve rahiplerden talep edilen vergilerin affını dilemek için Sultan Melikşah ile görüşmek üzere, 1090 yılında, prens, piskopos ve rahiplerden oluşan bir heyetle birlikte başkent İsfahan'a gitti. Mateos'un kaydettiğine göre; *"Sultan, Barseğ'i huzura kabul edip ona büyük iltifat gösterdi ve onun arzularını yerine getirdi. Sultan, bütün kilise ve manastırları ve ruhanileri vergiden muaf tuttu ve Ermeni Katolikosuna fermanlar verip onu iltifatla uğurladı."*⁶²

Mateos'un, Sultan Melikşah'a dair övgü dolu ifadeleri de dikkat çekicidir:

*"Melikşah; iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zat oldu.. Melikşah, hâkimiyeti boyunca Allah'ın yardımına mazhar oldu. O, bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu.. Sultan'ın yüreği, Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. O, geçtiği memleketlerin halkına bir baba gözü ile bakıyordu. O, böylelikle hiç muharebe yapmadan birçok eyalet ve şehirlere hâkim oldu.. Onun hâkimiyeti, Gasp'tan [Hazar denizinden] Okyanus'a [Akdeniz'e] kadar yayılmıştı."*⁶³

Kutalmış oğlu Süleyman Şah tarafından İznik merkezli olarak kurulan ve 1075-1220 yılları arasında hüküm süren Anadolu Selçuklu Devleti döneminde de Ermenilerle dostane ilişkiler aynı şekilde devam etti. Ermeni ileri gelenlerinden Gabriel, Malatya valisi olarak Süleyman Şah'a tâbi oldu ve görevini sürdürdü. Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan döneminde de (1086-1107) Ermenilerle iyi

---

⁶¹ Sadruddîn el-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 37; Müneccimbaşı Ahmed, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, Haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir, 2000, s. 44; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 354-355.

⁶² Mateos, **a.g.e.**, s. 176.

⁶³ Mateos, **a.g.e.**, s. 146, 171.

ilişkiler tesis edildi. Melikşah'ın ölümü (1092) sonrasında, Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu ile ilişkisi kesildiğinde, diğer Ermeniler de Anadolu Selçuklu Devleti'nin tâbiyetine girdiler.⁶⁴

Mateos (2019: 231), I. Kılıç Arslan'ın ölümü (1107) üzerine, “*Hıristiyanlar onun için büyük matem tuttular. Çünkü o her bakımdan çok iyi ve tatlı [hoşgörülü] bir zattı*” der. I. Kılıç Arslan'ın oğlu Sultan Mesud devrinde de (1116-1155) Ermenilerden birçok kişi emir yapılmış, Anadolu ve Irak'ta çeşitli yerleşim birimlerinin yönetimlerine getirilmişti.⁶⁵ Sultan I. İzzeddin Keykâvus devrinde Sinop fethedildiğinde (1214), şehrin valiliği, Hıristiyan tüccarlarla iyi ilişkiler geliştirebileceği düşünülerek Ermeni kökenli Hethoum'a verildi.⁶⁶

Selçukluların yanı sıra; Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Danişmendliler, Artuklular, Karakoyunlular, Akkoyunlular vs. gibi adlarla bölgede hüküm süren Türk beylik ve devletlerinin yönetimleri altında yaşayan diğer gayrimüslim toplumlarla birlikte, Ermenilerin de dinî inançlarını, dillerini ve kültürlerini yaşatmalarına müdahale edilmedi.⁶⁷

D. Osmanlı-Ermeni İlişkileri

1. Osmanlı-Ermeni İlişkilerinin Başlangıcı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu döneminde, Ermeniler çoğunlukla Güney Anadolu (Çukurova yöresi), Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgelerinde, Selçuklu ve diğer Türk devlet ve beyliklerine tâbi olarak, tüm gayrimüslim toplumlara tanınan hak ve özgürlükler kapsamında yaşamlarını sürdürüyorlardı.

Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri, Orhan Gazi döneminde başladı. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi, 1324 yılında vefat edince yerine geçen oğlu Orhan Gazi, 6 Nisan 1326'da fethettiği Bursa'yı başkent yaptı.⁶⁸ Gregoryen mezhepli Ermenilerin Ortodoks mezhepli Bizans'ın baskı, zulüm ve saldırılarından korunmaları için, ayrı bir cemaat şeklinde kurumlaşmalarına

---

⁶⁴ Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 104-107.

⁶⁵ Sadruddîn, **a.g.e.**, s. 91.

⁶⁶ Salim Koca, **Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a 1071-1220)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, s. 321; Cahen, **a.g.e.**, s. 132.

⁶⁷ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 15.

⁶⁸ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, 25. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 212.

müsaade eden Orhan Gazi, Kütahya'da bulunan Ermeni ruhani merkezinin de Bursa'ya nakledilmesini sağladı.⁶⁹ Bu Ermeniler, daha önce Çukurova bölgesi ile İç Anadolu'dan Karaman'a ve oradan Kütahya'ya yerleşmişlerdi.⁷⁰

Osmanlı yönetiminin Ermenilere ilgisinin; siyasi, askerî ve iktisadi hususlar başta olmak üzere, sosyal, dinî vs. gibi çeşitli sebepleri vardı. Süslü'ye göre;

*“Bir taraftan Bizans'ın dinî, mezhebi baskıları, Ermenileri bir bölgeden diğerine sürmeleri, onları üçüncü sınıf bir vatandaş gibi kullanan, tahkir eden uygulamaları, Ermenileri Türklerin âdil ve koruyucu sistemine iterken, diğer taraftan da Osmanlılar, Bizans'a karşı mücadelelerinde zaman zaman Ermenilerden askerî destek görmüşler, fethedilen yerlerin iskânında, sulh ve sükunun temininde ve iktisadi kalkınmasında onlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir.”*⁷¹

2. Fatih Sultan Mehmed ve Ermeniler

Sultan II. Murad'ın 1451 yılında vefatı üzerine Osmanlı tahtına çıkan oğullarından Sultan II. Mehmed⁷², bulunduğu Edirne'den Bursa'ya dönerek babasının cenazesinin defnedilmesini müteakip, şehrin ileri gelen şahsiyetleriyle görüşmelerde bulundu. Bunlar arasında, Bursa'daki Ermeni cemaatinin ruhani reisi Yebisgobos Hovagim de vardı.

Sultan II. Mehmed'in, Hovagim ile görüşmesine dair rivayeti, Ermeni Katolik Baş Kardinali olan Y. G. Çark⁷³ şöyle nakleder: Sultan II. Mehmed, ziyaret ettiği Hovagim'in elinde bulunan bir kitabın ne olduğunu sorduğunda, Hovagim, Tevrat olduğunu söyler. Bunun üzerine Sultan, rastgele bir sayfayı açıp okumasını ve açıklamasını ister. Hovagim, bir sayfa açınca Peygamberler babında şu ayete rast geldi: *“Bütün dünyaya sahip olacaksın.”* Sultan, *“Bizans da dâhil mi?”* diye sorunca, Hovagim'in, *“Hay, hay padişahım, ona şüpheniz mi var?, tekmil dünyaya diyor”* cevabı üzerine, Sultan; *“Öyle ise benim için dua eyle.”*

---

⁶⁹ Erdal İlter, **“Ermeni Meselesi”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1915)**, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995, s. 30.

⁷⁰ Koçaş, **a.g.e.**, s. 57.

⁷¹ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 1990, s. 7.

⁷² Sultan II. Mehmed, “Fatih” unvanını, 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethetmesinden sonra almıştır.

⁷³ Yazarın ismi, eserinin 1. Baskısında (1953) “Y.G. Çark” şeklinde yazılı olup, 2006 sonrasında yapılan baskılarında açık olarak “Yervant Gamidas Çarkçıyan” biçiminde yazılmıştır.

*Eğer İstanbul'u alacak olursam onu payitaht edeceğim ve seni de ahalinle birlikte oraya getirip patrik yapacağım” der.*⁷⁴

Çark'a göre; Sultan II. Mehmed, Hovagim ile görüşmesinde Ermenice konuşmuştur.⁷⁵ Dabağyan da bu konuda; *“Fatih Sultan Mehmed Han'ın gayet iyi bildiği 7 lisan arasında Ermeniceye de vakıf olduğu, Yebisgobos Hovagim ile Ermenice konuştuğunu kayda geçmiş bulunan Ermenice kaynaklar mevcuttur”*⁷⁶ yönünde görüş belirtir.

İstanbul'un fethinden önce de Ermeni cemaatiyle yakından ilgilenen Sultan II. Mehmed'in talimatıyla, Boğaz tarafında Rumeli Hisarı'nın inşasında (Ocak-Ağustos 1452) çalıştırılmak üzere, Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden Bursa'ya gelen Ermeni usta, kalfa ve amelelerinden de yüzlercesi İstanbul'a getirilip yerleştirildi.⁷⁷

3. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Kuruluşu

Fatih Sultan Mehmed, 29 Mayıs 1453'te fethettiği İstanbul'u bir *“dünya imparatorluğu merkezi”* yapmak için 1454'te Gennadios Skolarios'u (1400-1473) Rum Ortodoks Patrikliğine atadı. Ardından Haham Rabbi Moşe Kapsali'yi Yahudi cemaatinin başına Hahambaşı olarak tayin etti. 1461 yılında çıkardığı bir fermandan Bursa'daki Ermeni Ruhani Reisi Yebisgobos Hovagim'i de İstanbul'a getirterek Ermeni cemaatinin başına patrik atamak suretiyle cemaatlar arasında bir denge sağlamış oldu.⁷⁸

---

⁷⁴ Y.G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953, s. 3. Ermeni yazar Dabağyan, söz konusu rivayeti şöyle aktarır: Sultan, Yebisgobos Hovagim'e “şu anda ne okuduğunu” sorduğunda, o esnada İncil-i Şerif okumakla meşgul bulunan Hovagim, “Mukaddes Kitap'tır Hakanım” cevabını vermişti. Bunun üzerine Sultan, “öyle ise lâlettayin [rastgele] bir sayfa açıp okuyun” emrini buyurdu. Hovagim, Padişah'ın emrini derhal yerine getirerek, Mukaddes Kitap'tan lâlettayin bir sayfa açınca, Peygamberler babında şu âyete tesadüf etti: “Sen ve senin kavmin, bütün cihana hâkim olacaktır.” Başını genç Hükümdar'a doğru kaldıran Hovagim: “Bütün cihana hâkim olacağınızı müjdeliyor Hakanım” dedi. Sultan'ın “Bizans da dâhil mi?” sorusuna, Hovagim “Elbette Hakanım, ona şüpheniz mi var? Tekmil cihan diyor” deyince, bu müjde üzerine büyük Türk Hakanı: “Öyle ise benim için dua eyle. Eğer Konstantiniyye'yi feth edersem onu payitaht edeceğim. Seni de cemaatin ile birlikte oraya getirip patrik yapacağım,” müjdesiyle, Yebisgobos Hovagim'i pek ziyade mükâfatlandırdı. (Bkz. Dabağyan, **a.g.e.**, s. 70-71).

⁷⁵ Çark, **a.g.e.**, s. 3.

⁷⁶ Dabağyan, **a.g.e.**, s. 73.

⁷⁷ Çark, **a.g.e.**, s. 4; Dabağyan, **a.g.e.**, s. 69.

⁷⁸ Şahabettin Tekindağ, “Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 1, 1967, s. 54; Dabağyan, **a.g.e.**, s. 72; İnalçık, **a.g.e.**, s. 63.

Bursa'dan, Hovagim ile beraber gelen birçok Ermeni ailesi de İstanbul'da iskân edildi. Fatih Sultan Mehmed, Samatyakapı'da bulunan Rumlara ait Sulu-Manastır Kilisesi'ni de Ermeni cemaatine bağışladı. Ermeniler kiliseyi kendi Gregoryen mezhep ve geleneklerine göre yeniden düzenleyip adını da “*Surp-Kevork*” (Aziz Kevork) olarak değiştirdiler.⁷⁹

Böylece, Rum Ortodoks Patrikhanesi'nden bağımsız olarak, Fatih Sultan Mehmed'in fermanıyla İstanbul Ermeni Patrikhanesi resmî olarak tesis edildi. Hovagim'in unvanı da “*Bütün Osmanlı Ermenilerinin Patriki*” oldu. Rum Patriği ile Yahudi Hahambaşı'nın sahip olduğu tüm yetkiler Ermeni Patriki'ne de aynen tanındı.⁸⁰

4. Ermenilerin İstanbul'a Yerleştirilmesi

İstanbul'da Osmanlı tebaası nüfusun artırılması için Anadolu'nun muhtelif şehirlerinden Müslüman Türklerin yanı sıra; ilk etapta Adana, Ankara, Bayburt, Sivas, Tokat yöresinden ve özellikle Osmanlı Devletine sadakatlerinden emin olunan papaz, mimar, tüccar, usta, kalfa, çiftçi, sanatkâr gibi meslek sahibi gönüllü Ermeni aileleri de İstanbul'a getirildi.

Müslüman Türk ve Hıristiyan/Gregoryen Ermeni aileler, Osmanlı başkentinin kontrol edilebilmesi bakımından, stratejik öneme sahip olan; Topkapı, Edirnekapı, Kumkapı, Yenikapı, Samatyakapı, Balatkapı diye anılan İstanbul'un altı ayrı semtine yerleştirildiler. Bundan dolayı, 19. yüzyıla kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'nin “*Altı Cemaat Patriki*” unvanı da vardı.⁸¹

Öte yandan, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan III. Murad devrinde yapılan fetihler neticesinde; Doğu Anadolu, Kafkasya, Azerbaycan, Suriye vs. gibi bölgeler de Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi.

Bu arada, saltanat merkezi olan İstanbul'un ihtiyacına binaen; Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Karaman, Kayseri, Muş, Şam, Tebriz ve Van şehirlerinden de; kuyumcu, mimar, tüccar, fırıncı, sanatçı, kalfa gibi meslek sahibi pek çok

---

⁷⁹ Dabağyan, a.g.e., s. 71-72.

⁸⁰ Kılıç, a.g.e., s. 41; Dabağyan, a.g.e., s. 72.

⁸¹ Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, Ankara, 1983, s. 50; Uras, a.g.e., s. 151; Kılıç, a.g.e., s. 43-44; Dabağyan, a.g.e., s. 71.

Ermeni, gönüllü olarak İstanbul'a getirilip muhtelif semtlere yerleştirildi.⁸² Bu Ermeniler, devletin kendilerine sağladığı imkânlarla bir yandan mesleklerini icra edip kazançlarını artırırken, diğer yandan Osmanlı ekonomisinin gelişmesine de katkıda bulundular.

5. Osmanlı Hoşgörüsü: Ermenilere Verilen Statü ve İmtiyazlar

Ermeniler, gerek Selçuklular zamanında, gerekse Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar, İslâm hukukunun gayrimüslimlere dair ehl-i kitap uygulamasının yanı sıra, ihtiyaç hâsıl olduğunda çıkarılan örfi hükümleri havi bir düzen içinde yaşamlarını sürdürdüler.

Fatih'in fermanıyla müstakil olarak tesis edilen Ermeni Patrikhanesi'nin faaliyete geçirilmesinin yanı sıra, yukarıda belirtildiği üzere Anadolu şehirlerinden çok sayıda meslek sahibi Ermeni şahsın İstanbul'a getirilip devletin resmî veya gayri resmî alanlarında istihdam edilmesi, Osmanlı idare sisteminin dinî ayırım yapmadan gayrimüslim tebaasına karşı hoşgörüsünü yansıtması açısından önem taşımaktadır.

Bu hoşgörü anlayışı, elbette Anadolu'da kalan Ermenilere de aynı şekilde gösterildi. Anadolu Ermenileri de çeşitli görevlerde istihdam edildiler. Mesela Sis (Kozan) Sancağı'nda yer alan Anavarza, Parsberd, Lemberd, Küpdere kaleleri ile Çukurova'yı Orta Anadolu'ya bağlayan ve çok önemli bir stratejik öneme sahip olan Gülek kalesi, Ermeni muhafızlara bırakıldı.⁸³ Gülek kalesinde 1523 yılında yerleşik olan Ermeniler (165 hane, 50 mücerred, yaklaşık olarak 875 kişi) kale hizmetlerinde görevli olduklarından dolayı avârız vergisinden muaf tutuldular. Karaisalı kazasındaki üç kalenin yönetimi de Ermenilere verildi. Bunlardan da

---

⁸² Çark, a.g.e., s. 10-12; Kılıç, a.g.e., s. 45-46. Osmanlı döneminde yeni fethedilen gayrimüslim beldelere nüfus aktarımında umumiyetle Müslüman ailelerin tercih edildiği bilinen bir husustur. Bununla birlikte, ihtiyaç duyulan bazı meslekler için gönüllülük temelinde gayrimüslimlerden seçilen kimi bireyler veya aileler de zaman zaman belirlenen yerlerde iskân edilmişlerdir. Süslü'ye göre; *"Romalılar, Persler ve Bizanslılar zamanında zorunlu göçe (tehcire) tâbi tutulup yerlerinden, yurtlarından edilen, hatta mezalim yapılan Ermeniler, Osmanlılar zamanında gönüllü olarak göçe, iskâna tabi tutulmuşlar ve özellikle payitaht İstanbul ve civarına yerleştirilmişlerdir. Öyle ki, XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, İstanbul'daki Ermeni nüfusu 150.000'e ulaşmış ve o devirde dünyada en kalabalık Ermeni nüfusu olan şehir İstanbul olmuştur. Böylece dinî, millî, kültürel ve iktisadi kalkınmaları şuurlu olarak ve mütemadiyen iyileştirilen Ermeniler, en mümtaz cemaat hâline getirilmiştir."* (Bkz. Süslü, a.g.e., s. 8).

⁸³ Halaçoğlu, a.g.e., s. 16.

aynı şekilde bir kısım vergiler alınmadı. 16. yüzyılın ikinci yarısında Van kalesinde oturan bazı Ermeniler de kalenin bakımı ile yükümlüydüler.⁸⁴

Yine 16. yüzyılda Ermeni asıllı mühtedi Mehmed Paşa gibi vezirlik rütbesine kadar yükselen devlet adamları, Ermeni mukataa mültezimleri (vergi toplayıcıları), 18. yüzyılda Sivas/Divriğili Düzyan ailesinden saray kuyumcuları ve sonradan Darphane nazırları, Şaşyan ailesinden saray hekimleri, 19. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphane müdürleri, Dadyan ailesinden Baruthane nazırları görülür. Ayrıca 19. yüzyıl itibarıyla, Sultan II. Mahmud (1808-1839), Sultan Abdülmecid (1839-1861), Sultan Abdülaziz (1861-1876) ve daha ziyade Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) devri ve sonrası Osmanlı devlet idaresinde; Ermeni nazırlar (bakanlar), paşalar, müsteşarlar, mebuslar (milletvekilleri), elçiler, konsoloslar, valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, yargıçlar, doktorlar, müdürler, eğitimciler de görülür. Yine birçok Ermeni, Osmanlı padişahlarına, sadrazamlarına, nazırlarına ve diğer üst düzey devlet adamlarına danışmanlık, tercümanlık, kâtiplik vs. yaptı.⁸⁵

Nitekim Halaçoğlu; “Bu şekilde, devletin çeşitli kademelerinde görev yapan Ermenilerin, Osmanlı Devleti’nce kendilerine tanınan bu hoşgörüyü karşılık verdikleri hizmetten dolayı ‘millet-i sadıka’ [sadakatli/içten bağlı millet] unvanını kazandıklarını” kaydeder.⁸⁶

Osmanlı padişahları tarafından 1839 Tanzimat Fermanı’na kadar Ermenilere verilen imtiyazlar da şunlardır:

“-Ermeni cemaati dinî ve dünyevi işlerini yürütmek üzere bir reis (patrik) seçme hakkına sahiptir.

-Kilise, hastane, yetimhane, mezarlık ve buna benzer dinî ve hayır kurumlarının inşa, bakım ve idaresi cemaate aittir.

-Dinî ve dünyevi işleri yürütmek üzere, patrik meclisler teşkil eder ve icrai kararlar alabilir.

---

⁸⁴ Göyünç, a.g.e., s. 51-52.

⁸⁵ Çark, a.g.e., s. 47, 65, 75, 88, 129; Göyünç, a.g.e., s. 50-51.

⁸⁶ Halaçoğlu, a.g.e., s. 16.

-Ermeni cemaati okullar açmak ve Ermenice olarak eğitim-öğretim yapmak hakkına sahiptir.

-Suç işleyen din adamlarının yeminli ifadeleri mahkemece makbul olup tevkif edildiklerinde ayrı bir yere hapsedilirler.

-Suç işlemesi hâlinde, bir papazın muhakemesi, dinî ise dinî meclisçe, dünyevi ise karma meclisçe yapılır.

-Evllenme, boşanma, çeyiz, nafaka ve mirasla ilgili işlemler patrikhane tarafından ifa edilir.

-Ölen bir din adamının mirası üçe bölünüp, birincisi cemaat hayır kurumlarına, ikincisi patrikhanenin masraflarını karşılayacak binaların inşasına, üçüncüsü ise mirasçılara bırakılmak üzere özel bir statüye bağlanmıştır.

-İhtida durumunda ise İslâmiyet'i benimseyen kişi için papazın, ebeveyninin veya velisinin nasihatleri alınır, ısrar edecek olursa, bu konudaki İslâmî formalite yerine getirilir.”⁸⁷

Osmanlı idaresi altında bulunan diğer gayrimüslim tebaa gibi, Ermeni cemaati de çeşitli imtiyazlara sahip bir “millet”⁸⁸ statüsü kazandı. Böylece Ermeniler, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde, kendi din, dil, kültür, örf, hukuk ve eğitim sistemlerini, Fatih Sultan Mehmed’in fermanıyla kurulan İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve buna bağlı kilise, manastır ve diğer kurumlarının öncülüğünde, hiçbir baskı ve müdahaleye maruz kalmadan yürütme şansını elde ettiler.⁸⁹

Öte yandan, Sultan Abdülmecid’in Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları ile Sultan Abdülhamid döneminde hazırlanıp yürürlüğe konulan

---

⁸⁷ Süslü, **a.g.e.**, s. 9.

⁸⁸ Osmanlı idaresi altında yaşayan gayrimüslim toplulukların hakları “millet” sistemi kapsamındaydı. “Millet” terimi etnik anlamda değil, aynı dine/mezhebe bağlı topluluk için kullanılıyordu (İlter, **a.g.e.**, s. 30). Gayrimüslimler, dinî/mezhebi inançlarına göre ayrı ayrı örgütlenmiş, her topluluğun başına “reis” olarak bir din adamı verilmişti. Kaynağı İslâm hukuku olan bu sistemde; din/mezhep mensuplarından her biri özerk bir topluluk kabul edildi, miras, aile, diğer haklar yönünden kendi cemaat hukukuna bağlıydı. Patriğin seçimini Padişah onaylıyordu. Bu bakımdan patrik, devletin memuru sayılırdı. Her topluluk, hükümet nezdindeki işlerini millet başı olan dinî lider ile yürütüyordu (Kılıç, **a.g.e.**, s. 50.

⁸⁹ Kılıç, **a.g.e.**, s. 39, 41.

Kanun-i Esasî (1876 Anayasası) kapsamında da Ermenilerle birlikte diğer gayrimüslimler de aşağıda yer verilen çeşitli hak ve özgürlüklere kavuştular:

“-Osmanlı sınırları içinde yaşayan herkesin, ırk ve din ayırımı yapılmaksızın, can, mal ve ırz güvenliği devletin teminatı altındadır.

-Bütün Osmanlılar kanun önünde eşittir. Hangi din ve mezhebe ait olurlarsa olsunlar, herkes Osmanlı tebaası sayılacaktır.

-Din, dil, ırk itibarıyla bir cemaati diğerinden aşağı tutan bütün tabir ve sözler yazışmalarda yer almayacaktır.

-Hiç kimse din değiştirmeye mecbur edilemeyeceği gibi, herkes ibadetini serbestçe eda edebilecektir.

-Milliyet ayırımı yapılmaksızın bütün Osmanlı tebaası, maharetlerine ve liyakatlerine göre devlet memurluklarına girebilecektir.

-Kanunlarda öngörülenlerin dışında hiçbir bedeni ceza verilemeyecek ve hiç kimseye işkence yapılmayacaktır. Kanun hükümleri dışındaki herhangi bir sebeple hiç kimse tevkif edilemeyecektir. Herkesin mesken masuniyeti mahfuzdur.

-Vilayet ve sancak meclislerindeki Müslim ve gayrimüslim üyelerin hakkaniyetle seçilmesi ve oya fesat karıştırılmaması için nizamnameler tertip edilecektir.

-Her kazada, her cemaatin vakıf işlerini idare etmek üzere bir meclis kurulacaktır.

-Hiçbir sınıf ve mezhep gözetilmeksizin bütün Osmanlılar kazançlarına göre vergilendirileceklerdir. Kanunun öngördüğü dışında herhangi bir kimse tarafından veya adla vergi tarh edilemeyecektir.

-Müslim, gayrimüslim bütün Osmanlılar hukuk ve vazifelerinde eşit olacaklar, askerlik hizmetiyle mükellef bulunacaklar ve bunu fiilen yapabilecekleri gibi, bedel vermek suretiyle de ifa edebileceklerdir.

-Cemaatlere ait mektep, hastane, mezarlık vs. gibi umumî yerlerin asıl şekline göre tamirlerine karışılmayacak, ancak yeniden inşası hükümetin iznine tâbi olacaktır.

-Mahkemeler herkese açık olup gayrimüslimlerin şahitliği Müslimlerinki gibi kabul edilecek ve herkes haklarını korumak için mahkeme önünde gerekli gördüğü her vasıtayı kullanabilecektir.

-Her cemaat genel ve profesyonel amaçlı okullar açmak ve kendi dilinde eğitim vermekte serbest olup bu okullar devletin kontrolü altındadır.

-Basın hür olup denetime tâbi değildir.

-Osmanlı tebaası, kanun ve yönetmelikler çerçevesinde dernekler, şirketler kurmakta ve toplantılar yapmakta serbesttir.

-Vilayetlerin idaresi âdem-i merkezîyetçilik, kuvvetlerin ayrılığı prensibine göre düzenlenecektir.

-İltizam usulünün yürürlükten kaldırılmasıyla vergilerin doğrudan doğruya devlet tarafından tahsili esas olacaktır.

-Her cemaatin ruhani reisi ve devletçe bir yıllığına tayin edilecek birer memuru, bütün tebaayı kapsayan meselelerde Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye müzakerelerine iştirak edebilecek ve serbestçe konuşabilecektir.”⁹⁰

6. Tanzimat Fermanı Sonrasında Yaşanan Kürt-Nasturi Çatışması

Diyarbakir eyaletine bağlı Cizre Emiri Bedirhan Bey (1802-1869) ile Hakkâri yöresinde meskûn bulunan Hıristiyan Nasturiler⁹¹ arasında 1843 yılı

---

⁹⁰ Süslü, **a.g.e.**, s. 10-11.

⁹¹ Nasturiler: Hıristiyanlığın Nasturilik mezhebine bağlı topluluk. Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletine bağlı Germanicia'da [Maraş'ın Dulkadiroğlu ilçesi yöresi] 382 yılında doğan ve Antakya İlahiyat Okulu'ndan mezun, papaz ve vaiz iken, İmparator II. Theodosius'un 428'de İstanbul'da Patrik olarak atadığı Nastoryus (Nastur)'un takipçileri. Nastur'a göre, Hz. İsa iki yönlüdür; insanî ve ilâhî. Hz. İsa, Tanrı veya Tanrı'nın oğlu değil, Hz. Meryem'in oğlu idi ve bir insandı, ilâhî bir karaktere de sahipti. Nastur, bu teorisiyle Katolik Kilisesi'nin tepkisini çekti ve kâfir ilân edildi. 431 yılında toplanan Efes Konsili'nde aforoz edilince Patriklik makamından alındı, önce Antakya'ya, oradan da Mısır'a sürüldü ve 451 yılında Mısır'ın Panopolis (Akhmim) kentinde öldü (Kadir Albayrak, **Keldaniler ve Nasturiler**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 72-75). Nastur, Doğu Hıristiyanlığını parçalayan Nastoryanizm hareketinin de öncüsü kabul edilir (Mehmet Çelik, **Ortadoğu Mozaïği: Süryaniler - Nasturiler**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 1996, s. 44). İngiliz ve Amerikan kaynakları; Türkiye, Irak ve İran Nasturileri için “Asuri” (Assyrians) tâbirini kullanırlar (Basile Nikitine, “Nestûriler”, **İslâm Ansiklopedisi**, cilt 9, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1955, s. 209). Orta Doğu'daki Nasturi, Keldani, Süryani, Sabîi ve Marunîler, kadim Âramî dilinin diyalektlerini konuşurlar (Yakup Tahincioğlu, **Tarihleri Kültürleri ve İnançlarıyla Süryaniler**, Butik Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 119). Günümüzde bazı Kürt yazarlarının Nasturileri “Kürt” kökenli gösterme temayülleri, tamamen siyasi bir gayeye matuf olup, bilimsel gerçeklerle uyuşmamaktadır. (Bkz. Kemal Burkay, **Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan: Coğrafya-Tarih-Edebiyat**, cilt 1, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, s. 358-359; Etem

itibarıyla çıkan çatışmaların ve İstanbul Ermeni Patrikliği ile bölgedeki Ermenilerin Bedirhan Bey aleyhindeki tutumlarının asıl sebebinin tam olarak anlaşılabilmesi için, olaylar öncesinde yaşanan gelişmelerin neler olduğuna değinmemiz yararlı olacaktır.

a. Tanzimat'ın idarî sistemine ve Müslim-Gayrimüslim eşitliğine tepkiler

Sultan Abdülmecid, tahta çıktıktan dört ay sonra, “Tanzimat Fermanı” (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) denilen “*mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme*” programını ilan etti. Ferman, Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da İstanbul/Gülhane meydanında; nâzırlar, üst düzey yetkililer, ulema, yabancı elçiler, Rum ve Ermeni patrikleri, Yahudi hahambaşı ve diğer katılımcıların önünde okundu.⁹²

Mevcut sistemin ıslahı/düzeltilmesi ile devletin eski gücüne kavuşturulmasını amaçlayan ferman; siyasi, idari, askerî, mali, adli ve asayiş bağlamında reform yapılmasını öngörüyor ve bilhassa Osmanlı sınırları içindeki Hıristiyan unsurlara, Batılı devletlerin gözetiminde bazı haklar tanıyordu. Yani, Müslim ve gayrimüslim tebaa eşit seviyede yasal haklara kavuşuyordu.

Akyıldız'a göre; “*Bu ferman, geleneksel yapıyı kökten sarsacak yenilikler getirmekteydi. Müslim-gayrimüslim eşitliği, Yunan ve Sırp isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tutum sergileyen gayrimüslimlerin imparatorluktan ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve daha sonra sık sık vurgu yapılan bir ‘Osmanlı milleti’ teşkil etmeyi hedefleyen projenin ilk adımıydı.*”⁹³

Ortaylı, konuyu irdelerken, Tanzimat reformları kapsamında; vilayet, sancak, kaza, nahiye gibi yerel yönetimlerde, “*meclislere seçilen üyelerin yarısının Müslüman, yarısının gayrimüslim halktan oluşturulması gibi bir hükmün, 19. yüzyıl dünyasında sadece Osmanlılara özgü olduğunu*” belirterek, “*lâik olmayan, dinî kompartımanlar halinde yaşayan bir kozmopolit toplumun 19. yüzyıl dünyasının ‘eşitlikçi’liğine ayak uydurması için düşünülmüş bir tedbirdi..*

Xemgin, **Kürdistan Tarihi: Osmanlı-Safevi Döneminde**, c. III, 2. Baskı, Doz Basım-Yayın, İstanbul, 1997, s. 282-283).

⁹² Ali Akyıldız, “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 40, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2011, s.1-2.

⁹³ Akyıldız, **a.g.m.**, s. 3.

*O çağda hiçbir imparatorlukta hâkim ulus veya dinî zümre öbür gruplara böyle bir hak tanımazdı” der.*⁹⁴

Tanzimat fermanı ile uygulamaya konulan reformların, daha ziyade Osmanlı tebaası olan Hıristiyan azınlıklara yaradığını kaydeden Avcıoğlu, konuya ilişkin şu değerlendirmeyi yapar:

*“Tanzimat ve Tanzimat’ı izleyen reform programları, esas itibariyle, Rum ve Ermeni yararına reform demektir. ‘Makedonya’da reform’, ‘Ermenistan’da reform’ diye büyük devletlerce empoze edilen, onların müdahaleleriyle yürütülen ve çeşitli özerklik formülleriyle İmparatorluğu parçalanmaya götüren bu reform, ya da ıslahat programları, Osmanlı İmparatorluğu çökene kadar sürer.”*⁹⁵

Tanzimat kapsamında, “iltizam”⁹⁶ uygulaması kaldırıldı. Âşâr, ağnâm, çiftlik vs. gibi adlar altında ayrı ayrı tahsil edilen vergiler yerine, herkesten gelirinin oranına göre bir verginin belirlenip alınması, 25 Ocak 1840’ta çıkarılan nizamname ile eyalet, sancak, kaza, kasaba ve köylerde kurulacak muhassıllık⁹⁷ meclislerinde, Müslim ve gayrimüslim bütün halkın temsil edilmesi uygulamasına geçildi.⁹⁸

Diğer yandan, devlet gelirlerinin yerel yöneticiler elinde zayıf olmasını hedefleyen Tanzimat reformundan çıkar kaybına uğrayan; âyan, eşraf, muhassıl, mültezim, mütesellim, sarraf, vali, voyvoda gibi elitler, reformların başarısız olması için çeşitli yöntemler denediler. Çünkü yeni sisteme göre, bu kesimlerden yüksek gelirlerine göre daha fazla vergi tahsil edilecek, ayrıca yeni sistemin tatbikiyle birlikte bunların sahip oldukları bir kısım muafiyetler de ellerinden alınacaktı.

Bundan dolayıdır ki imparatorluğun muhtelif bölgelerinde kargaşalıklar çıktı. Mesela, Bulgarlar 1841’de Niş yöresinde isyan ettiler. Tokat’ta çıkan olayda bir muhassıl öldürüldü. Diyarbakır ve Erzurum eyaletleri ile Van

---

⁹⁴ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 74.

⁹⁵ Doğan Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Tarihi: 1838’den 1995’e**, cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 1063-1064.

⁹⁶ İltizam: Devlet gelirlerinden birini toplama görevini üzerine alma (Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 6. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1984, s. 515.

⁹⁷ Muhassıl: Vergi tahsildarı (Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 800).

⁹⁸ Akyıldız, **a.g.m.**, s. 3.

yöresinde birtakım hadiseler yaşandı. Reformlara gösterilen tepkiler, daha çok yurtluk-ocaklık sistemi ile toprağa tasarruf eden feodal ağalar ve derebeylerden kaynaklanıyordu. Diyarbekir yöresinde, bunların bir kısmına maaş bağlanarak ellerindeki araziler hazineye devredildi, bir kısmı da kaza kaymakamlıkları ile nahiye müdürlüklerine tayin edildi.⁹⁹

Osmanlı Hükümeti'nin Tanzimat kapsamındaki yeni idari reformlarına, Ermeniler çok büyük umutlar bağladılar.¹⁰⁰ Diğer gayrimüslimler de memnuniyetlerini belirtirken, Müslümanlar menfi bir tavır sergileyerek, “gâvur” tebaa ile eşit tutulmalarının şer’an caiz olmadığını ileri sürdüler. Bunun yanı sıra, uygulamaya başlanan yeni idari reformlar özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki bir kısım aşiret reisleri, feodal ağalar, beyler, şeyhler, vb. çevreler arasında da tepkilere yol açtı.¹⁰¹ Tepki gösterenler içinde Cizre Emiri Bedirhan Bey de bulunuyordu.

b. Bedirhan Bey olayı üzerinden “etnik kimlik” istismarcılığı

Osmanlı Padişahı II. Mahmud döneminde (1830’larda), “mütesellim”¹⁰² olarak Osmanlı Devleti adına Cizre Emirliği/Beyliği bölgesinde (Cizre, Şırnak, Erüh yöreleri) vergi toplamakla da görevlendirilen Bedirhan Bey’in¹⁰³ ismi, özellikle Müslüman Kürtlerle Hıristiyan Nasturiler arasında 1842 yılı itibarıyla çıkan bazı hadiseler münasebetiyle bilhassa Avrupa ülkelerinde sıklıkla gündeme getirildi.

Osmanlı arşiv belgelerine göre Bedirhan Bey, muhtelif tarihlerde Osmanlı Devleti’nin Musul ve Diyarbekir eyaletlerine bağlı olarak; “*Cizre Emiri/Beyi*”, “*Bohtan Emiri*”, “*Cizre, Bohtan, Midyat, Hacı Behram Mütesellimi*”, “*Asakîr-i*

---

⁹⁹ Akyıldız, **a.g.m.**, s. 4-5.

¹⁰⁰ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartaryan - Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul, 1992, s. 83.

¹⁰¹ Hans-Lukas Kieser, **İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 101, 148; M. Kalman, **Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid**, Zêl Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 29.

¹⁰² Mütesellim: Tanzimat Fermanı’ndan (1839) önce vali ve mutasarrıflara bağlı bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilen ve hazine gelirlerini de tahsil etmekle görevlendirilen kişiler için kullanılan terim (Bkz. Yücel Özkaya, “Mütesellim”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 203).

¹⁰³ Abdullah Yaşın, **Bütün Yönleriyle Cizre**, Yücel Matbaası, ‘y.y.’, 1983, s. 21.

Redîfe Miralayı” [İhtiyat Askerleri Albayı], “*Kazaların Hâkimi*”, “*Nahiyelerin Zabiti*” [Âmiri] gibi unvanlarla görev yaptı.¹⁰⁴

Son yıllarda çıkan bazı yayınlarda, Bedirhan Bey ile ilgili asılsız birtakım iddiaların öne sürülerek “etnik kimlik” istismarcılığının yapıldığı müşahede edilmiştir. Bu bağlamda; o döneme ait tarihî kaynaklar veya arşiv belgeleri yerine, özellikle Batılı misyonerlerin taraflı ve abartılı raporlarına, ön yargılı yabancı kaynaklara veya dezenformasyona dayalı birtakım siyasi propaganda mahsulü yayın ve düşüncelere istinaden, kimi yabancı ve Kürtçü yazarların, Bedirhan Bey’in Tanzimat Fermanı kapsamındaki reformların tatbikinden kaynaklı yeni idarî sisteme olan tepkisini bile “etnik kimlik” üzerinden yorumlayarak;

- “*Cizre’de ayaklanma*”¹⁰⁵,

- “*Osmanlılara karşı yürütülen bağımsızlık hareketi*”¹⁰⁶,

- “*Osmanlı yönetimine karşı başkaldırı*”¹⁰⁷,

- “*Osmanlı hâkimiyetine karşı bağımsızlık hareketi*”¹⁰⁸,

- “*Kürt halkının bağımsızlığı*”¹⁰⁹,

- “*Bağımsız Kürt devleti kurma*”¹¹⁰,

- “*Kürdistan’ın özgürlüğü ve bağımsızlığı*”¹¹¹,

- “*Kürdistan’ın Türk boyunduruğundan kurtarılması ve bağımsız bir Kürt devletinin kurulması*”¹¹²,

---

¹⁰⁴ Nazmi Sevgen, “Kürtler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 11, 1968, s. 49; sayı 12, s. 42-45; Nazmi Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi**, Yay. Haz. Şükrü Kaya Seferoğlu ve Halil Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 61, 72, 74; Kerem Soylu, **Mesail-i Mühimme-i Kürdistan (Kürdistan’ın Önemli Meseleleri)**, Diyarbakır Kürt Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 12, 126 vd.

¹⁰⁵ Dr. Şıvan, **Kürt Millet Hareketleri ve Irak’ta Kürdistan İhtilali**, Stockholm, ‘y.y.’, 1975, s. 57, 2. Baskı.

¹⁰⁶ Burkay, **a.g.e.**, s. 306.

¹⁰⁷ Malmîsanij, **Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhan Ailesi Derneği’nin Tutanakları**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 15.

¹⁰⁸ Ömer Altıntop, **Kürt Aydınları**, MY Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 197.

¹⁰⁹ Xemgin, **a.g.e.**, s. 280.

¹¹⁰ Celilê Celil, **XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler**, Çev. Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 134.

¹¹¹ Mehmet Kemal Işık, **Ünlü Kürt Bilgin ve Birinci Kuşak Aydınlar**, Sorun Yayınları, İstanbul, 2000, s. 78-79.

amacına indirgeyip, Bedirhan Bey’i de “*Kürt milliyetçiliğinin babası*”¹¹³ ilan etmeleri, o döneme ait tarihî bilgi, belge ve gerçeklerle asla örtüşmemektedir.

Bununla birlikte; Diyarbakır Kürt Enstitüsü tarafından yayınlanan döneme ait Osmanlı arşiv belgelerinde kasıtlı olarak tahrifat yapıldığını da belirtmemiz gerekir.

Diyarbakır Kürt Enstitüsü’nce, Bedirhan Bey konulu bazı orijinal belgeler günümüz Türkçesine aktarılırken, örneğin;

- “*gaile*” kelimesi “Kürt direnişi”¹¹⁴,

- “*havali-i merkume*” ibaresi “Kürdistan bölgesi”¹¹⁵,

- “*muharebe-i vakta*” ibaresi “Kürtlerle yapılan muharebe ve savaş”¹¹⁶

- “*havali-i mezkurede zuhur eden münasebetsizlikler*” ibaresi “Kürdistan’da meydana gelen isyanlar”¹¹⁷

- “*ol havali emaretinde*” ibaresi “Kürdistan bölgesindeki emirliklerde”¹¹⁸

- “*havali-i şarkiyye*” ibaresi “Kürdistan”¹¹⁹

- “*ol havalinin evvel bahara doğru*” ibaresi “Kürdistan bölgesinde ilkbahara doğru”¹²⁰

şeklinde çevrilerek tahrifat yapılmış, sıradan vak’alara dahi etnik renk verilmeye çalışılmıştır.

Bedirhan Bey’in idari düzenlemeye tepkisini irdeleyen Bruinessen; “*Bağımsız bir Kürdistan kurma*” konusunda; “*Elimizdeki kaynaklarda bu iddiayı doğrulayıcı bir husus yok: Bedirhan ayaklanmıştı, ama başka nedenlerle ve daha sınırlı amaçlarla*” diyor. Ardından da ekliyor: “*Bedirhan’a ilişkin Osmanlı arşivinde bulunarak N. Sevgen tarafından yayımlanan belgelere göre, Botan’ı*

---

¹¹² M. S. Lazarev, vd., **Kürdistan Tarihi**, Çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 128.

¹¹³ Chris Kutschera, **Kürt Ulusal Hareketi**, Çev. Fikret Başkaya, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 23.

¹¹⁴ Soylu, s. 279-280.

¹¹⁵ Soylu, s. 343-344.

¹¹⁶ Soylu, s. 279-280.

¹¹⁷ Soylu, s. 283-284.

¹¹⁸ Soylu, s. 300-301.

¹¹⁹ Soylu, s. 302-303.

¹²⁰ Soylu, s. 449-450.

[Bohtan] *ikiye ayırarak Diyarbakır ve Musul eyaletleri arasında pay etmeye yönelik yeni bir idari örgütlenmeyi [Tanzimat reformu kastediliyor] öngören tasarımlar vardı. Kendi gücünü kırmaya yönelik olarak nitelendirdiği bu tasarımlara Bedirhan şiddetle karşı çıktı.*"¹²¹

Osmanlı arşiv belgeleri, Bedirhan Bey olayının, gerçek anlamı ile milliyetçilik duygusundan değil, Bedirhan Bey'in yönetiminde bulunan Cizre kazasının Musul eyaletine, Bohtan, Hacı Behram ve Midyat kazalarının da Diyarbakır eyaletine bağlanmasını öngören Osmanlı Hükümeti'nin uyguladığı Tanzimat Fermanı'na dayalı yeni idari sistemden kaynaklandığını gösteriyor.¹²²

Bedirhan Bey'in, Cizre kazasının öteden beri aralarında rekabet, husumet ve geçimsizlik bulunan Musul Valisi Mehmet Paşa'ya bağlanmasına sert tepki göstermesi üzerine, Diyarbakır Valisi Vecihi Paşa'nın, 15 Muharrem 1258 [1842] tarihinde Bedirhan Bey'e gönderdiği mektupta¹²³ belirttiği hususlardan da, olayın mahiyetinin "etnik" değil, tamamen yeni idari sistemle alakalı olduğu anlaşılmaktadır.

c. Misyonerlerin tahriklerinden kaynaklanan Nasturi terörü

Cizre Emiri ve Mütesellimi Bedirhan Bey ile Musul Valisi Mehmet Paşa arasında yaşanan gerginliğin giderek tırmandığı bu kargaşa ortamını fırsat bilen bölgedeki İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin tahrik ettikleri Hıristiyan Nasturiler, Bedirhan Bey'e bağlı Kürt köylerine saldırmaya başladılar.

---

¹²¹ Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çev. Banu Yalkut, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 275-276_{n106}.

¹²² Hakan Özoğlu, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 94.

¹²³ Diyarbakır Valisi Vecihi Paşa'nın Bedirhan Bey'e gönderdiği mektubun bir bölümü şöyledir: *"Diyarbakır eyaletindeki Cizre kazası Musul'a bağlanmış ve Musul Valisi Mehmet Paşa ile aranızda eskiden beri bazı çekememezlik ve gizli husumet bulunduğundan... Cizre kazasının Musul tarafında kalmasıyla ahali arasında baş gösteren sıkıntı ve emniyetsizliği, göçerlerin vaziyetini, Musul Valisine karşı gerek ahalinin ve gerek cenab-ı saadetlerinin gösterdikleri güvensizliği ve sebeplerini, uyuşulamayacağını ve diğer hususları, ahalinin ve zatunuzın gönderdikleri dilekçeleri de ekleyerek Padişahımız efendimiz hazretlerinin yüce katlarına sunduk. Cizre'nin tekrar Diyarbakır'e bağlanmasına inşallah müsaade buyrulacağı malûm olduğundan, siz dirayet ve hamiyetiniz icabı idarenizde bulunan Midyat, Hacı Behram ve Bohtan kazalarının işlerini tanzim ve tesviye, devlet gelir ve alacaklarını çabuklukla tahsil edip bu tarafa göndermeye himmet ediniz. Hiçbir uygunsuzluk çıkmamasına, ahali ve fukaraya fenalık gelmemesine çalışınız. Allah'ın lütuf ve keremiyle Cizre kazası tekrar Diyarbakır'e bağlanıncaya kadar, kaza gelirini şimdilik yine Musul Valiliğine teslim, bunun için o taraftan herhangi bir söz gelmemesine gayret ediniz..."* (Sevgen, **a.g.m./a**, s. 59; Sevgen, **a.g.e.**, s. 70-71).

Tanzimat'ın uygulanmaya başlanmasını müteakip, imparatorluğun muhtelif yerlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da da birtakım olumsuzluklar meydana geldi. Yukarıda değinildiği üzere, yurtluk-ocaklık sisteminin lağvedilip Kürt feodal beyliklerinin birçoğunun tasfiye edilmesi sonucu bölgede bir boşluk oluştu. Nasturi Patriği Mar Şemun¹²⁴ da, fırsattan istifadeyle bu boşluktan faydalanarak, Nasturilerin yoğun olarak yaşadıkları Hakkâri'nin Tiyar bölgesinde Osmanlı Hükümeti'nce kendisinin "*Nasturilerin lideri*" olarak tanınmasını istiyordu.¹²⁵

Öte yandan, 1840 yılı itibarıyla, Amerikalı misyoner Dr. Asahel Grant (1807-1844) başta olmak üzere ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions/Amerikan Misyonerler Bürosu) üyesi misyonerler Tiyar bölgesinde faaliyet gösteriyorlardı. Dr. Grant¹²⁶ ile Patrik Mar Şemun, Aşuta¹²⁷ adlı Nasturi köyünün yüksek bir tepesinde, kilise-mektep-hastane olarak kullanılmak üzere bir misyoner merkezinin inşası için anlaşmışlardı. CMS (Church Missionary Society) İngiliz Anglikan Misyonu'ndan George Percy Badger (1815-1888) ve ekibi de Nasturilere destek için bölgede çalışmalarını yürütmekte idiler.¹²⁸

Bruinessen'e göre; "*İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin keşfettikleri Nasturiler, Müslümanların hâkimiyetinden kurtulmak istiyorlardı. Bu, Kürt ağalarının egemenliği altında yaşayan köylü Nasturiler için de geçerliydi. Misyonerler, İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin, onlara, kendi kendilerinin efendisi olmaları için yardımcı olacağını bildirdiler. Elbetteki bazı Nasturiler bu yabancılarla birlik sağlayıp güçlenme yanlısı oldular. Nasturi dinî lideri Mar Şemun, daha önce hiç ulaşamamış olduğu bir güce ulaşmıştı. Bundan Kürtler de Nasturiler de rahatsızdı. Aslında Kürtler, öfkelenmekten öte, kendilerini tehdit altında hissediyorlardı.*"¹²⁹

---

¹²⁴ "Mar Şemun", Nasturi patriklerinin unvanı olup, çeşitli kaynaklarda; Mar Şamun, Mar Şem'un, Mar Şimun, Mar Şimon, Mar Simon şekillerinde de yazıldığı müşahede edilmiştir.

¹²⁵ Kieser, **a.g.e.**, s. 95.

¹²⁶ Amerikalı misyoner Dr. Grant, 1844'te çıkan tifo salgınında Musul'da öldü (Celil, **a.g.e.**, s. 143).

¹²⁷ Aşuta/Aşıta: Günümüzde Hakkâri'nin Çukurca ilçesine bağlı Çıgılı köyü (**Köylerimiz 1981**, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982, s. 149, 620).

¹²⁸ Kieser, **a.g.e.**, s. 95-98; Celil, **a.g.e.**, s. 137-139.

¹²⁹ Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Çev. Remziye Arslan, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 222.

Bu süreçte, bölgede faaliyet gösteren İngiliz ve Amerikalı misyonerler ile Musul'daki İngiliz ve Fransız Konsolosluklarından cesaret alan Hıristiyan Nasturiler, Hakkâri Mütesellimi Nurullah Bey'e vergi ödemeyi durdurdular. Bu durum, Bedirhan Bey'e bağlı Müslüman Kürtler ile Patrik Mar Şemun'a bağlı Hıristiyan Nasturileri karşı karşıya getirdi. Bu arada Mar Şemun, Musul İngiliz Konsolosu'na yazdığı mektupta, “yabancı askerî müdahale yoluyla yardım talebinde” bulundu ve destek sözü aldı. Kürtlerle Nasturiler arasında gerginlik giderek şiddetini artırırken, Mar Şemun, 1842 sonbaharında İngiliz Misyonu Temsilcisi Badger ile görüşükten sonra, Diz köyündeki konağının üzerinde İngiliz bayrağını dalgalandırdı.¹³⁰ Böyle bir hareket, Kürtlerin sert tepkisine yol açtı. Mar Şemun, bu tavrıyla Kürtlere, arkasında İngiliz gücünün bulunduğu mesajını vermek istiyordu.

Osmanlı Hükümeti, İngiliz diplomat ve misyonerlerinin Nasturileri kullanarak Bohtan bölgesinde çevirdikleri tüm entrikalardan kuşkusuz haberdardı. Sadrazamlık Makamı'nın, Kürt-Nasturi çatışmasından bir yıl önce, Sultan Abdülmecid'e sunduğu 1842 tarihli arz tezkeresinde yer alan şu hususlar dikkat çekiyordu:

“Nasturilerin taht-ı raiyyete alınması ve bazı şartlara bağlanması, İngiltere'nin istek ve marazisi ise de, bu suretle hâsıl olacak tâbiyyet, müstakil bir hükümet tarzına girerek, Nasturiler lâfzen Devlet-i Âliye'nin reâyâsı ve manen İngiltere'nin sahabeti [himayesi] altında bulunacaktır. Bu hareket tarzı, İngiltere'nin oralarda meram ve nüfuzunu tahakkuk ve idame ettirmek emelinden başka bir mana ifade edemeyeceğine göre, o halde Nasturileri bunlar (İngilizler), Keldanî takımını da kolaylıkla Fransızlar, diledikleri maksada tevcih edeceklerdir. Bu hal, yarın birçok mahzurları davet edeceğinden, işin bugünkü halinde bırakılması bizim için daha hayırlı ve faydalı olacaktır.”¹³¹

Padişaha sunulan tezkereden de anlaşılacağı üzere, Nasturiler, lâfta Osmanlı Devleti'ne bağlı, ama dolaylı şekilde İngiltere'nin himayesi altında bulunacak müstakil bir hükümet kurmaya çalışıyorlardı.

---

¹³⁰ M. Kalman, **Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, Med Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 119; ayrıca bkz. Lazarev, vd., **a.g.e.**, s. 131; Celil, **a.g.e.**, s. 140, 142.

¹³¹ Nazmi Sevgen, “Kürtler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 13, s. 40; Sevgen, **a.g.e.**, s. 86; Soylu, **a.g.e.**, s. 223, 226.

Saldırıyı ilk başlatan tarafın da, birçok kaynakta öne sürülen iddiaların aksine, Bedirhan Bey veya ona bağlı Kürtler değil, Patrik Mar Şemun'un yönetimindeki Nasturiler olduğu yönündedir.

Hakkâri bölgesinde yerleşik bulunan Nasturilerin o zamanki nüfusu 11.000 civarındaydı. Nasturiler; Tiyar, Tuhub, Tal, Diz, Baz, Cilo, Valto isimli yedi kabileden müteşekkildiler. Tiyar Nasturileri, nüfuslarının çokluğuna ve yerlerinin sarp/dağlık olmasına güvenip, 1843 yılında, vergi ödemeyi reddederek ayaklandılar.¹³²

Silahlı Nasturi çeteleri, Bedirhan Bey'in yönetimindeki Kürtlerin yerleşik buldukları köylere saldırarak terör estirdiler ve katliamlar yapacak derecede ileri gittiler.¹³³ Nasturiler bu arada, Berwarî Jor [Yukarı Pervari] köyünün kuzeyinde, Büyük Zap nehrinin batı tarafında yer alan ve Müslümanların meskûn oldukları Sersepi¹³⁴ köyü ile ayrıca Kelitan¹³⁵ köyünde mukim olup Hz. Peygamber soyundan olduklarına inanılan seyyidlerin çoğunu katlettiler. Seyyidlerin ve Bedirhan Bey'in öldürülen adamlarının kanlı gömleklerini Bedirhan Bey'e gönderdiler.¹³⁶

Bedirhan Bey, Nasturilerin bu saldırısı üzerine, Kürtler arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla Nasturilere ait Aşuta köyünde bir misyoner merkezinin tesisine yardımcı olan İngiliz yanlısı Patrik Mar Şemun'a karşı nefret hisleri içinde olan Hakkâri Emiri Nurullah Bey, Bahdinan'dan İmadiye Mutasarrıfı İsmail Paşa, Bohtan'dan Tatar Ağa ile Ertuşi aşiretinden de destek

---

¹³² M. Emin Zeki, **Kürdistan Tarihi**, Komal Yayınları, İstanbul, 1977, s. 142; Bazil Nikitin, **Kürtler**, cilt 2, Çev. Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreya, Özgürlük Yolu Yayınları, İstanbul, 1978, s. 33; Martin van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Çev. Nevzat Kırac, Bülent Peker, vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 129; Xemgin, **a.g.e.**, s. 282.

¹³³ Nazmi Sevgen, "Hakkâri ve Nasturiler", **Tarih Dünyası**, sayı 4, 1964, s. 474; Abdulhaluk M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, 4. Baskı, Turan Kültür Vakfı, Ankara, 1996, s. 288; Mahmut Çetin, **Kart-Kurt Sesleri: İsyancı Bedirhan Bey'in Yaramaz Çocukları ve Bir Kardeşlik Poetikası**, Biyografi-Net Yayınları, İstanbul, 2005, s. 53.

¹³⁴ Sersepi/Sersipi/Serispi: Günümüzde Hakkâri'nin Çukurca ilçesine bağlı Akkaya köyü (**Köylerimiz 1981**, s. 24, 766).

¹³⁵ Kelitan/Kelêtan: Günümüzde Hakkâri'nin Çukurca ilçesine bağlı Taşbaşı köyü (**Köylerimiz 1981**, s. 510, 711).

¹³⁶ Sevgen, **a.g.m.**, s. 474; Yaşın, **a.g.e.**, s. 245; Muhsin Kızılkaya, "Mezopotamya'nın Üvey Evlatları: Ezidiler, Nasturiler, Süryaniler-5", **Haber Türk**, 27 Eylül 2014, s. 23.

aldı. Toplam on bin kadar tüfekli güçle birlikte, Kasım 1843 başında Nasturilerin üzerine yürüdü, onlara aynı şekilde karşılık verdi, pek çok Nasturi'yi öldürdü.¹³⁷

Bu olayın doğal bir sonucu olarak, her iki taraftan da birçok köy yakılıp yıkılmış, pek çok insan yaşamını yitirmiştir. Bedirhan Bey, özellikle Patrik Mar Şemun'un yakın akrabalarına karşı şiddet kullanmış¹³⁸, bu arada Mar Şemun'un annesini ve oğlunu da Diz köyünde öldürüp Zap nehrine atmıştır. Bu çatışma ortamında, Mar Şemun kaçarak Musul'daki İngiliz Konsolosunun evine sığınmıştır. Mar Şemun, bilahare Musul Valisi'ne teslim olmuş, akabinde Osmanlı Hükümeti'ne Arapça bir mektup yazarak affedilmesini ve köyüne dönmesine izin verilmesini talep etmiştir.¹³⁹

Sevgen'e göre; *"Bu hadise, İngilizlerin müdahalesiyle Bedirhan Bey'in hükümet nezdinde sebep-i nükbeti [felaketinin sebebi] olmuştur."*¹⁴⁰

Kürt-Nasturi çatışmasını değerlendiren Çay'ın tespitleri şöyledir:

"Nasturi olayı, tamamen Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Amerikalı ve İngiliz misyonerler, 1840'lı yıllarda Hakkâri'nin Tiyari bölgesinde Nasturiler için inşa ettikleri bir okulda, eğitim ve sağlık hizmeti yanında dinî propaganda da yapıyorlardı. Amerikalı misyonerler, Nasturileri vergi vermeme konusunda kıskırtmışlardı. Batılı devletlerin desteğini gören Nasturilerin Bedirhan'a bağlı köyleri basıp katliamlar yapması, Bedirhan'ın harekete geçmesine sebep olmuş ve çok sayıda Nasturinin

---

¹³⁷ Sevgen, **a.g.m.**, s. 474; Celil, **a.g.e.**, s. 139; Xemgin, **a.g.e.**, s. 282; Soylu, **a.g.e.**, s. 212-213.

Bu olayın içyüzünü araştırmadan, ön yargıyla hareket edip ilk saldıran tarafın Nasturiler olduğunu görmezlikten gelen bir kısım yazarlar, suçladıkları Bedirhan Bey'in Nasturilere haksız yere saldırıda bulunarak katliam yaptığını iddia ederler. Oysa iki taraftan da ölümler olup, hangi taraftan kaçır kişinin öldüğüne dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Olayın yaşandığı bölgedeki toplam Nasturi nüfusunun 11 (onbir) bin olduğu (Sevgen, "Kürtler", **BTTD**, sayı 12, s. 46) belirtiliyor. Kimi yazarlar (V. Minorsky, "Kürtler", **İslâm Ansiklopedisi**, cilt 6, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1955, s. 1106; William Eagleton, **Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946**, Çev. Mehmet Emin Bozarlan, Koral Yayınları, İstanbul, 1976, s. 27; Sasuni, **a.g.e.**, s. 71; Malmîsanij, **a.g.e.**, s. 50; Hagop Şahbazyan, **Kürt - Ermeni Tarihi**, Çev. Ferit M. Yüksel, Kalan Yayınları, Ankara, 2005, s. 81) hiçbir belge göstermeden olayda 10 (on) bin Nasturi'nin öldürüldüğünü iddia ederken, Nasturi çetelerince öldürülen Kürtlerden tek kelime bahsetmezler. Kürtçü görüşlü Xemgin'in (**a.g.e.**, s. 283) de Nasturilerin kayıplarını alabildiğine abartarak *"bu olay sırasında onbinlercesi öldürülmüş, evleri, kiliseleri, bağ ve bahçeleri yakılıp yıkılarak yağma edilmiş"* derken; silahlı Nasturi çeteleri tarafından evleri, camileri, medreseleri yakılıp yıkılan ve çoluk-çocuk, kadın, ihtiyar denilmeden öldürülen Kürtlerden tek kelime söz etmemesi çok ilginç!

¹³⁸ Sevgen, "Hakkâri ve Nasturiler", s. 474.

¹³⁹ Sevgen, **a.g.e.**, s. 79-80; Soylu, **a.g.e.**, s. 212-213.

¹⁴⁰ Sevgen, **a.g.m.**, s. 474.

katledilmesi ile olay daha da büyümüştür. ABD, Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti'ne başvurarak olayı protesto etmişler ve Bedirhan'ın cezalandırılmasını talep etmişlerdir. İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi, Nasturi konusunu milletlerarası bir mesele haline getirme çabasından başka bir şey değildi.”¹⁴¹

Irak/Süleymaniyeli araştırmacı Zeki de yabancı parmağına dikkat çekerek şöyle der:

“Bu olaya değin, gerek bu bölgede yaşayan Nasturiler, gerekse diğer Hıristiyanlar, Kürtlerle birlikte kardeşçe yaşadılar. Şimdi hiçbir önemli sebep yokken, Nasturilerin Bedirhan Bey'in aleyhine dönmelerinin temelindeki neden, Osmanlı ve İran yönetimlerini denetimleri altına alan yabancı devletlerin kışkırtmalarıdır. Misyonerler bu işte maşa olarak kullanılmışlardı.”¹⁴²

Bruinessen ise söz konusu olayın analizini yaparken; *“Osmanlı reformlarının çok önemli bir yönü de, Avrupalı güçlerin Hıristiyan azınlıkların daha iyi korunması ve onlara daha çok haklar verilmesi taleplerinin etkisiydi. Reformlarla ayrıca, Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin Hıristiyan toplulukları içerisinde daha özgürce çalışabilmelerine imkân verilmişti.. Avrupalıların desteğinden dolayı kendilerini güçlü hissetmeye başlayan Hıristiyan çiftçiler, Kürt toprak sahiplerine geleneksel toprak vergisini vermeyi reddedince bazı çatışmalar çıktı. Bunun üstüne bazı misyonerler hem hastane hem de kilise görevi görececek bir tür kale yapınca, Kürtleri iyiden iyiye tahrik etmeye başladılar.”* hususlarına işaret eder.¹⁴³

Hadiseyi irdeleyen Kalman: *“Çeşitli devletler adına sözde Hıristiyanlığı yaymak amacıyla bölgede bulunan misyonerlerin, özellikle Ermeni, Asur, Keldani gibi toplulukların çıkarları yerine kendi çıkarlarını gözettiklerini”* belirtir. Kalman ayrıca; *“Asurluların [Nasturilerin] Hıristiyanlığın yaygınlaştırılması uğruna yapılan faaliyetleri kendi milliyet çıkarlarına dönüştürmeye çalışmalarının Müslümanların hoşuna gitmediği, Nurullah ve Bedirhan Bey'lerin, Batılılarca savunulan Asurluların, bölgede etkin olmamaları için onlara*

---

¹⁴¹ Çay, a.g.e., s. 288.

¹⁴² Zeki, a.g.e., s. 142.

¹⁴³ Bruinessen, a.g.e., s. 129.

saldırdıkları, Asurluların Bedirhan'a vergi vermeyi reddetmelerinin de saldırının nedenlerinden biri olduğu” şeklinde değerlendirmede bulunur.¹⁴⁴

Minorsky, Soane, Adamov, Wigram gibi yazarlar da, bu olayı “*Bedirhan Bey ile Nurullah Bey'in Hakkâri Nasturileri üzerinde giriştikleri baskı ve haraca kesme [doğrusu ‘vergi toplama’] hareketlerinin sonucu*” olarak görürler.¹⁴⁵

P. Rondot ile aynı görüşü paylaştığını söyleyen Nikitin; “*Diyebiliriz ki bu olay, sosyal bakımdan birbirlerine çok benzeyen Kürtlerle dağlı Hıristiyanlar [Nasturiler] arasında bir mezhep meselesinden çok bir aşiret meselesi olduğunu*” ifade eder. Nikitin’in ayrıca dile getirdiği “*Nasturiler isyan ederek Bedirhan'a vergi ödemeyi reddetmişlerdir. Bedirhan onları yeniden itaat altına almak zorunda kaldı*” tespiti de dikkat çekicidir.¹⁴⁶

Kürt-Nasturi olayının (1843) üzerinden üç yıl geçtikten sonra, 1846 yılı içinde; Pervari, Çal, Sinancı ve Çopi mntıklarında Kürt ve Nasturi grupları arasında, Bedirhan Bey’le de ilgisi olmayan bazı küçük olaylar meydana geldi. Bunun üzerine, aralarında anlaşıkları intibamı veren Musul İngiliz Konsolosu 19 Eylül 1846’da, Musul Fransız Konsolosu da 20 Eylül 1846’da İstanbul’daki elçiliklerine ilettikleri raporlarda, bu olaylardan da Bedirhan Bey’i sorumlu tutarak; “*Bedirhan Bey'in artık esir alıkoymayıp, kadın ve çoluk-çocuğu tamamiyle idam edeceği, şimdi askerini toplamakta ve kalelerine erzak yığmakta olduğunun Nasturilerce haber alındığı*”¹⁴⁷ yönünde iddialar ileri sürdüler.

Bedirhan Bey’in güya “*Hıristiyan kıyımı*” yaptığı tarzında dezenformasyona dayalı asılsız haberler, Avrupa basınında uzun süre gündemde tutularak Osmanlı Devleti aleyhine aşırı bir şekilde kullanıldı. Özellikle İngiltere ve Fransa, Osmanlı Hükümeti’ni yeterince güvenlik önlemleri almamakla suçlayarak Bedirhan Bey’i cezalandırmaya zorladılar.¹⁴⁸ Burkay da buna ilişkin olarak; “*Batılı misyoner ve diplomatların, Nasturi olayını bir din kavgası, Hıristiyanlara karşı bir kıyım gibi gösterip Kürtlerin zalimliği üzerine yoğun bir*

---

¹⁴⁴ Kalman, **a.g.e.**, s. 118-119.

¹⁴⁵ Nikitin, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁴⁶ Nikitin, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁴⁷ Sevgen, **a.g.e.**, s. 86-90. Sevgen’in yorumuna göre; “Nasturiler, bunu yanlış anlamışlardır. Bedirhan Bey bu hazırlıkları, onlara saldırmak için değil, Osmanlı Hükümeti’nin kendisine karşı almakta olduğu askerî tedbirden korkarak yapmaktadır.” (Sevgen, **a.g.e.**, s. 87).

¹⁴⁸ Bruinessen, **a.g.e.**, s. 131.

propaganda yürüterek onların cezalandırılmalarını istediklerini, oysa olayın asıl kışkırtıcılarının kendileri olduğunu, Mar Şemun'un da sonradan bu olaylar nedeniyle Batılı misyonerleri suçladığını” kaydeder.¹⁴⁹

Kürt-Nasturi anlaşmazlığının sebeplerini inceleyen Joseph, “*Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin canice rollerinden*” söz ederken, İngiliz arkeolog ve diplomat Layard’a göre; “*Nasturi Patriği Mar Şemun, yaşanan olaylardan ve katliamlardan, Müslümanlardan çok, Amerikalı misyonerleri suçlamıştır.*”¹⁵⁰

Nasturilerin koruyucusu, destekçisi ve teşvikçisi olan Musul’daki İngiliz Konsolosu¹⁵¹ (daha sonra arkeolog) Asuri [Nasturi] kökenli Hormuzd Rassam (1826-1910); İstanbul’daki İngiliz Elçisi Lord Cowley aracılığıyla, Osmanlı Padişahı’ndan “*Bedirhan Bey’in cezalandırılmasını*” talep etti.¹⁵² Halfin’e göre de Musul’da oturan İngiliz Konsolosu Rassam, Osmanlı Hükümeti’ni Bedirhan Bey’e karşı kışkırtmada önemli rol oynayanlardan biriydi.¹⁵³ Konsolos; “*Musullu Şeyh Muhammed ve Zaholu Şeyh Yusuf’un, bütün Kürtlere, Hıristiyanları yok etmek için Bedirhan Bey’in etrafında toplanmalarını tenbih ettiklerini*” de iddia etti. Ayrıca, Bedirhan Bey’e karşı bir harekâta hazırlanan Osmanlı Hükümeti’ne akıl verircesine şöyle bir teklifte de bulundu: “*Şeyhler buradan uzaklaştırılır, Pinyaniş, Zibari vs. Kürt aşiretleri hükümetçe ele alınırsa, bunlar Bedirhan Bey’i bu dağlardan pek çabuk kaçırlar. Tuhub, Cilo ve Baz Nasturilerinin elinde birkaç bin tüfek vardır. Bu tenkil hareketinde onlardan da istifade edilebilir.*”¹⁵⁴

Nasturi kökenli İngiliz Konsolosu Rassam, açıkça, Müslüman Osmanlı ordusunun, Tuhub, Cilo ve Baz’da “*birkaç bin tüfek*”li Hıristiyan Nasturi çetesi ile birlik olup, Osmanlı Miralay ve Mütesellimi Bedirhan Bey’i ve ona bağlı Müslüman Kürtleri katletmesini istiyordu. Konsolosun; “*Tuhub, Cilo ve Baz Nasturilerinin elinde birkaç bin tüfek vardır*” ifadesi de dikkat çekicidir. Bu resmî itiraf, Nasturilerin “*masum*” olmadıkları ve muhtemelen İngilizlerce silahlandırılıp yukarıda bahsi geçen “*müstakil bir hükümet*” teşkili için saldırıya

---

¹⁴⁹ Burkey, **a.g.e.**, s. 363.

¹⁵⁰ Celil, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁵¹ Bazı kaynaklarda “konsolos vekili” olarak zikredilir.

¹⁵² Celilê Celil vd., **Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi**, Çev. M. Aras, Pêrî Yayınları, İstanbul, 1998, s. 17.

¹⁵³ Halfin, **19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadele**, Komal Yayınları, Ankara, 1976, s. 64.

¹⁵⁴ Sevgen, **a.g.e.**, s. 87-88.

geçerek, Hakkâri bölgesindeki Müslüman Kürtleri tümüyle imha etmeyi amaçladıklarını düşündürüyor.

İngilizlerin, 1840’larda Nasturileri kullanarak bölgede bir “*Hıristiyan devlet*” teşkili için uygulamaya koyduğu, ancak sonuç alamadığı bu projenin benzerinin, 40 yıl sonra, 1880’li yıllar itibarıyla daha örgütlü ve daha donanımlı bir biçimde, bu kez Ermeniler üzerinden; Armenakan, Hınçak ve Taşnak komitacıları¹⁵⁵ eliyle tatbik edilmeye girişildiğini ileride göreceğiz.

Nitekim Amerikalı diplomat ve Orta Doğu (özellikle Kürt konuları) uzmanı Eagleton’un; “*Bedirhan, 1843 ve 1846 yıllarında, güçlerinin artmasından ve kendi kendilerini yönetebilecek duruma gelip başlarına buyruk olmalarından korktuğu Hıristiyan Asurlulara [Nasturilere] karşı, kıyım ve yağma hareketine girişti. Bedirhan için, kendi memleketinin içinde yaşayan Asurluların böylesine güçlenmelerine tahammül etmek olanaksızdı.*”¹⁵⁶ şeklindeki ilginç ifadeleri, Nasturilerin, Kürtlere rakip silahlı bir güç olarak bölgede kendilerinin yönetecekleri “*müstakil bir hükümet*” veya “*devlet*” kurma hedeflerini işaret etmesi açısından önem taşımaktadır.

Batılı devletlerin yönetimleri, Osmanlı Devleti nezdindeki diplomatları ve Orta Doğu’da faaliyet gösteren misyoner merkezlerinin Bedirhan Bey’e yönelik bir harekâtın düzenlenmesi için Osmanlı Hükümeti üzerindeki yoğun baskı ve tahrikleri üzerine, Müşir Osman Paşa komutasındaki Anadolu Ordusu bölgeye intikal ettirildi. Can güvenliğinin tehlikede olduğunu gören Bedirhan Bey, ailesi ve avanesiyle Eruh kalesine çekildi. Ordunun kaleyi kuşatması sonucu 20 Temmuz 1847’de teslim oldu. Bölgede yeni bir gailenin yaşanmaması için Bedirhan Bey ve kayınpederi Han Mahmud, aile efradıyla birlikte Bohtan’dan Samsun’a, oradan da Kaymakam (Yarbay) Reşit Bey’in muhafazasında vapurla İstanbul’a getirildi. Bilahare Bedirhan Bey ve ailesi, Ereğli vapuru ile Girit adasındaki Kandiye şehrine, Han Mahmud ve ailesi de Seyr-i Bahri gemisiyle

---

¹⁵⁵ Komitacı: Siyasi bir amaca ulaşmak için silahlı mücadele eden gizli topluluk veya örgüte bağlı kimse (Bkz. **Türkçe Sözlük**, cilt 2, Haz. Hasan Eren vd., Türk Dil Kurumu, Ankara, 1988, s. 890).

¹⁵⁶ Eagleton, **a.g.e.**, s. 26.

Varna'ya, oradan da Rusçuk'a¹⁵⁷ sevk edilip iskân edildi ve kendilerine devlet hazinesinden aylık maaş¹⁵⁸ bağlandı.¹⁵⁹

Girit'te 10 yıl kalan Bedirhan Bey, Sultan Abdülmecid'in iradesiyle İstanbul'a davet edildi. 17 Muharrem 1274 [1858] tarihli Meclis-i Mahsus 423 sayılı kararla Bedirhan Bey'in rütbesi yükseltildi. İrade 1274/2108 ve 17 Zilkade 1274 [1858] tarihli kararlar da Bedirhan Bey'e "*Mir-i miran*" [Beylerbeyi veya Eyalet Valisi, bugünkü karşılığı Tümgeneral] rütbesi ile "*Paşa*" unvanı verildi. Kendisine teklif edilen "*Rumeli Valiliği*" görevini kabul etmedi.¹⁶⁰ İstanbul'da bir süre kalan Bedirhan Bey, görevle Girit'e döndü. Bu sırada, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında çıkan bazı ihtilâfları giderdi ve Hanya'da çıkan bir isyanın bastırılmasını da sağladı. Bilahare Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) geldiği İstanbul'da birkaç yıl yaşadı. 1867'de Şam'a yerleşti. 1869'da vefat etti ve Şam/Salihiye'de defnedildi.¹⁶¹

Bu bağlamda, Osman Paşa komutasındaki Anadolu Ordusu'nun Bedirhan Bey'in üstüne gönderilmesinin sebebi, yukarıda yer verilen birtakım siyasi unsurların hiçbir kanıtı dayandırmadan ortaya attıkları "*bağımsız Kürdistan*" amaçlı iddiaları değil, yine yukarıda temas edildiği üzere, Nasturi meselesinden dolayı Batılı emperyal güçlerin Osmanlı Hükümeti üzerindeki yoğun baskısının sonucudur. Özetle, Osmanlı devlet arşivi belgelerine göre, Bedirhan Bey, Osmanlı Devleti'ne başkaldıran değil, Nasturilerin başkaldırısını bastıran bir Osmanlı Miralay ve Mütesellimidir.¹⁶²

Arşiv belgelerine göre, Osmanlı Devleti'ne ve Sultan'ına sadık olan Bedirhan Bey, Sultan Abdülmecid'e hitaben yazdığı 5 Safer 1263 [1846] tarihli arizasında; "*Ebediyete kadar devam edecek olan Devlet-i Âliye'nin* [Yüce Devlet'in] *kulu ve kölesiyim... Bin canım olsa, cümlesini Padişahımızın uğruna*

---

¹⁵⁷ Rusçuk: Günümüzde, Bulgaristan'da Tuna nehri kıyısında yer alan bir şehir.

¹⁵⁸ Bedirhan Bey'e verilen aylık maaş 19.000 (ondokuz bin) kuruştur. Bedirhan Bey'in 1867'de yerleştiği Şam'da vefatını (1869) müteakip, 63 kişilik ailesi efradının tümünün ortak talebi üzerine, Sadaret (Başbakanlık) tarafından, Bedirhan Bey'in aylık maaşının tamamı, tüm aile bireylerine, adalet ve hakkaniyet ölçülerine göre taksim edilerek verilmesine devam edilmiştir (Sevgen, **a.g.e.**, s. 116-118).

¹⁵⁹ Sevgen, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁶⁰ Çetin, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁶¹ Sevgen, **a.g.e.**, s. 113-116.

¹⁶² Sevgen, **a.g.e.**, s. 77-119.

fedaya hazırım” diyebilen bir kişidir.¹⁶³ Bu arada, aynı yılın (1846) yazında Bedirhan Bey’le Cizre’deki konağında görüşen Amerikalı iki misyoner olan Wright ve Breath, Bedirhan Bey’in kendilerine “*Sultan’a bağlılık sözünden dönmeye niyetinin olmadığını söylediğini*” ifade etmeleri¹⁶⁴, Bedirhan Bey’in Sultan Abdülmecid’e iletmiş arızasındaki beyanlarını teyit edici niteliktedir.

d. Bedirhan Bey olayında Ermenilerin Osmanlı taraftarlığı

Batılı diplomat ve misyonerlerin destek ve tahrikleri sonucu Hakkâri’de “*müstakil bir hükümet*” kurmaya çalışan ve Osmanlı Devleti Mütessellimi Bedirhan Bey’e vergi ödemeyi de reddeden Nasturiler, 1843’te isyan edip yöredeki Kürt köylerinde katliamlar yapınca, Bedirhan Bey, topladığı Kürt aşiret mensuplarıyla onlara karşılık vermek mecburiyetinde kaldı. Bu olayın öncesinde, Bedirhan Bey’in bölgede meskûn bulunan Hıristiyan unsurlardan Nasturi, Süryani, Keldani ve Ermenilere yönelik saldırılarda bulunmadığı, bilakis Müslim ve gayrimüslimlerin bir arada ve barış içinde yaşamlarını sürdürdükleri ileri sürülmektedir.¹⁶⁵ Fakat 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde misyonerlerin bölgeye girmeleriyle birlikte, huzur ve barış bozulmaya başlamıştır. 1843 ve 1846’da çıkan olaylarda zayıf verenler de sadece Kürtlerle isyancı Nasturiler olmuştur.

Bu olaylar sırasında, Bedirhan Bey tarafından bölgede yerleşik bulunan Ermenilere yönelik herhangi bir saldırı yapılmamıştır.¹⁶⁶ Buna rağmen, Osman Paşa’nın komutasındaki Anadolu Ordusu, Bedirhan Bey’i yola getirip derdest etmek için bölgeye girdiğinde, Ermenilerin Osmanlı güçlerine destek verdikleri bazı Ermeni yazarlarınca ifade edilmiştir.

Bu konuya ilişkin olarak Şahbazyan; Osmanlı ordusu bölgeye gelince, Ermenilerin, Bedirhan Bey’den kurtulmak için Osmanlı’ya yardımcı olduklarını, kuşatma esnasında Van Ermenilerinin Bedirhan Bey’i yakalayıp Osmanlı kumandanına teslim ettiklerini iddia eder.¹⁶⁷ Ermeni Taşnak Örgütü

---

¹⁶³ Sevgen, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁶⁴ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s. 276.

¹⁶⁵ Halfin, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁶⁶ Burkay, **a.g.e.**, s. 363.

¹⁶⁷ Şahbazyan, **a.g.e.**, s. 67, 71.

sorumlularından Sasuni ise bu görüşe itiraz ederek, Van Ermenilerinin Bedirhan Bey'i değil, Han Mahmud'u tevkif edip Osman Paşa'ya verdiklerini ileri sürer.¹⁶⁸

Berberyan ise “*Ermeni Tarihi*” adlı eserinde şu hususlara yer vermiştir:

“1847 yılına kadar insafsız ve isyancı Mar (Kürt) halkı, başlarında Han Mahmut ve Bedirhan olmak üzere, Van, Taron [Muş] ve o yörelerdeki köyleri talan edip kırmaktaydı.. Bu faciaları duyan Patrik Madteos¹⁶⁹, Bab-ı Âli nezdinde üç kez şikâyette bulundu.. Bab-i Âli toplandı ve yeni bir sefer için ordu hazırladı.. Osmanlı seferi başlarken, Vaspurakan [Van] Ermenileri toplanıp Cezire bölgesine hücum ettiler. Ermeniler Bedirhan'ı o kadar sıkıştırmışlardı ki, Bedirhan tüm umutlarını yitirerek bütün ailesiyle birlikte başkumandan Osman Paşa'ya teslim oldu. Bedirhan daha sonraları ailesi ile birlikte Girit adasına sürüldü. Kürt lideri Han Mahmud'a gelince, o bir Ermeni manastırında tutsak kaldı, daha sonra Osman Paşa'ya teslim edildi. Ailesiyle İstanbul'a gönderildikten sonra, Silistre'ye¹⁷⁰ sürüldü.”¹⁷¹

Sasuni, Ermenilerin Osmanlı yanlısı olmalarının sebeplerine dair şunları ifade eder:

“Ermeni ve Kürt bölgeleri içinde Osmanlı idaresi güçlendikçe, Ermenilerin Osmanlı idaresine sempatileri de o ölçüde artıyordu. Nedeni de Osmanlı idaresini üçüncü bir alternatif güç olarak görüyorlar ve bu gücün, Kürtlerin kontrolsüz hareketlerine bir set çekeceğine inanıyorlardı... Ermeniler, Kürt beylerine vermek zorunda oldukları vergilerden kurtulacaklarına ve yeni olanaklar elde edinceye kadar sabırla Osmanlı boyunduruğuna katlanabilmenin zorunluluğuna inanıyorlardı... 1847'de Ermenilerin çoğunluğunun Osmanlı saflarında silahlı güçlerle Kürtlere karşı savaşa katıldıklarını görürüz... Osman Paşa'nın galibiyet haberi İstanbul'da büyük sevinçle karşılandı. Ermeni

---

¹⁶⁸ Sasuni, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁶⁹ Ermeni Patriği Madteos Çuhacıyan (1802-1865), “İstanbullu Madteos II. Çuhacıyan” adıyla da anılır. 1844-1848 yılları arasında, İstanbul Ermeni Patrikliği görevinde bulunmuştur. <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org> (Erişim Tarihi: 14.03.2022).

¹⁷⁰ Bedirhan Bey'in kayınpederi olan Han Mahmud, ele geçirilmesini müteakip, ailesiyle birlikte önce İstanbul'a getirilmiş, oradan da günümüzde Bulgaristan'ın bir şehri olan Rusçuk'a yerleştirilmiştir (Sevgen, **a.g.e.**, s. 103).

¹⁷¹ Sasuni, **a.g.e.**, s. 74-75.

Patriği'nin emriyle kiliselerde dualar okundu ve Tanrı'ya şükredildi. Bab-i Âli, Patrik'in bu hareketini tebrik etti."¹⁷²

Öte yandan, dönemin Ermeni gazetelerinde de Bedirhan Bey aleyhine yayınlar yapıldı. Bir örnek olarak İzmir'de çıkan günlük "*Arşaluys Araratyan*" [Ararat Şafağı] adlı Ermeni Gazetesi, Bedirhan Bey'i "barbar" olmakla suçladı.¹⁷³

e. Ermeni Patriği Madteos'un Sultan Abdülmecid'e bağlılık genelgesi

Müşir Osman Paşa komutasındaki Anadolu Ordusu Bedirhan Bey'i yakalamak üzere bölgeye hareket ettiğinde, İstanbul'daki Ermeni Patriği Madteos Çuhacıyan (1802-1865), (Ek-1), Doğu Anadolu'daki Ermeni kiliselerine gönderdiği talimatta, Osmanlı ordusuna her türlü yardımı yapmaları çağrısında bulundu. Sasuni'ye göre; "*Diyarbakir, Bitlis, Palu, Erzurum ve Van Ermeni ruhani liderlerine mektuplar yollayarak, o ana kadar geçirdikleri eziyetlerin öcünü almak için harekete geçmelerini ve her türlü imkânlarını kullanarak Osmanlı ordusuna yardım edip, ona hizmet ederek Sultan'larına*¹⁷⁴ *sadakatlerini göstermelerini emretti.*"¹⁷⁵

Bölgeye intikal eden ordunun düzenlediği harekât neticesinde Bedirhan Bey'in derdest edilmesini müteakip, Ermeni Patriği Madteos, tüm Ermeni kiliselerine bir genelge göndererek, bütün Ermenilerin "*Sultan'a ve onun güçlü devletine şükran duymalarını*" istedi.¹⁷⁶

Patrik Madteos'un 9 Aralık 1847 tarihli genelgesinde, her ne kadar Sultan Abdülmecid'e "*sadakat ve bağlılık*" ifadelerine yer veriliyorsa da, genelgeye, 30 yıl sonra gündeme getirilecek olan "*Ermeni meselesi*" bağlamında birtakım siyasî mesajların da yansıtıldığı gayet açık bir şekilde anlaşılıyor.

Ermeni Patrikliği'nin resmî görüşünü içermesi açısından, söz konusu genelge bize göre son derece önemli bir belge niteliğindedir. (Genelgenin tam metni için bkz. Ek-2).

---

¹⁷² Sasuni, **a.g.e.**, s. 81-84.

¹⁷³ Celil, **a.g.e.**, s. 146.

¹⁷⁴ Osmanlı Devleti'nin başında bulunan Sultan Abdülmecid kastediliyor.

¹⁷⁵ Sasuni, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁷⁶ Sasuni, **a.g.e.**, s. 84.

f. Patrik Madteos'un genelgesinin değerlendirilmesi

Ermeni Patriği'nin söz konusu genelgesinin içeriği oldukça ilginçtir. Bedirhan Bey, 1843 ve 1846 olaylarında Ermenilere yönelik herhangi bir saldırıda bulunmadığı halde, Ermeni Patriği Madteos bu genelgesinde, Bedirhan Bey ve kayınpederi Han Mahmud ile birlikte bölge sakinleri olan Kürtleri de çok ağır bir dille itham ediyor. Bu tavrından dolayı Madteos'un, o dönemde uluslararası bir boyut kazanan Nasturi olayını fırsat bilerek, Ermeniler için durumdan vazife çıkarmaya çalıştığı anlaşılıyor.

Genelgede ifade edilen hususlar umumi olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı hanedanına ve Sultan Abdülmecid'e "*bağlılık*" ifadelerini gölgede bırakacak derecede olup, Patriklik makamına yakışmayan ve dinî hoşgörü anlayışı ile de bağdaşmayan Ermeni şovenizmini/ırkçılığını âdeta kutsayan birtakım siyasi mesajların da öne çıkarılmaya çalışıldığı açık görülüyor.

XI. yüzyıldan itibaren Selçuklu, Artuklu, Saltuklu, Danişmendli, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı gibi Türk devletlerinin hâkimiyetleri altında bulunan ve Müslüman nüfusunun ezici çoğunluk teşkil ettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin, genelgede "*Ermenistan*" olarak adlandırılması manidardır. Genelgede ayrıca, asırlardan beri bölgede meskûn bulunan Müslüman Kürtler hakkında; "*vahşi, zalim, despot, barbar, tiran, düşman, insafsız, insanlıktan yoksun*" gibi hakaret içeren ifadeler kullanılması dikkat çekicidir. Bunların yanı sıra; "*Ermenilerin esaretten kurtarılması*", "*Ermenilerin özgürlüklerini elde etmeleri*", "*Ermenistan gelişsin, yenilensin ve zenginleşerek eskiden sahip olduğu şahane görüntüsüne kavuşsun*"¹⁷⁷ gibi ifadelerle yer verilmesi de düşündürücüdür.

1847 tarihli genelgeden 30 yıl sonra, Batılı devletlerce birtakım siyasi amaçlar için gündeme getirilip 1878'de imzalanan "*Ayastefanos*" (Madde: 16) ve "*Berlin*" (Madde: 61) antlaşmalarına dâhil edilerek, Osmanlı Devleti'nden "*Kürtlere ve Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini temin etmesi*"nin talep edilmesi öncesinde, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Batılı büyük devletlerin ihtiyaç duyacakları zemini hazırladığı anlaşılıyor.

---

¹⁷⁷ Sasuni, a.g.e., s. 84-85.

Genelgenin içeriğinin dikkat çeken bir başka yönü de, siyasi amaçlı “*Ermeni meselesi*”nin henüz uluslararası alanda gündeme gelmediği, “*bağımsız Ermenistan devleti*” kurmayı hedefleyen; “*Armenakan*”, “*Hınçak*”, “*Taşnak*” vs. gibi silahlı faaliyet yürüten terör örgütlerinin ortaya çıktıkları tarihten 30-40 yıl önce, Ermeni Patrikliği’nin bu siyasi düşünceye sahip olmasıdır.

Ermeni Patrikliği’nin böylesine siyasi bir tavır sergilemesinde, XIX. yüzyılın başından itibaren Anadolu’da aktif bir şekilde faaliyet göstermeye başlayan Hıristiyan misyoner teşkilatlarının ve Batılı diplomatların yönlendirici etkisinin rol oynadığı kuşkusuzdur. Zira XIX. yüzyılın son çeyreği itibarıyla İstanbul’dan Van’a varıncaya dek, birçok kentte terör estiren Ermeni komitecilerinden çoğunun, İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne bağlı olan ülke genelindeki kilise ve okullarda eğitim gördükleri, kilise ve okulların birer fitne-fesat yuvası ve silahlı militanların âdeta karargâhları haline getirildikleri, arşiv belgeleriyle sabittir.

7. Islahat Fermanı (1856) ve “Ermeni Milleti Nizamnamesi”

Tanzimat Fermanı’ndan (1839) önce Osmanlı padişahlarının verdiği imtiyazlar çerçevesinde Ermeniler, cemaatin iç işlerini patrikhanenin gözetiminde hallederken, Tanzimat’ın gayrimüslimlere tanıdığı yeni haklar kapsamında, 9 Mart 1847’de yayınlanan bir fermanla, Ermenilere kendilerini temsil edecek bir “meclis” için üye seçmeleri hakkı verildi.¹⁷⁸ Bunun üzerine 34 üyeden oluşan ikili bir Cemaat Meclisi teşkil edildi. Bunun 20 üyesi Meclis-i Cismanî (Siyasi Meclis) için sivillerden (tüccar, sarraf, mimar, esnaf), 14 üyesi ise Meclis-i Ruhanî (Dinî Meclis) için din adamlarından oluşturuldu.¹⁷⁹

Islahat Fermanı (1856) ile yeni birtakım imtiyazlara daha kavuşan Ermeniler, daha fazlasını elde etmek maksadıyla Ermeni cemaati için bir “anayasa” yapma fikrini tartışmaya açtılar. Bunun gerekçesi şu hususlara bağlanıyor: Cemaatin ve ruhanîlerin işlerini düzenlemek, sayıları günden güne artan okullar, hayır kurumları ve kiliseler için belli kurallar koymak, patriklerin

---

¹⁷⁸ Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2009, s. 14.

¹⁷⁹ Erdal İltter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 1996, s. 37.

diktatörlüğü andıran yönetim şeklini frenlemek, bu idareyi daha çok sivillerden oluşan bir kurul kanalıyla denetlemek ve cemaatin kendi kendisini idare etmesini sağlamak.¹⁸⁰

Tartışmalar neticesinde 1857’de hazırlanan bir nizamname onaylanmak üzere Osmanlı Hükümeti’ne sunuldu. Ancak uzunca bir süre sonra, “*Devlet içinde devlet olmaz*” şeklinde cevap verilerek reddedildi. Cemaat içinde yaşanan fikir ayrılıkları sebebiyle de mutabakat sağlanamadı. 1859 yılında bir başka komisyonun hazırladığı taslak da cemaat içinde kabul görmedi. Yapılan tartışmalarda ruhanîler taslağa şiddetle karşı çıktılar. Patrik Kevork Keresteciyan da taslağı sert bir şekilde eleştirerek patriklik görevinden istifa etti. Yeni bir komisyon, 1857 ve 1859 tarihli taslakları birleştirip gerekli ekleme-düzeltilmeleri yaptı ve “*Ermeni Millî Anayasası*” adını verdiği 150 maddelik metni 20 Mayıs 1860’da tamamladı. Yeni Patrik Sarkis Kuyumcuyan, taslağı 24 Mayıs 1860’ta Cemaat Meclisi’nin onayına sundu ve oybirliğiyle kabul edildi. Taslak, onay için Osmanlı Hükümeti’ne sunuldu. Ancak Sultan’ın onayı beklenmeden, cemaatin iç işlerinde fiili olarak uygulanmaya başlandı. Hükümet, 15 Ağustos 1861’de Patrikhane’ye, “*Devletin onaylamadığı bir tüzüğün hukuksal gücü olamaz*” cevabını verdi ve durdurdu. Patrik Kuyumcuyan istifa etti. Episkopos Istepannos Mağakyan Patrik Kaymakamı olarak tayin edildi.¹⁸¹

Bu arada Hükümet, taslak metni incelemek üzere, Patrik Kaymakamı Istepannos Mağakyan’ın başkanlığında; Hovhannes Hünkarbeğendiyan, Hovhannes Papazyan, Hovhannes Gabudikyan, Kevork Yeramyanyan, Serovpe Viçenyanyan, Krikor Ağaton, Hovhannes Dadyan, Hagop Mubahyacıyan, Hovhannes Yeğyazaryan, Hagopik Noradunkyan ve Kaspar Gümüşçü isimli Ermenilerden bir heyet oluşturdu. Ermeni Cemaati Meclisi’nden de 7 kişilik bir heyet teşkil edilmesini isteyerek, iki heyetin taslak üzerinde ortak çalışmasını talep etti. Cemaat Meclisi de; Mıgırdiç Ağaton, Istepan Aslanyan, Nahabed Rusinyan, Manuk Manukyan, Krikor Odyan, Minas Minasyan ve Hovhannes Surenyan’dan oluşan bir heyet teşkil etti. Dışişleri Bakanlığı’ndan Patrik Kaymakamı Mağakyan’a yazılan “Âli” imzalı 14 Şubat 1862 tarihli yazının içeriğinden;

---

¹⁸⁰ Çark, a.g.e., s. 250.

¹⁸¹ Arsen Yarman, **Palu-Harpüt 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, I. Cilt / Adalet Arayışı**, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 307 vd.

“Devletin nizamname hazırlamasını, Islahat Fermanı’nın ardından her milletin sahip olduğu imtiyaz ve hakların yeniden düzenlenmesi çerçevesinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır.”¹⁸²

Osmanlı Hükümeti ile Ermeni Cemaati Meclisi heyetlerinin ortak çalışması sonucu, 150 maddelik taslak 99 maddeye indirildi ve adı “*Nizamname-i Millet-i Ermeniyân*” (Ermeni Milleti Nizamnamesi) şeklinde değiştirildi.¹⁸³

Sultan Abdülaziz tarafından 29 Mart 1863’te onaylanıp yürürlüğe giren Nizamname, Ermeni Partikhanesi’ne Ermenileri yönetmesi için geniş yetkiler verdi. Ayrıca, 140 Ermeni üyeden oluşan bir Genel Meclis kurma imkânı da tanıdı. Genel Meclis’in 120 üyesi sivil (80’i İstanbul, 40’ı taşra Ermenilerinden), 20’si de İstanbul Ermeni Gregoryan Kilisesi’nden seçilecekti.¹⁸⁴

Nizamname’ye göre; Ermenilerin din ve cemaat işleri; kilise, hastane, yetimhane, hayır, okul, eğitim, kültür vs. kurumların yönetim hakkı, cemaatin seçtiği Genel Meclis üyelerine aittir. Patrik, Genel Meclis üyelerinin oylarıyla seçilir. Ermeni Gregoryan Kilisesi ruhanî reislerini cemaat seçer, Patrik ancak tasdik eder.

Ermeni Katolik Rahip Çark, nizamnameyi değerlendirirken; “Bu işte Türk Hükümeti’nin büyük bir fedakârlığa katlanmış olduğu aşikârdır. Zira bu, hükümet içinde hükümet kabul etmeye benzer”¹⁸⁵ diyerek, bu duruma hayret eder.

Birçok Ermeni yazar da, nizamname imtiyazını âdeta bir “devrim” gibi görür:

-Yarman; “*Ermeni cemaatinin dinî ve kültürel özerkliğini teminat altına alan ve ruhanî otoritenin kurumlar üzerindeki etkisini sınırlayan bir nizamname*”¹⁸⁶ şeklinde tanımlar.

-Minassian; “*Ermeni kimlik bilincinin uyanışı*”¹⁸⁷ ile izah eder.

---

¹⁸² Yarman, **a.g.e.**, s. 311-313; Uras, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁸³ Yarman, **a.g.e.**, s. 323.

¹⁸⁴ İter, **a.g.e.**, s. 36-37.

¹⁸⁵ Çark, **a.g.e.**, s. 255.

¹⁸⁶ Yarman, **a.g.e.**, s. 320.

¹⁸⁷ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Kültürü ve Modernleşme (Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil)**, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 124’ten akt. Yarman, **a.g.e.**, s. 320.

-Boryan; “Ermenilere tam olarak hukuki bir özerklik vermediğini, ancak, millî-kültürel bir özerklikten daha fazlasını bahsettiğini”¹⁸⁸ söyler.

-Sarkisyan; “Ermeni tüzüğünün kabul edilmesinden sonra, millî cemiyetlerin yaygınlaştığını, hatta gizli olarak siyasi örgütlerin kurulmaya başlandığını, bütün bunların sonucunda silahlı isyanların organize edildiğini”¹⁸⁹ ifade eder.

-K. Ozanyan; “İstanbul’da ve diğer illerde okullar, kültür kurumları açıldı. Ermeni dili ve kültürünün gelişimine etken oldu. Ermenileri seçim usullerine ve mücadelelerine alıştırdı. Ermenilere toplu olarak şikâyette bulunma ve uygulamaya geçme kuvvetini verdi. Katolik, Protestan, Lusavorçagan Ermenilerin bunalımlı günlerde birleşmelerini sağladı. İhtilal ruhu uyandı, millî Ermeni sorunu masa üstüne konuldu. Bir kısım Ermeniler, bu nizamnamenin millet için felâket getirdiğini söylerler, haklı değiller mi?”¹⁹⁰ şeklinde açıklamalarda bulunur.

-Saruhan; “Ermenilerin bütün iç, millî, dinî işlerini bu nizamname ile gördüklerini, bu nizamname ile çalışanların, millî bir bağımsızlık elde etmek için uğraştıklarını”¹⁹¹ beyan eder.

Ermeni yazarlarının yukarıdaki açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, Osmanlı Hükümeti’nin Ermeni meselesine ilişkin hatalarının belki de en büyüğünü teşkil eden Ermeni Milleti Nizamnamesi, Çay’ın isabetle koyduğu teşhisle, “Ermenilere ‘devlet içinde devlet olma’ statüsünü kazandırdı.”¹⁹²

E. Osmanlı Yönetiminde ve Kurumlarında Görevli Ermeniler

Tanzimat Fermanı (1839) ve akabinde Islahat Fermanı (1856) ile Kanun-i Esasî’ye (1876 Anayasası) dayalı reformlar kapsamında, Müslim ve gayrimüslim tüm Osmanlı tebaası toplum ve bireyler yasal olarak eşit haklara sahip kılındı.

---

¹⁸⁸ Sertçelik, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁸⁹ Sertçelik, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁹⁰ Uras, **a.g.e.**, s. 175.

¹⁹¹ Uras, **a.g.e.**, s. 175.

¹⁹² Çay, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ermeni İhtilal Örgütleri”, **Ermeni Meselesi ve 1915 Olayları: Tarihi Gerçekler-Siyasi Algılar-Hoşgörü-Uzlaşma Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildirileri (27-28 Nisan 2015)**, Ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 220.

Böylece, Ermeniler başta olmak üzere bütün gayrimüslimlere tanınan yasal haklar çerçevesinde, gerekli koşulları taşıyan Osmanlı vatandaşlarının, Osmanlı Devleti'nin yönetiminde, kurum ve kuruluşlarında görev almalarının önündeki tüm kısıtlamalar da ortadan kalkmış oldu.

Öteden beri, İslâm dininin hoşgörü anlayışı içinde, Türklerle bir arada yaşayan çoğu Ermeniler, herhangi bir baskı ve zorlamaya maruz kalmaksızın, asırlarca ve gönüllüce Osmanlı Devleti'ne bağlılık ve sadakat gösterdiler. Türk örf ve âdetleri ile kültürünü içtenlikle özümstediler. Türkçe konuştular ve kiliselerinde Türkçe ayinler düzenlediler. Ermeni harfleriyle Türkçe kitap, dergi ve gazete neşrettiler. Türkçe aile/sülale isimleri taşıdılar. Çocuklarına ve torunlarına Türkçe isimler verdiler.¹⁹³

Ermeniler, Batılı büyük devletlerin ve misyonerlerinin tahriklerinin henüz araya girmediği o dönemde, Sırp, Yunan, Bulgar tebaalar gibi ikide bir isyana kalkışmadıkları için Osmanlı yöneticileri tarafından “*tebaa-i sadıka*” veya “*millet-i sadıka*” (sadık, güvenilir millet) diye anıldılar.¹⁹⁴

Bu müspet davranışlar, hiç kuşkusuz pek çok Ermeni kökenli vatandaşın Osmanlı Devleti'nin çeşitli kurum ve kuruluşlarında çok önemli mevki ve görevlere atanmasını da sağladı.

Osmanlı arşiv belgeleri; Ermenilerin vezir, nazır, paşa, milletvekili, müsteşar, müşavir, vali, mutasarrıf, kaymakam, büyükelçi, konsolos vs. gibi görevlere, hatta Hazine-i Hassa, Hariciye, Dâhiliye, Darphane, Baruthane, Hastahane, Posta ve Telgraf gibi stratejik öneme sahip kurumlara dahi atandıklarını ortaya koymaktadır.

Söz konusu atamalara dair bazı örnekler vermek yararlı olacaktır:

---

¹⁹³ M. Sabri Koz, “Ermeni Harfli Türkçe Halk Edebiyatından Örnekler: Mâniler, Atasözleri, Nasreddin Hoca Fıkraları”, **Anadolu Türk Etnolojisinde Hemsinliler-Horumlar-Gregoryenler-Lazlar**, Ed. Yaşar Kalafat, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, s. 161-202; Turgut Kut, “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları”, **Türk Folkloru**, sayı 53, 1983, s. 5-6; Çark, **a.g.e.**, s. 111; Göyünç, **a.g.e.**, s. 50, 69 vd.

¹⁹⁴ Hüdavendigâr Onur, **Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler**, Edille Yayınları, İstanbul, 1998; Sema Küçüksoz, **Tebe'a-i Sâdıka Ermeniler**, Tek Yayıncılık, İstanbul, 2006).

1. Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri

17 Mart 1877 - 21 Ocak 1911 tarihleri arasında, Osmanlı Padişahı tarafından Âyan Meclisi [Senato] üyeliğine atanan Ermeniler:¹⁹⁵

-Serope Viçenyân (Serviçen Efendi, d.1815): Mekteb-i Tıbbiye Müdürü.

-Mihran Düzyan (1817-1891): Şûrayı Devlet Üyesi.

-Abraham Aramyân Paşa (1833-1918): Sultan Abdülaziz döneminde Vezir.

-Ohannes Sakız Paşa (1836-1912): Hazine-i Hassa (Hususî Hazine) Bakanı.

-Dilber Zare [Zarah] (d.1848): Şûrayı Devlet Üyesi.

-Manuk Hovsep [Yusuf] Azaryan (1849-1922): Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı.

-Gabriyel Noradunkyan (1852-1936): Ticaret ve Bayındırlık Bakanı.

-Aram Efendi (d.1855): Orman, Maden ve Ziraat Fen Heyeti Reisi.

-Ohannes Kuyumcuyan Paşa (1858-1933): Lübnan Mutasarrıfı.

2. Osmanlı Parlamentosu'nun (Meclis-i Mebusan) Ermeni Üyeleri

a. Birinci Meşrutiyet dönemi (1876-1877) I. II. devrede seçilen Ermeni milletvekilleri:¹⁹⁶

ANKARA: Mikael Altıntop (I. Devre); Melkon Daniloğlu (II. Devre).

BURSA: Sahak Yavrumyan (I. ve II. Devre).

DİYARBAKIR: Osep Kazazyan (I. ve II. Devre).

EDİRNE: Rupen Yazıcıyan (I. ve II. Devre).

ERZURUM: Taniyel Karacıyan (I. Devre); Hamazasp Ballaryan (I. Devre); Hallaçyan Efendi (I. Devre); Giragos Efendi (II. Devre); Haçadoryan Efendi (II. Devre).

---

¹⁹⁵ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet**, c. II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 4-8, 95, 115, 124, 145, 154, 163; H. Aliyar Demirci, "İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., cilt 1, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, s. 304 vd; Koçaş, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁹⁶ Çark, **a.g.e.**, s. 113; Koçaş, **a.g.e.**, s. 95; Güneş, **a.g.e.**, s. 10-19; Çay, **a.g.m.**, s. 229, 231.

GÜMÜŞHANE: Ohannes Kürekyan (II. Devre).

HALEP: Manuk Karaciyen (I. ve II. Devre).

İSTANBUL: Ohannes Allahverdi¹⁹⁷ (1823-1915), Meclis-i Mebusan Reis-i Sâni (İkinci Başkanı) (I. ve II. Devre); Sebuhan Maksutyen (I. ve II. Devre); Agop Kazazyen (II. Devre).

İZMİR: Agop Ispartalyen (I. ve II. Devre); Minas Çertelođlu (II. Devre).

KOZAN: Krikor Efendi (I. Devre).

SİVAS: Agop Şahinyen (I. Devre); Kevork Efendi (II. Devre).

b. İkinci Meşrutiyet dönemi (1908-1912, 1912, 1914-1918) I., II., III. devrede seçilen Ermeni milletvekilleri:¹⁹⁸

BAĞDAT: Sason Erekyen ([d. 1875], I. II. III. Devre).

BİTLİS: Minas Çeraz (III. Devre).

ERGANİ: İstapan Çıracıyan (III. Devre).

ERZURUM: Karekin Pastırmacıyan ([1872-1923], I. II. Devre); Vartkes Serengülyen ([d. 1870], I. II. III. Devre); Osep Mededyen (III. Devre).

HALEP: Artin Boşgezenyan (I. II. III. Devre).

İSTANBUL: Bedros Hallacıyan ([d. 1871], I. II. III. Devre); Krikor Zohrap ([1861-1916], I. II. III. Devre).

İZMİR: İstapan Ispartalyen (I. Devre); Vahan Bardizbanyan (II. Devre); Onnik İhsan (III. Devre).

---

¹⁹⁷ Bu zatın ismi, Güneş'in (a.g.e., s. 11, 16, 714) araştırmasında; I. Meşrutiyet Dönemi (1877) Meclis-i Mebusan Dersaadet (İstanbul) I. Devre üyeleri listesinde "Hüdaverdizade Ohannes Efendi", II. Devre üyeleri listesinde "Ohannes Hüdaverdiyan Efendi", ayrıca "1877 Meclis-i Mebusan Üyeleri'nin İsim Listesi" başlıklı 99 kişilik bir başka listenin 2. sırasında ise "Reisi-i Sâni [İkinci Başkan]: Ohannes Efendi" şeklinde belirtilmiştir. Bazı kaynaklarda da (Koçaş, a.g.e., s. 73, 95, 111; Çay, a.g.m., s. 229) "Ohannes Allahverdi, Meclis-i Mebusan Reis Vekili" olarak ifade edilmiştir. "Hüdaverdizade" [Allahverdi oğlu] ve Ermenice "-yan" [oğlu] eki almış olan "Hüdaverdiyan" [Allahverdi oğlu] terimleri, Koç tarafından hatalı olarak Bursa'nın eski ismi olan "Hüdavendigar" ile karıştırılmış olmalı. Koç'un Ohannes Efendi için "*Meclis-i Mebusan'da Hüdavendigar Mebusu olarak görev yapmıştır*" ifadesi de yanlıştır (Bkz. Yılmaz Koç, "Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2009, s. 19). Zira Meclis-i Mebusan'da Hüdavendigar [Bursa] Mebusu olarak görev yapan Ermeni üye Sahak Yavrumyan Efendi'dir. Ohannes Efendi ise Dersaadet [İstanbul] Mebusudur (Güneş, a.g.e., s. 11-12, 16-17).

¹⁹⁸ Çark, a.g.e., s. 234-240; Koçaş, a.g.e., s. 96; Güneş, a.g.e., s. 20-62, 228-584.

KAYSERİ: Karabet Tomayan (III. Devre).

KOZAN: Hampartsum Boyacıyan ([1863-1915], I. Devre); Matyos Nalbantyan (III. Devre).

MARAŞ: Agop Hırlakyan (III. Devre).

MUŞ: Keğam Der Garabedian ([1865-1918], I. II. III. Devre).

SİVAS: Nazaret Dağavaryan ([d.1863], I. Devre); Karabet Paşayan (II. Devre); Dikran Barsamyan (III. Devre).

TEKİRDAĞ: Agop Babikyan ([1856-1909], I. Devre); Agop Boyacıyan ([d. 1854], I. II. Devre).

VAN: Vahan Papazyan ([1876-1973], I. III. Devre); Vramyan Onnik Dersakyan (II. III. Devre).

3. Osmanlı Hükümetlerinde Bakanlık Yapan Ermenilerden Bazıları¹⁹⁹

-Andon Tıngır Yaver Paşa (1812-1908): Paris Elçiliğinde (1846), Bâbîâli Tercüme Şubesi'nde (1850), Ege Adaları Valiliğinde (1852) görev yaptı. Kırım Harbi'ne Deniz Kaymakamı rütbesiyle Şark Orduları Harici Tahrirat Şubesi Müdürü olarak katıldı (1854). Akabinde Tersane İdaresi Müfettişliği (1857), Saray Hazinesine Bağlı Gemiler Müdürlüğü (1859), Harbiye Nezareti Yabancı Diller Tahrirat Şubesi Müdürlüğü (1864), Posta Bakanlığı ve Telgraf İdaresi Müdürlüğü (1868-1871) yaptı. Bu iki kurum birleştirildikten sonra Şûrayı Devlet Üyeliği ve Rumeli Beylerbeyi unvanlarıyla Posta ve Telgraf Bakanı (1871-1876) oldu. Bilahare Düyunu Umumîye Müfettişliği (1881) ile Maliye Encümen Azalığı (1903) görevlerinde bulundu. Mirliva (Tuğgeneral) rütbesiyle taltif edildi.

-Garabet Artin Davut Paşa (1816-1873): Dışişleri Bakanlığı bünyesinde, 1846-1847'de Berlin Elçiliğinde tercüman ve sekreter, akabinde Maslahatgüzar ve Büyükelçi tayin edildi. 1850-1852 arasında Viyana Büyükelçiliği Maslahatgüzarı, 1856-1857'de Viyana Büyükelçisi olarak görev yaptı. Bilahare İçişleri Bakanlığı bünyesinde, Sultan'ın iradesiyle Müşir (Mareşal) rütbesi tevdi

---

¹⁹⁹ Çark, **a.g.e.**, s. 130, 153-164, 168-171, 191; Koçaş, **a.g.e.**, s. 94, 98, 109; Sertçelik, **a.g.e.**, s. 18; Yaşar Türedi vd., **Geçmişten Günümüze Posta**, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007, s. 154.

edilerek 1861-1868 yılları arasında Lübnan Mutasarrıflığı yaptı. Son görevi, 1868-1871 yılları arasında Bayındırlık Bakanlığı oldu.

-Krikor Ağaton Efendi (1823-1868): Dışişleri Bakanlığı'nda 1848-1850 yılları arasında görev yaptı. Daha sonra Yüksek Ticaret Encümenliği Üyeliği (1850), Maliye Bakanlığı Yüksek Divan-ı Muhasebat Üyeliği (1860), Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü (1864-1866) ile Bayındırlık Bakanlığı (1867-1868) görevlerinde bulundu.

-Agop Hovhannes Kazasyan Paşa (1831-1891): Hazine-i Hassa Nazırlığı (Hususi Hazine Bakanlığı) görevinin yanı sıra, 1885-1888 yılları arasında Maliye Nazırlığı yaptı.

-Ohannes Sakız Paşa (1836-1912): Matbuat Müdürlüğü, Maarif Vekâleti Tercüme ve Tahrirat Müdürlüğü (1863), Şûrayı Devlet Muhakemat Şubesi Müşavirliği, Şûrayı Devlet Üyeliği (1868), Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı (1871), Ticaret Bakanlığı Müsteşarlığı (1872), Divan-ı Muhasebat Dairesi Umumî Savcılığı (17 yıl) ve Hazine-i Hassa Nazırlığı (1897-1908) yaptı. Son olarak 1908'de Âyan Meclisi Üyeliği'ne seçildi.

-Mikael Portukalyan Paşa (1842-1897): Nafia Müfettişliği (1867), Galata Gümrük Müdürlüğü (1874), Maliye Bakanlığı Müşavirliği (1886), Ziraat Bankası Müdürlüğü (1891) görevlerini müteakip, 1891-1897 yılları arasında Hazine-i Hassa Nazırlığı görevini yürüttü. Sultan II. Abdülhamid, Paşa'yı 1893'te Vezirliğe yükseltti ve ona Mecidiye-i Osmaniye, İmtiyaz ve Liyakat altın ve gümüş nişanlarını tevdi etti.

-Gabriyel Noradunkyan (1852-1936): Dışişleri Bakanlığı'nda ifa ettiği Hukuk Müşavirliği ve diğer muhtelif görevleri müteakip, Ticaret ve Bayındırlık Bakanlığı (1905-1907) ile Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde Dışişleri Bakanlığı (1912-1913) görevlerini ifa etti.

-Çamiç Ohannes Efendi: Bayındırlık Bakanlığı (1877) ile Ticaret ve Ziraat Bakanlığı (1878) görevlerini ifa etti.

-Bedros Kuyumcuyan Efendi: Orman ve Maden Bakanlığı (1878) ile Ticaret ve Ziraat Bakanlığı (1880) görevlerinde bulundu.

-Bedros Hallacyan (d.1871): Bayındırlık Bakanlığı (1908-1910), Ticaret ve Ziraat Bakanlığı (1910).

-Krikor Sinapyan (ö.1951): Posta ve Telgraf Bakanlığı (1908), Bayındırlık Bakanlığı (1910).

-Stanbulyan Efendi: Posta ve Telgraf Bakanlığı (1910).

-Mıgırdıç Sinapyan (1856-1922): Bayındırlık Bakanlığı (1912).

-Oskan Mardikyan: Posta ve Telgraf Bakanlığı (1913-1914).

4. Dışişleri Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları²⁰⁰

-Artin Dadyan Paşa (1830-1901): Paris Büyükelçiliği Genel Sekreterliği, Şûrayı Devlet Üyeliği, Ormanlar ve Madenler Umum Müfettişliği, Maliye Nezareti Müşavirliği, son olarak 1880 yılında Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevine atandı.

-Ohannes Kuyumcuyan Paşa (1858-1933): İtalya/Roma'da Büyükelçilik Birinci Sekreterliği ve Maslahatgüzarlık (1899-1908), Dışişleri Bakanlığı Başkâtip Yardımcılığı (1909-1913) yaptı. 1912'de Vezir ve Müşir (Mareşal) rütbesini haiz olarak Lübnan Mutasarrıflığına atandı. 1915'te İstanbul'a döndü ve Âyan Meclisi üyeliğine seçildi.

-Agop Gircikyan (1806-1865): Osmanlı Devleti'nin ilk Paris Büyükelçisi Reşid Paşa'nın (1802-1857) danışmanı, tercümanı ve bilahare Elçilik Maslahatgüzarı.

-Manuk Hovsep Azaryan (1849-1922): Sadaret'te Baştercümanlık (1875), Petersburg Sefareti Birinci Kâtipliği (1879), Barselona Başşehbenderliği (1887), Malta Konsolosluğu, Belgrad Elçiliği, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı, 1908'de Âyan Meclisi Üyeliği yaptı.

-Harutyun Dadyan Paşa: Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı yaptı.

-Yetvart Zohrab Efendi: 1838-1839 yıllarında Londra Büyükelçisi.

-Dikran Aleksanyan: 1862'de Belçika/Brüksel Büyükelçisi.

---

²⁰⁰ Çark, a.g.e., s. 129-174; Koçaş, a.g.e., s. 98-101; Güneş, a.g.e., s. 145.

- Dikran Tıngır: 1862’de Berlin Büyükelçiliği Müşaviri.
  - Aleksandr Manas (Aleko): 1838’de Viyana (Avusturya) Elçiliğinde Ataşe.
  - İlyas Çayan Efendi (1840-1902): Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı.
  - Zenop Manas: 1840 yılında Viyana Elçiliğinde Birinci Kâtip.
  - Avedik Sahumyan: Viyana Elçiliğinde Birinci Tercüman (1843-1845).
  - Gaspar Manas: Viyana Elçiliğinde Birinci Sekreter ve Mütercim.
  - Puzant Manas: Viyana’da Konsolos.
  - Usep Serpos: İtalya/Venezia’da Konsolos.
- 1900-1911 yılları arasında görev yapanlar:
- Hırant Düz Bey (d.1862): İtalya/Messina’da Konsolos.
  - Hovsep Misakyan: Hollanda/Lahey’de Büyükelçi.
  - Ohannes Magakyan: Sırbistan/Oziçe Konsolos Muavini.
  - Mihran Kavafyan: Fransa/Nis ve Tolulon’da Genel Konsolos; 1907’de Belçika/Brüksel Büyükelçilik Müşaviri.
  - Şekib Efendi (Ohannes Aprahamyan): Berlin Büyükelçiliği Birinci Kâtipi.
  - Harutyun Markaryan: Belgrad Büyükelçiliği Birinci Kâtipi.
  - Sarkis Balyan: Karadağ’dan sonra, İtalya/Bari’de Konsolos.
  - Dikran Hünkarbeğendiyan: Rusya/Odesa’da Konsolos Muavini.
  - Levon Bey Yeramyanyan: Fransa/Paris’te Büyükelçilik İkinci Kâtipi.
  - Duran Bey Dadyan: Belçika/Brüksel’de İkinci Kâtip.
  - Minas Yeram: İtalya/Napoli’de Genel Konsolos.
  - Mıgırdıç Aramyan: Zanta’da Konsolos Yardımcısı (1907).
  - Ohannes Nafilyan: Tiflis’te Konsolos Yardımcısı (1907).
  - Hırant Noradunkyan: Romanya/Galaç’ta Konsolos Yardımcısı (1907).
  - Arsen Efendi: 1911’de İngiltere/New Castle’de Konsolos Yardımcısı iken, Yunanistan/Patras’a aynı görevle atandı.
  - Mıgırdıç Efendi: Romanya/Bükreş’te Büyükelçilik Başkâtipi (1902-1911).

-Avyan Efendi: Romanya/Bükreş'te Başkonsolosluk Kançıları.

-Haçik Papazyan: Dışişleri'nde Muhasebe ve Şifre Kalemi Müdürlüğü, Köstence Başkonsolosluğu görevlerinde bulundu.

Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki diğer görevliler:

-Krikor Odyan (1834-1887): Dışişleri Bakanlığı Muhakemat Müdürlüğü, Şûrayı Devlet Üyeliği, Bayındırlık Bakan Yardımcılığı yaptı.

-Mikael Mamikonyan (1835-1905): Baruthane'de (1853-1866) ve ayrıca Saray'da tercümanlık ve kâtiplik görevlerini müteakip, Dışişleri Bakanlığı Tahrirat Şubesi Müdürlüğü görevine atandı.

-Kevork Stimaracıyan (1821-1895): Paris Büyükelçisi Reşid Paşa'nın tercümanlığı, bilahare 1865'te Tuna Eyaleti'nin Zirai Müfettişliğini yaptı.

-Sahak Abro (d.1823): Dışişleri Bakanlığı Tercüme Şubesi'nde 1852'de göreve başladı. Bilahare Bakanlıkta Kâtiplik, Saray Arşivi'nde Birinci Mütercim ve Şûrayı Devlet Hukuk Şubesi Üyeliği görevlerinde bulundu.

-Krikor Margosyan (1821-1888): Dışişleri Bakanlığı Tercüme Şubesi'nde 19 yıl görev yaptı.

-Sebuh Laz-Minas/Hüsrev Bey (1825-1887): Dışişleri Bakanlığı bünyesinde çeşitli görevlerde bulundu.

-Simon Papazyan: Dışişleri Bakanlığı Matbuat Müdürü.

-Serkis Efendi: Dışişleri Bakanlığı'nda Baş Sır Kâtibi.

-Huryan Efendi: Dışişleri Bakanlığı'nda Muhasebat Müdürü.

-Mikael Efendi: Dışişleri Bakanlığı'nda Arşiv Müdürü.

-Parnasyan Efendi: Dışişleri Bakanlığı'nda Matbuat Kalemi Baş Memuru.

-Himayak Seferyan: Dış Yazışmalar Kalemi Müdürü.

Dış Yazışmalar Kalemi kâtipleri: Rupen Karakaş Efendi, Krikor Efendi, Dikran Demirciyan Efendi, Antreas Hasun Efendi, Levon Bey Sürenyan: Evrak Müdürlüğünde Kâtip (1878-1932), Çıracı Efendi.

Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavir Yardımcıları: Hırant Bey Abro (1917'ye kadar), Nişan Efendi, Civanyan, Bogos Efendi, Keresteciyan, Edvar Bey Mısırlı (1857-1908), Maksut Bey Seferyan, Hırant Bey Noradunkyan, Güllabyan.

Dışişleri Bakanlığı'nın çeşitli birimlerinde çalışan diğer bazı görevliler: İstapan Arzumyan, Minas Minasyan, Boğos Aşnan, Yakup Yakupyan, Ohannes Sürenyan, Mihridat Babayan ve Sırabyan.

5. İçişleri Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları²⁰¹

-Mıgırdıç Cezayirliyan (1805-1861): Gümrükler İdaresi Müdürlüğü yaptı.

-Haçadur Dernerseyan (1810-1895): Erzurum ile Van vilayetleri Gümrük İdarelerine tayin edildi, ayrıca Vilayet İdare Meclis Üyeliği yaptı.

-Vartan Paşa (1815-1879): Saray Tersanesinde Tercüman, Bahriye (Deniz) Bakanlığı'nda Baştercüman olarak 25 yıl görev yaptı.

-Krikor Şabanyan (1835-1908): Erzurum İdare Meclisi Üyeliği (1865), 93 Harbinde (1877) İdare-i Asker Komisyonu Üyeliği, Erzurum Savcı Yardımcılığı, Tortum Nahiye Müdürlüğü (1881), Düyunu Umumiye Erzurum Şubesi Müdürlüğü (1885) yaptı. Mecidî 4. Nişanı ile taltif edildi.

-Osep Amira (1872-1914): İzmir Vilayeti Maliye Müfettişi (Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemlerinde Saray'da ve Maliye Bakanlığı'nda önemli mevkilerde bulunan Osep Amira'nın [ö. 1850] torunudur).

-Servet Palacıyan (1865-1941): Ankara İdare Meclisi Başkâtipliği, Ankara Vilayeti Matbaa Müdürlüğü (1895), Trabzon Vilayeti'nin Canik (Samsun) Sancağı Mutasarrıf Yardımcılığı (1902) yaptı. 1909'da Sömbeki Kaymakamlığına, 1913'te Haçin Kaymakamlığına, 1914'te Bahçe Kaymakamlığına atandı. Başarılı hizmetlerinden dolayı Mecidî 4. Nişanı ile ödüllendirildi.

-Nişan Kazazyan: Hazine-i Hassa Bakanı Agop Kazazyan Paşa'nın kardeşi olup, Rumeli Maliesindeki memuriyetinden sonra Belediye İdare Meclisi Üyeliği ile İstanbul'da Gümrük İdaresi Komisyonu Üyeliği yaptı.

---

²⁰¹ Çark, a.g.e., s. 168, 171-175, 179-187, 201; Koçaş, a.g.e., s. 106.

-Bedros Kapamacıyan (d.1840): Van Belediye Başkanlığına atandı (1909).

-Karekin Deveciyan (d.1868): Düyunu Umumiye İdaresi'nin Bursa, Sivas, Selanik ve Lübnan merkezlerinde görev yaptı.

-Vali Yardımcılarından bazıları: Ohannes Ferit Efendi (Van), Antuan Billoryan (Erzurum), L. Ayıcıyan (Erzurum), Ohannes Asasyan (Mamüretülaziz/Elazığ).

-Mutasarrıf Yardımcılarından bazıları: Nazaret Efendi (Amasya), Gazaros Sayebağlıyan (Kayseri), Hagop Efendi (Preveze), Mihran Boyacıyan (Mürefte), Harutyun Apartyan (Enez), Levon Efendi (Karyeti), Minas Çukasızyan (Çarsacak), Armenak Efendi (Dimetoka), Fikri Arslanyan (Silivri), Manuel Efendi (Sofulu), Garabet İsrailyan (Malkara), Bedros Efendi (Filorina), Nişan Efendi (Maden), Paskal Efendi (Gürün), Sarim Çukasızyan (Arapkir), Dikran Kirişçiyen (Palu), Hagop Ferit (Silivri), Garabet Torosyan (Develi), Krikor Papazyan (Akdağ Madeni), Nişan Agâh (Vize), Armenak Boyacıyan (Gevaş), Krikor Efendi (Urla), Dikran Efendi (Köprülü), Hagop Tıngır Yaver (Silivri Kaymakamı).

-Vilayet Tercümanlarından bazıları: Avedis Sisliyan (Adana), Minas Hekimyan (Erzurum), Kevork Efendi (Hüdavendigâr/Bursa).

Bürokrat ve memurlardan bazıları:

-Garabet Takvoryan: Şarkî Rumeli Vilayeti Umumî Kâtibi.

-Boğos Parnasyan: Matbuat Müdürlüğü Birinci Sekreteri (1900).

-Harutyun Hamdanyan: Sınır Dışı Pasaportlar Şefi (1900-1907).

-Sisak Ferit Bey: İçişleri Bakanlığı Sansür Müdürü.

-Minas Gamsar: Ermeni Gazeteleri Sansür Memuru (1907).

-Levon Surenyan: Ermeni Gazeteleri Sansür Memuru (1907).

-Yervant Yusufyan: Ermeni Gazeteleri Sansür Memuru.

6. Hazine-i Hassa Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları²⁰²

-Armenak Bey (1871-1944): Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Paşa'nın oğlu olup, Maliye Bakanlığında Müşavir Yardımcısı, 1908-1923 tarihleri arasında (Ankara'ya nakline kadar) Muhasebat Dairesi Başkanı olarak görev yaptı.

-Kevork Torkomyan: Düyunu Umumiye Müşaviri ve Ziraat Şubesi Müdürü.

-Artin Zeki Efendi: Divân-ı Hümayun Emlak Bürosu Müdürü.

-Agop Cinciyan: Divân-ı Hümayun Emlak Bürosu Müdürü.

-Aram Hurdacı (1877-1937): Divân-ı Hümayun Emlak Bürosu Sekreteri.

-Mıgırdıç Hekimyan: Orman İdaresi Müdürü.

-Melkon Miloyan: Mektupçuluk Odası Sekreteri.

-Behram Yakupyan: Depolar İdaresi Sekreteri.

-Kevork Koran: Edirne Divân-ı Hümayun Emlak Bürosu Şefi.

-Aram Adil: Divân-ı Hümayun Tercümanı.

-Nişan Seferyan: Divan-ı Hümayun Mütercimi.

-Davut Efendi: Divan-ı Hümayun Mütercimi.

7. Adalet Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları²⁰³

-Vaham: Adalet Bakanlığı Müsteşarı.

-Serkis Karakoç (d.1865): Adalet Bakanlığı'ndaki son görevi Arşiv Müdürü; daha sonra Sadrazamlık Düstur (Kanunlar) Encümeni Reisi (1910); Sadrazamlık Müdevvenatı Kanuniye Müdürü (1911); Düyunu Umumîye İdaresi Müşaviri.

-Artin Şinasi Pekmezoğlu (1863-1925): Gelibolu Sancağı Bidayet Mahkemesi, Halep, Yozgat, Tekirdağ ve Ankara İstinaf Mahkemeleri üyeliği görevinde bulundu.

-Ovakim K. Reisyen (1843-1915): Yeniköy Mahkemesi üyeliği, Vize kasabası ile Sakız ve Rodos adalarında Mahkeme Reisliği yaptı.

---

²⁰² Çark, a.g.e., s. 164-165, 208; Koçaş, a.g.e., s. 102.

²⁰³ Çark, a.g.e., s. 215-221; Koçaş, a.g.e., s. 111.

- Dikran Yusufyan (1838-1910): Temyiz Mahkemeleri Üyesi.
- Ohannes Torosyan (1855-1910): İstinaf Mahkemeleri Üyesi.
- Tateos Refki: İstanbul/Beyoğlu Müddeiumumisi (Savcısı).
- Artin Mosdiçyan: Edirne ve Selanik'te Tahkikat, bilahare Ağır Ceza Hâkimi.
- Kevork Fikri: Trabzon Ticaret Mahkemesi Reisi.

8. Posta ve Telgraf Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları²⁰⁴

-Jorj Serpos (ö.1892): Telgrafhane-i Âmire'nin Yabancı Diller Sır Kâtibi, bilahare Genel Sekreteri.

- Mişel Mısırlı: Postahane Meclisi Evrak-ı Sahihe ve Pul Muhafızı, bilahare Düyunu Umumiye Genel İdaresi Müşaviri ve Memurin Müdürü.

-Kevork Sabit Fincancıyan: PTT Müfettişi.

-M. Piyer Hassun: İstanbul/Galata Merkez Müdürü.

-Paskal Efendi: İstanbul Tahriratı Ecnebiye (Yabancı Yazışmalar) Kâtibi.

-Andon Efendi: Samsun Merkez Müdürü.

-Avedik Efendi: Rumeli/Varna Merkez Müdürü.

1900-1907 yılları arasında:

-Mıgırdıç Acemyan: Mühendisler Odası Müdürü (1907'de devam).

-Mikael Ankaralıyan: Yabancı Muhasebat Kalem Müdürü (1907'de devam).

-Karekin Çerkezyan: Hukuk Şubesi Müdürü (1907'de devam).

-Paskal Kazancıyan: Beyoğlu Telgrafhane Müdür Yardımcısı ve Hazinesdarı.

-Ohannes Aprahamyan: İstanbul Merkez Postanesi Müdür Yardımcısı.

-Avedis Şalcıyan: Tarabya Şube Müdürü.

-Andon Köseyan: Galata Şube Müdürü.

---

²⁰⁴ Çark, a.g.e., s. 204-206; Koçaş, a.g.e., s. 109.

-Dikran Arakelyan: Galata Şubesi Dış Postalar Odası Şefi (1900-1907).

-Melkon Yüzbaşıyan: Tahriratı Ecnebiye (Yabancı Yazışmalar) Şefi.

9. Eğitim Bakanlığı'nın Ermeni Görevlilerinden Bazıları²⁰⁵

-Mihran Düzyan: Eğitim Bakanlığı Müsteşarı.

-Krikor Kömürcüyan: Yüksek Ticaret Mektebi Müdürü; Eğitim Bakanlığı Müfettişi; 1933'te emekli.

-Yervant Osgan: Güzel Sanatlar Fakültesi Müdürü.

-Rahip Kleman Sibilyan: İstanbul Müzesi İkinci Müdürü.

-Agop Boyacıyan: Eğitim Bakanlığı Yüksek Eğitim Şûrası Üyesi, 1908'de Tekirdağ Milletvekili.

-Artin Sarafyan: Yüksek Eğitim Şûrası Üyesi; Eğitim Müfettişi.

-Vahan Gazaryan (d.1848): Askeri Tıbbiye'de Kimya Eğitmeni.

-Mikael Aşçıyan: Eğitim Bakanlığı Sansür Heyeti Üyesi.

-Krikor Osgıyan: Eğitim Bakanlığı Umumî Müfettişi.

10. Şûrayı Devlet'in (Danıştay) Ermeni Üyelerinden Bazıları²⁰⁶

-Andon Tıngır Yaver Paşa (1870-1876 arasında)

-Artin Dadyan Paşa (Mülki ve Siyasi Kısım)

-Apraham Yeramyan Paşa (Mülki ve Siyasi Kısım)

-Bedros Zeki Garabetyan (Bakanlar Dairesi Başkan Yardımcısı)

-Mihran Düz (1817-1891) (1877'de Âyan Meclisi üyeliğine seçildi)

-Sahak Abro (d.1823), (Hukuki Kısım)

-Ohannes Nuryan (Hukuki Kısım)

-Hırant Asadur (Hukuki Kısım)

-Duran Bey Dadyan (Hukuki Kısım, 1900'da Memurin Encümeni Azası)

---

²⁰⁵ Çark, a.g.e., s. 210-215; Koçaş, a.g.e., s. 111.

²⁰⁶ Çark, a.g.e., s. 165-167; Koçaş, a.g.e., s. 104.

- Dilber Zare (Zarah), (1907'de Memurin Encümeni Azası)
- Bedros Kuyumcuyan (1868-1874 arasında)
- Ohannes Tıngır (1868-1874 arasında)
- Krikor Odyan (1868-1874 arasında)
- Boğos Mısırlıyan (Maliye Dairesi, 1868-1874 arasında)
- Andon Köseyan (1907'de Muhasebat Dairesi)
- Krikor Hıdıryan (Muhasebat Dairesi)
- İlyas Çayan (Maliye Dairesi).

11. Osmanlı Kurumlarında Görevli Ermeni Doktorlardan Bazıları²⁰⁷

-Serope Viçenyanyan (Serviçen Efendi, d.1815): Paris'te tıp tahsili yaptı. 1843'te Bâb-ı Serasker Hastanesi'ne, 1848'de Harbiye Mektebi doktorluğuna atandı. Mekteb-i Tıbbiye'de hocalık ve müdürlük, Meclis-i Maarif'in Sıhhiye Heyeti üyeliği yaptı. 1877'de Âyan Meclisi üyeliğine atandı.

-Andon Nafilyan Paşa (1830-1912): Askeri Tıbbiye mezunu. Kırım Harbine (1853) katıldı. Haydarpaşa, Gümüşsuyu ve Tophane askeri hastaneleri ile Padişah Sarayında baştabip olarak görev yaptı. Ferîk (Korgeneral) rütbesiyle Osmanî birinci ve Mecidî birinci nişanlarıyla taltif edildi.

-Mikael Horasancızade (1835-1903): Askeri Tıbbiye'de 1873-1902 yılları arasında 30 yıl süreyle ders verdi. Hamidiye (Etfal) Çocuk ve Eyüp Askeri hastanelerinin iç hastalıkları kliniği tabibi olarak görev yaptı. Mecidî birinci ve Osmanî ikinci nişanlarıyla taltif edildi.

-Vahan Manuelyan Paşa (1840-1902): Mekteb-i Sultanî mezunu. Yüzbaşı rütbesiyle Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde tabiplik yaptı (1869-1872). Mekteb-i Sultanî'de iç hastalıkları bölümünde ders verdi. Binbaşı (1882) ve Kaymakam (1885) rütbeleriyle Saray ve Belediye 4. Daire doktoru oldu (1890). Miralay (Albay, 1892) ve Mirliva (Tuğgeneral, 1900) rütbelerine yükseldi.

---

²⁰⁷ Çark, a.g.e., s. 222-229; Koçaş, a.g.e., s.; 112; Güneş, a.g.e., s. 95.

-Bağdasar Papazyan (d.1849): Bosna, Hersek, Halep ve Yemen, 5. Kolordu tabiplerinden olup, Kaymakam (Yarbay) rütbesine kadar yükseldi.

-Yenovk Papazyan (ö.1913): Erzurum Kolordu Baştabibi olarak görev yaptı, Kaymakam (Yarbay) rütbesiyle emekliye ayrıldı.

-Haçador Dernerseyan (ö.1883): Mısır Hidivi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılan seferlerde ve Kırım Harbi sırasında orduda tabiplik yaptı.

-Dikran Acemyan (d.1852): Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde göreve başladı (1876). Emekli olduğu 1911 yılına kadar Beyoğlu Emniyet Amirliği ve çeşitli hükümet kurumlarında doktorluk görevini ifa etti.

-Dikran Papazyan Paşa (1858-1926): Bağdat Askeri Hastanesi Göz Hastalıkları Mütahassısı.

-Vahram Torkomyan (d.1858): Mekteb-i Sultanî Reis-i Sâni (İkinci Başkanı) görevinde bulundu, Tıbbiye Cemiyeti Yönetim Kurulu Üyeliği yaptı.

-Agop Dadur (d.1860): Gümüşsuyu Askeri Hastanesi Mütahassısı.

-G. Yakupyan (d.1865): Balkan Harbi'nde (1912) Kızılay'ın Kadırga Hastanesi'nde Başcerrah. Mecidî ikinci nişanıyla taltif edildi.

-H. Kapamacıyan: Balkan Harbi'nde Kızılay'ın Kadırga Hastanesi Başcerrahi.

-Samuel Han: Sıhhiye Vekâleti (Sağlık Bakanlığı) bünyesinde görev yaptı.

-Bedros Sezai: Emniyet Nezareti Hekimi ve Komiser Yardımcısı.

-Miralay Gomidas Minasyan: Emniyet Nezareti Hekimi.

-Miralay Gabriel Taşçıyan: Bâb-ı Serasker Hastanesi 2. Sıhhiye Şubesi Müdür Yardımcısı olarak görev yaptı.

-Miralay Aleksandr Arabyan: Bâb-ı Serasker Hastanesi Teftiş Heyeti Üyesi.

-Dikran Babayan Paşa: Devlet Hastanesi KBB Hastalıkları Mütahassısı.

-Civan Ananyan: Devlet Hastanesi KBB Hastalıkları Mütahassısı.

Saray hekimlerinden bazıları:

İsteyan Aslanyan Paşa, Antranik Gircikyan Paşa, Dikran Peştimalcıyan Paşa, Bogos Şaşyan, Manuel Şaşyan, Gabriyel Sevyan, Gaspar Sinapyan vs.

Bunların dışında, hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti'nin diğer kurumlarının yanı sıra; ordusunda²⁰⁸, polis teşkilatında²⁰⁹ ve istihbarat birimlerinde²¹⁰ de Ermeni kökenli birçok yurttaşın istihdam edildiği bilinen bir husustur.

Yukarıdaki listelerde örnek verilen isimler, daha ziyade üst düzeyde görev yapanları kapsıyor. Daha alt birimlerde çalışanlar da dâhil edildiğinde, görevli sayısının zirveye çıkacağı kuşkusuzdur. Nitekim Ermeni Katolik Rahip Çark'ın tespitine göre; Mıgırdıç Cezayirliyan Osmanlı Gümrük İdaresi'nin başında iken, orada çalışan Ermeni memurların sayısı 20.000 (yirmi bin)'den fazlaydı.²¹¹

Bu durum, yukarıda sözü edilen bazı önemli kurumlarda görev yapan Ermeni kadrolar da göz önünde bulundurulduğunda, Ermenilerin, “Sultan” ve “Sadrazam” makamları dışındaki neredeyse tüm Osmanlı Devlet yapısında görevlendirildiklerini gösteriyor.

Osmanlı Hükümeti'nin, Ermeni tebaaya karşı gösterdiği bu denli yakın ilginin karşılığı ise, ileride görüleceği üzere, maalesef Batılı emperyalist güçlerin oyunlarına alet olan Ermenici terörist unsurlar tarafından sırtından hançerlenmek olacaktır.

---

²⁰⁸ Pars Tuğlacı, **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, 3 cilt, Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul, 2004; Ufuk Gülsoy, **Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010; L. Umay, “Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler”, <https://odatv4.com/makale> (The Armenian review, spring/summer, 1992'den çev.), (Erişim Tarihi: 18.11.2021).

²⁰⁹ Eyüp Şahin, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslim Polis Biyografileri**, 2 cilt, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2013; Ali Dikici, “Son Dönem Osmanlı Polis Teşkilatı'nda Görev Yapan Ermeni Polisler”, **19. Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi, Bildiriler (12-14 Mayıs 2016, Bitlis)**, Yay. Haz. Arzu Güvenç Saygın, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 109-141.

²¹⁰ Ergun Hiçyılmaz, “İngiliz Gizli Servisi İçinde Türklere Hizmet Veren Gözükara Casus: Pandikyan”, **Star Gazetesi**, 02 Mayıs 1993; Mehmet Perinçek, “Çarlık İstihbarat Raporlarında Osmanlı'ya Çalışan Ermeni Bir Ajan: Arşavir Saakyan”, **Toplumsal Tarih**, sayı 191, 2009, s. 94-96.

²¹¹ Çark, **a.g.e.**, s. 201.

III. BATILI BÜYÜK DEVLETLER VE ERMENİLER

A. Batılı Devletlerin “Şark Meselesi” Projesi ve Ermeniler

“Şark Meselesi” teriminin ilk defa, “Avrupa’ya yeni bir düzen getirmek” amacıyla 1815 Viyana Kongresi’nde, Rus delegelerce, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Hıristiyan toplumların sorunlarına dikkat çekmek için kullanıldığı yaygın bir görüştür. Fransız tarihçi Albert Sorel de 1889’da Paris’te yayınlanan “*La Question d’Orient*” (Şark Meselesi) adlı kitabında; “*Türklerin Avrupa’da görünür görünmez ortaya bir Şark Meselesi’nin çıktığını*”²¹² kaydeder.

Siyasi bir terim olarak “Şark Meselesi” kısaca; XIX. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla, Osmanlı Devleti’nin Batılı emperyalist devletler tarafından parçalanıp topraklarının bölüşülmeye çalışılmasını ifade etmektedir.²¹³ Tam da bu süreçte, Osmanlı Devleti’nin parçalanması için Hıristiyan azınlıkların Batılı büyük güçlerce planlı bir şekilde kullanılmaları dönemi başladı.

Bunun için de evvela uygun bir zeminin oluşturulması gerekiyordu. Çok geçmeden plan uygulamaya konuldu. Tesadüf mü bilinmez, tam da Mora’da Yunan isyanının çıktığı günlerde, ABD’nin öncü keşif kolu konumundaki Protestan misyonerler, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İzmir’e geldiler, oradan İstanbul’a geçip bir merkez açtılar ve ardından çalışma grupları oluşturup Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu alanlarına yayıldılar.²¹⁴

Batılı büyük güçler, öncelikle Hıristiyan nüfusunun yoğun olduğu Balkanlar’daki Osmanlı tebaası olan Hıristiyan azınlıklar arasında milliyetçi-ayrılıkçı fikirleri yaydılar. Onları teşvik edip desteklediler, kendi devletlerini

---

²¹² İsmet Binark, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 2001, s. 22-23.

²¹³ Kemal Beydilli, “Şark Meselesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 352.

²¹⁴ Bilâl N. Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1985, s. 92-95.

kurmalarına rehberlik ettiler. Misyonerlerin beyin yıkama yöntemleri ve milliyetçi-ayrılıkçı fikirlerin etkisiyle, Balkanlar'daki Hıristiyan halkların ayaklanmaları neticesinde, Osmanlı Devleti'nden koparılan topraklar üzerinde; Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Karadağ ve Bulgaristan devletleri kuruldu.²¹⁵

Balkanlar meselesi hal yoluna koyulduktan sonra, emperyalizmin yeni hedefi Anadolu ve Ortadoğu'daki halkları da Osmanlı'dan koparmak olacaktı.

İlter'in, konuya ilişkin tespitlerine göre;

“-Rusya; İstanbul, Boğazlar ve Doğu Anadolu vilayetlerini ele geçirmek için Gregoryen ve Ortodoksları,

-İngiltere; Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Irak'ta yayılmak için Protestanları,

-Fransa; Çukurova, Suriye, Lübnan'da çıkarları için Katolikleri kullanıyordu.”²¹⁶

Bağımsızlık ve özerklik vaatleri ile kandırılan Hıristiyan halkların sivil ve ruhani reisleri de Osmanlı Devleti'nin gücünü zaafa uğratmak için her fırsattan faydalanarak söz konusu devletlerle işbirliği içinde bulunuyorlardı.

Balkanlar'da yakılan ateşin alevleri bir süre sonra Osmanlı coğrafyasının Ortadoğu bölgesini de sardı. Fransa ve İngiltere, XIX. yüzyılın ortalarında, bu kez Lübnan'ı karıştırdılar. Fransa'nın destek verdiği Hıristiyan Marunîler ile İngiltere tarafından desteklenen Dürziler arasında yaşanan çatışmalara Katolik ve Ortodokslar da müdahil olunca büyük devletler güya “barış” için devreye girdiler. Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Osmanlı temsilcileri, yaşanan sorunlara “çözüm” bulmak için 1861 yılında toplanıp görüştüler.

Batılı büyük devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne dayatılan talepler;

-Lübnan'a “Müstakil Mutasarrıflık” statüsü verilmesi,

-Teşkil edilecek Lübnan Meclisi'nin 12 üyeden (4 Marunî Hıristiyan, 3 Dürzî, 2 Ortodoks Hıristiyan, 1 Katolik Hıristiyan, 1 Sünni Müslüman, 1 Şiî Müslüman) oluşturulması,

---

²¹⁵ Binark, **a.g.e.**, s. 22.

²¹⁶ Erdal İlter, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 17.

-Lübnan dışından, Osmanlı vatandaşı bir Hıristiyan'ın Osmanlı Padişahı tarafından mutasarrıf atanırken garantör devletlerin görüşünün alınması şeklindeydi. Bu şartlarda bir mutabakat sağlandı.²¹⁷

Bunun üzerine, daha önce Osmanlı Devleti'nin Berlin ve Viyana Büyükelçisi olarak görev yapan Ermeni kökenli Garabet Artin Davut Paşa (1816-1873), Sultan Abdülaziz'in 22 Haziran 1861 tarihli fermanıyla Lübnan Mutasarrıflığı görevine tayin edildi ve 7 yıl orada görev yaptı.²¹⁸

Garabet Artin Davut Paşa'nın Lübnan Mutasarrıflığı'na atanmasını, Fransız Elçisi Marquis De La Valette, Fransa Dışişleri Bakanı Thouvenel'e şu şekilde bildirdi: "*Cebel-i [Dağlık] Lübnan Hükümeti için Davut Paşa'nın tayini en munasibidir.*" İngiliz Elçisi H. Bulwer de 18 Temmuz 1861'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na şu telgrafi gönderdi: "*Sultan'ın, Davut Paşa'yı kat'î surette ve müşir [mareşal] rütbesiyle Lübnan Valiliğine tayinini bildirmekle müşerrefim. Davut Paşa bundan evvel de Türk diplomasisinde mühim işler görmüştür.*"²¹⁹

Ermeni Katolik Rahip olan Çark'a göre; "*Birçok nişanlarla takdir edilen Davut Paşa'ya, Napolyon tarafından 'Légion d'Honneur' ve Papalık Makamı tarafından 'Saint-Grégoire' nişanları verilmiştir.*"²²⁰

Lübnan'da uygulanan bu ucube "*hükümet içinde hükümet*" sistemi Birinci Dünya Savaşı'nda son buldu. Çünkü Fransa, 1918'de Lübnan'ı işgal edip Osmanlı Devleti'nden kopardı. Fransa'nın mandası olan Lübnan, 1945'te bağımsız olup Birleşmiş Milletler'e ve Arap Birliği'ne üye oldu.²²¹ Birinci Dünya Savaşı'nda; Yemen, Hicaz, Şam, Bağdat vd. bölgelerdeki kabile reisleri de İngiliz ve Fransız güçlerinden aldıkları destekle ayaklandılar ve Osmanlı Devleti ile yollarını ayırarak, emperyalist devletlerin güdümüne girip mandası oldular.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında yenilgiye uğramasını müteakip, 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin antlaşmalarında, Batılı büyük devletlerce Osmanlı tarafının "*Ermeniler için*

---

²¹⁷ Ş. Tufan Buzpınar, "Lübnan/Osmanlı Dönemi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 40, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2003, s. 251.

²¹⁸ Çark, **a.g.e.**, s. 169 vd.; Nikolay Hovhannisyan, **Ermeni Soykırımı-Ermenikırım**, Çev. Atilla Tuygan, Pencere Yayınları, İstanbul, 2005, s. 67.

²¹⁹ Çark, **a.g.e.**, s. 169 vd.

²²⁰ Çark, **a.g.e.**, s. 171.

²²¹ Buzpınar, **a.g.m.**, s. 252.

ıslahat yapması” talebine yer verilmesiyle birlikte, o tarihe kadar siyasi alanda görülmeyen “Ermeni Meselesi” de sun’î bir mesele olarak Batılı devletlerce yaratıldı.²²²

Ermeni meselesi de bazı yabancı yazarlarca “Şark Meselesi”nin bir parçası olarak kabul edilmektedir.²²³ Nitekim İsviçreli akademisyen Kieser de bu konuda gayet yerinde bir tespitle; “*Büyük devletler tarafından ortaya atılan ‘Şark Meselesi’nin, Ermeni Sorunu’nu da içerdiği ve Osmanlı Devleti’nin muhtemel bölünüşünü hedeflediği*”²²⁴ vurgusunu yapmaktadır.

Tarihte, kendi siyasi emelleri için Ermeniler üzerinde tahakküm kurup, onların Gregoryen (Lusavoriç) mezhebini 451 yılında toplanan Chalcedon (Kalkedon/ Kadıköy-İstanbul) Konsili’nin kararıyla Hıristiyanlık dışı sayarak tanımayan²²⁵ ve onlara kendi resmî mezhebi olan Ortodoksluğu dayatmaya çalışan ilk emperyalist güç Bizans İmparatorluğu oldu.

Selçuklu Türklerinin Anadolu’yu, Osmanlı Türklerinin de İstanbul’u fethetmeleriyle birlikte Bizans oyunu akamete uğradı. Türkler, Ermeni halkı ve Gregoryan mezhebini özgürlüğüne kavuşturdu. Bizans oyunu, Rus Çarları tarafından da bir “Ortodoks Dünyası” inşa etme hayali uğruna denendi ise de sonuçsuz kaldı.

Ermeniler, asırlarca Türklerin idaresinde birçok imtiyazlara sahip olarak hiçbir sorunla karşılaşmadan ve sorun yaratmadan huzur içinde yaşadılar ve bu münasebetle “millet-i sadıka” (güvenilir millet) diye anıldılar. Ancak ne yazık ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, Batılı emperyalist devletler tarafından aldatılan ve “*Büyük Ermenistan*” hayali ile avutulup kullanılan Ermeniler, Osmanlı Devleti’nin parçalanıp dağılmasını öngören “Şark Meselesi” projesine kurban edildiler.

---

²²² Binark, **a.g.e.**, s. 21.

²²³ Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesi’nin Doğu Sebepleri”, **Türk Kültürü**, sayı 219, 1981, s. 240.

²²⁴ Kieser, **a.g.e.**, s. 119.

²²⁵ Mateos, **a.g.e.**, s. 113.

B. Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeniler

1. Katolik Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Osmanlı Ermenilerine yönelik ilk misyonerlik faaliyetleri, Katolik mezhebini yaymak üzere Papalık/Roma Kilisesi tarafından 1641 yılında İstanbul'a gönderilen Rahip Galanus ile başlatıldı.²²⁶ Latin Rahibi Galanus, 14. yüzyıldaki Haçlı Seferleri sırasında Katolik yapılan eski Kilikya Baronluğu muhaciri olup İstanbul'a yerleşmiş çok az sayıdaki Katolik Ermeni ile temas kurup onların yardımıyla İstanbul Ermenileri arasında Katolik propagandası yapmaya başladı.

Süreç içinde, Ermeni cemaati arasında Patrik yanlısı Gregoryenler (Lusavoriçagan) ile Papalık yanlısı Katolikler çekişmesi ve çatışması yaşandı. Taraflar arasında kavga büyüyünce Rahip Galanus Roma'ya kaçtı. Daha sonra, Sivas Ermenisi Bedros Manukyan'ın oğlu olup Latin Kilisesi'nin tesirinde yetişmiş olan Katolik Rahip Manuk Mihitar (1676-1749), Rahip Galanus'un yerine geçti. 1700 yılında İstanbul'a gelen Mihitar/Mığitar²²⁷, Ermeni cemaatinden aldığı tepkiler üzerine 1703'te İstanbul'u terk ederek Venediklilerin yönetimindeki Mora'ya yerleşti. Orada kendisine bağlı olan Ermeni mürit grubu tarikata dönüştü ve "Mihitaristler Tarikatı" diye anıldı.

1712'de bu tarikat, Papa XI. Clemens (Giovanni Francesco Albani [1649-1721]) tarafından resmî olarak tanındı. Bu arada Osmanlı-Venedik savaşı çıkınca Rahip Mihitar ve Ermeni müritleri 1715'te Venedik'e taşındılar. Papalık, Mihitar'a Saint-Lazzaro isimli bir adacık bağışladı. Adaya yerleşen Ermeni Katolikler, adanın ismini "Surp-Ğazar" olarak değiştirip takdis ettiler. Bu ada, Mihitaristlerin merkezi oldu. Bir süre sonra Viyana'da ikinci bir merkez daha faaliyete geçirdiler. Amaçları; "*Ermeni Kilisesi'ni Roma Kilisesi'ne bağlamak ve bütün dünya Ermenilerini hâkimiyetleri altına almaktı.*"²²⁸

Mihitaristler, bir yandan da çeşitli konularda propaganda materyali bastırarak, Osmanlı coğrafyası başta olmak üzere, Ermenilerin yerleşik

---

²²⁶ Çark, **a.g.e.**, s. 31-32.

²²⁷ Mihitar/Mığitar: Ermeni dilinde "teselli eden, rahatlatan" anlamındadır (Dabağyan, **a.g.e.**, s. 475). Birçok kaynakta; Mekhitar, Mehitar, Mihitar, Mikhitar, Mkhitar vs. şekillerinde yazılmıştır (Bkz. Çark, **a.g.e.**, s. 32; Gürün, **a.g.e.**, s. 66; Uras, **a.g.e.**, s. 112; Çay, **a.g.m.**, s. 213.

²²⁸ Uras, **a.g.e.**, s. 112; Dabağyan, **a.g.e.**, s. 474 vd.

buldukları her ülkeye göndermeye ve dağıtmaya başladılar. İlginç olan husus, özellikle Anadolu Ermenileri için, İncil nüshaları ve çeşitli dua kitapları da dâhil olmak üzere çok sayıda kitabın, Ermeni harfleri ile Türkçe basımını yapmalarıydı. Ermenice bilmeyenler için, Ermeni alfabesi ile yazılmış Türkçe kitap, dergi ve gazeteler neşrederek binlercesini Anadolu'ya gönderip dağıttırdılar. Çok geçmeden, “*Ermeni diline, tarihine, kültürüne hizmet ediyor*” diye, Ermeni gençleri ve aydınları arasında yayılıp taraftar bulan Mihitaristler Tarikatı, artık “*Mihitaristler Hareketi*” olarak anılmaya başlandı.²²⁹

Neticede Katolik mezhebine giren bir kısım Ermeniler, Fransa elçisinin girişimleri sonucu, 1831 yılında Sultan II. Mahmud'un fermanıyla “millet” sistemi kapsamında bağımsız bir dinî cemaat olarak resmîlik kazanıp tanındılar. Daha ziyade Fransa'nın himayesinde faaliyet gösteren Katolik misyonerler, İstanbul başta olmak üzere çeşitli vilayet ve kazalarda, Ermenileri Katolik yapıp kendilerine bağımlı hale getirmek ve gerektiğinde tahrik edip yönlendirmek maksadıyla, eğitim-kültür cemiyetleri, okullar, kiliseler, manastırlar vs. tesis edip çeşitli faaliyetlerde bulundular.²³⁰

Dabağyan, Mihitar ve takipçilerine dair şu ilginç yorumu yapar: “*Bu şuursuz ve mantıksız mücadelede kazanan ne Rahip Mığitar, ne de onun yoluna baş koyan ‘Katolik Ermeniler’ olmuştur. Asıl kazanan ve de pek kârlı çıkan, doğrudan emperyalist devletler olmuştur ki, yanlış hesapların ürünü sözde bir ‘millî uyanış’, Ermenileri, felâketlerden felâketlere sürüklemiştir!..*”²³¹

2. Protestan Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Ermenilere yönelik yapılan en kapsamlı ve sistemli misyonerlik faaliyetinin, Amerika'nın güdümünde yürütülen Protestanlık olduğu söylenebilir. Bu bakımdan, bu konuyu daha detaylı olarak irdelemeye çalışacağız.

Amerikan Protestan Misyonlar Kurulu (American Board of Comissioners for Foreign Missions/ABCFM) adlı örgüt, Boston merkezli olarak 1810'da kuruldu. Osmanlı Devleti tebaası olan Gregoryen Ermeniler, Ortodoks Bulgarlar

---

²²⁹ Dabağyan, **a.g.e.**, s. 477-478.

²³⁰ M. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 27-30.

²³¹ Dabağyan, **a.g.e.**, s. 478.

ve Rumlar, ayrıca Nasturî, Keldanî, Süryanî, Marunî, Yakubî diye anılan diğer Hıristiyan cemaatlere yönelik taktiksel yöntemler kullanarak onları Osmanlı Devleti aleyhine tahrik edip gerektiğinde ayaklandırmak ve Protestanlığa celbetmek üzere misyoner gruplarını 1820 yılı itibarıyla Anadolu, Balkanlar ve Orta Doğu bölgelerine gönderdi. Başında Levi Parsons'un olduğu ilk misyoner grubu 1820'de İzmir'e geldi ve Rumlarla temas kurdu. Parsons, bir yıl sonra Kudüs'e geçti. Osmanlı topraklarında ilk Amerikan misyoner okulu ise 1824 yılında Beyrut'ta açıldı. Burada iki Ermeni papazın Protestanlığa geçmesi üzerine, Ermenilere yönelik faaliyete öncelik verildi. İstanbul'a atanan William Goodell, ABCFM'nin Anadolu'daki merkezini 1831'de İstanbul'da açtı.²³²

ABCFM'nin İstanbul merkezi, 4 çalışma bölgesi oluşturdu. Biri Bulgarlara, üçü ise Anadolu Ermenilerine yönelikti. Bu bölgeler şunlardı:

Rumeli: Filibe, Manastır, Samakov ve Selânik (sadece Bulgarlar için); Batı Anadolu: Bursa, İstanbul, İzmit, Merzifon ve Trabzon; Orta Anadolu: Antep, Kayseri, Maraş; Doğu Anadolu: Bitlis, Erzurum, Harput, Mardin, Van vs.

ABCFM Boston merkezi yetkilisi Judson Smith 1893'te şöyle diyordu: "Çanakkale ve Akdeniz kıyılarından Rus sınırına ve Karadeniz'den Suriye'ye kadar, Türkiye'nin hemen hemen bütün kent ve köylerine erişebildik." Doğru söylüyordu. Misyonerler, Ermenilerin köylerine, kilise ve manastırlarına, hatta evlerinin içine bile girmişlerdi.²³³

Balkan mıntıkasında meskûn bulunan Hıristiyan azınlıkların Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları, şu 4 aşama sonrasında gerçekleşti:

- Okullar açarak, eğitim-öğretimle toplumun bilinçlendirilmesi.
- Dernekler, siyasi örgütler ve gizli direniş komiteleri oluşturulması.
- Boykotlar, gösteriler, silahlı saldırı, suikast ve isyanlar çıkarılması.
- Yabancı bir devletin müdahalesi için uygun zeminin hazırlanması.

Bu 4 aşama için Bulgar örneği verilebilir:

---

²³² Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 14 vd.; Erdal Açıkşes, **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 35 vd.; Şinasi Gündüz, **Misyonerlik**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 69 vd.

²³³ Şimşir, **a.g.m.**, s. 93.

Bulgarlar, ilk kez 1835'te Gabrova'da bir okul açtılar. Rus panislavistleri ve yabancı misyonerlerin desteğiyle başlatılan okullaşma ve eğitim seferberliği sonucu, 1876'da Bulgar okul sayısı 1600 oldu. Ardından siyasi örgütlenme gerçekleşti. 1867-1875 arasında deneme mahiyetli birkaç silahlı saldırı ve isyandan sonra, 1876'da Filibe'de "Nisan Ayaklanması"nı çıkardılar. 1877'de Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açarak, hem batıda hem de doğuda birçok yeri ele geçirdi. 1878 Berlin Antlaşması'yla Bulgaristan özerkleşti ve akabinde Osmanlı Devleti'nden ayrıldı. Tuna ve Edirne şehirlerinden sürülen 3 milyon Türk'ten yaklaşık 450.000'i öldürüldü ve bağımsız Bulgar devleti ilan edildi.²³⁴

Ermeniler için de Anadolu'da aynı plan uygulamaya konuldu. Önce okullaşma ve eğitim, ardından dernekler ve siyasi örgütlerin kuruluşu, sonra çıkarılan silahlı saldırı ve isyanlar, en son Birinci Dünya Savaşı bahanesiyle emperyalist devletlerin doğudan, batıdan ve güneyden Osmanlı topraklarını işgal edip, aralarında bölüşmeleriyle operasyon tamamlandı.

Şimdi bu sürecin detaylarına bakalım.

ABCFM misyonerleri İstanbul'da ilk olarak eğitim-öğretimle işe başladılar. Beyoğlu semtinde Gregoryen Ermeniler için ilk misyoner okulunu 1834'te açtılar. Eğitimin yanında Protestanlık propagandası da devreye girince, Gregoryen Ermeni Patrikhanesi buna tepki gösterdi ama uzun sürmedi. Protestanlık resmen tanınınca ortam sakinleşti.

Sultan Abdülmecid'in iradesiyle, 1850 yılında Protestan tebaanın "millet" statüsünde ayrı bir dinî cemaat olarak çıkartılan bir fermanla resmî olarak tanınmasını müteakip Protestan misyonerlerin İstanbul'dan başlayarak Anadolu'nun birçok vilayet ve kazasında yürüttükleri eğitim-öğretim çalışmaları hukuken serbest hâle geldi.

Kieser'e göre; "*İngiliz Büyükelçisi Sir Stratford Canning'in baskısıyla... Bir Protestan okul sisteminin kuruluşu için gerekli olan hukuksal zemin, 1850 fermanıyla yaratılmıştı.*"²³⁵

---

²³⁴ Şimşir, **a.g.m.**, s. 93-94.

²³⁵ Kieser, **a.g.e.**, s. 85-86.

1850'de İstanbul'da düzenlenen Protestan Misyonu'nun yıllık kongresinde, Harput, Bitlis, Muş ve Van bölgelerinin, Erzurum istasyonunca yakından izlenmesi kararlaştırıldı.²³⁶

1852 yılında, ABCFM örgütünün Boston'daki merkezi, Doğu Anadolu Ermenileri arasında inceleme yapmak üzere, Rahip George W. Dunmore'ye görev verdi. Dunmore, incelemesinin ardından merkezine ilettiği raporda: "Harput ovası, Türkiye'de gördüğüm en zengin ve misyoner çalışmaları bakımından en elverişli ve en çok umut vadeden ovadır" dedi.²³⁷ Bunun üzerine ABCFM, Harput'ta bir Amerikan misyoner merkezini oluşturmaya karar verdi. Diyarbakır'da faaliyet yürüten Dunmore ve eşini de 1855'te Harput'ta görevlendirdi. Trabzon'da görevli O. P. Allen, Amerika'dan gelen Crosby H. Wheeler ve Dr. Herman N. Barnum da 1857'de Harput'a gönderildiler. Harput'ta Protestanlığın temelini atan bu misyonerler, çoğunluğu Ermenilerden oluşan Şehroz mahallesinde birkaç bina satın alarak faaliyete başladılar.²³⁸

Kieser'in bu husustaki tespitleri şöyledir:

*"ABCFM, Türkiye Misyonu'nu 1860 yılında dört dala ayırdı: Doğu Misyonu, Batı Misyonu, Merkez Misyon ve Avrupa Türkiyesi Misyonu. Yeni kurulan Doğu Türkiye Misyonu; Musul, Diyarbakır ve Mardin'i içeren eski Asur Misyonu ile Arapkir, Bitlis, Erzurum ve Harput'taki Kuzey Ermeni Misyonu'nun birçok şubelerini kapsıyordu. 1860'ta bu alana yerli çalışanlarca yönetilen 36 uç şube, 10 kilise cemaati, 1.000 kadar Protestan üye, 48 ilköğretim okulu dâhildi. Ana okul dili Doğu Türkiye Misyonu'nun kuzey yarısında Ermenice, güney yarısında ise Arapça idi. Harput ve Mardin'de birer İlahiyat Okulu açmıştı... Güney Ermeni Misyonu'nun ismini değiştirerek, Antep, Antakya, Maraş, Halep ve Urfa şubelerini kapsayan Merkez Türkiye Misyonu'nu oluşturdu."*²³⁹

Amerikan Protestan misyonerlerinin faaliyet gösterdikleri söz konusu bölgeler kapsamında; Adapazarı, Adana, Afyon, Amasya, Ankara, Antep, Arapkir, Bitlis, Bursa, Çüngüş, Dersim, Diyarbakır, Ergani, Erzurum, Harput,

---

²³⁶ Kocabaşoğlu, **a.g.e.**, s. 92; Açıkses, **a.g.e.**, s. 57.

²³⁷ Şimşir, **a.g.m.**, s. 95.

²³⁸ İshak Sunguroğlu, **Harput Yollarında**, cilt II, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 1959, s. 85; Açıkses, **a.g.e.**, s. 58, 60.

²³⁹ Kieser, **a.g.e.**, s. 90-91.

İstanbul, İzmir, İzmit, Kayseri, Konya, Malatya, Manisa, Maraş, Mardin, Mersin, Merzifon, Muş, Palu, Siirt, Silvan, Sivas, Şebinkarahisar, Tarsus, Tokat, Urfa, Van, Yozgat kentleri bulunuyordu. Bu kentlerde, 1850 itibarıyla açılan çok sayıda okulda, kız ve erkek binlerce öğrenci Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde eğitim gördü. ABCFM'nin bu okullarından büyük ölçüde Ermeniler faydalandı. Ermeni öğrenciler, dinî, siyasi, kültürel ve etnik kimlik bilincine sahip olmaları yönünden, Amerikan misyonerlerinin telkinlerinden etkilenerek yetiştiler.²⁴⁰

ABCFM'nin Harput Misyonu tarafından şehirde ilk olarak 1859'da Harpoot Theological Seminary [Harput İlahiyat Okulu], akabinde 1860'lı yıllarda anaokulu, ilkokul, ortaokul, lise, Harput Kız Okulu, yetimhane, hastane ve kiliseler açılmaya başlandı. İnşaatı geciken veya bilerek geciktirilen kolej ise 1878 yılında "*Armenia College*" [Ermenistan Koleji] adı altında kuruldu ve eğitime başladı.²⁴¹

Kolejin açılış tarihi (1878) de, koleje "*Armenia College*" [Ermenistan Koleji] isminin verilmesi de tesadüfi değildi. 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nda (Madde: 61), Batılı büyük güçlerce Osmanlı Devleti'ne "Ermenilerin korunması" talebinin dayatılması ve "Ermeni" adının ilk kez hukuki bir metine geçirilmesiyle birlikte, siyasi anlamda "*Ermeni Meselesi*" de uluslararası kamuoyunun gündemine getirilmiş oldu. Bu itibarla, ABCFM Harput Misyonu tarafından, kolejin kuruluş tarihi ile isminin bilerek ve düşünülerek seçilip koyulduğu mütalaa edilmektedir.

Kolejin Mütevelli Heyeti Başkanlığına ABCFM üyesi olan Crosby H. Wheeler oy birliğiyle seçildi. Kolejin kuruluş amacı ise misyonerler tarafından; "*Hıristiyan kültürünü yaymak, Hıristiyan liderlerini*²⁴² *yetiştirmek, Ermeni*

---

²⁴⁰ Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 102-103; Necdet Sevinç, **Ajan Okulları**, Oymak Yayınları, İstanbul, 't.y.', s. 37-38; Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sayı 5, 2007, s. 77-78.

²⁴¹ Açıkses, **a.g.e.**, s. 95; Kieser, **a.g.e.**, s. 151; Adnan Şişman, **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 61.

²⁴² "Armenia College" [Ermenistan Koleji] ismiyle kurulan okulda yetiştirilmesi amaçlanan "Hıristiyan liderler" ifadesinden kastedilenin, "Ermeni liderler" olduğu gayet açık olarak anlaşılmaktadır. Nitekim Şimşir de; "*Kolejin ilk amacı Ermeni Protestan din adamları yetiştirmek*" olduğunu kaydeder (Bkz. Şimşir, **a.g.m.**, s. 95).

Protestan din adamlarıyla öğretmenlerini eğitmek ve laik eğitime ağırlık vermek” şeklinde açıklandı. James Levi Barton’a göre, kolejin amacı, kuruluş yarasının 1. maddesinde; “*Bütün dallarda zeki Hıristiyan liderler yetiştirmek, böylece farklı ülkelerdeki Hıristiyan nüfuzunu kontrol etmek ve Hıristiyan kilisesini korumak*” şeklinde belirtilmiştir.

Osmanlı Hükümeti’nin “*Armenia College*” [Ermenistan Koleji] ismine yaptığı itiraz üzerine, 16 Şubat 1888’de bölge civarından akan Fırat nehrine izafeten okulun adı değiştirilerek “*Fırat Koleji*” yapılmıştır.²⁴³

Kieser, “*Protestan millet kiliseleri, 1860 yılında sivil millet örgütlenmesinden ayrı olarak, bölgesel birliklerde örgütlendiler. Bu örgütlenmeler, Misyon bölgeleriyle örtüşmüyordu*” der. Ardından ise farklılığına dikkat çektiği bu “bölgesel birlik örgütlenmeleri” hakkında şu açıklamayı yapar: “*Batı Türkiye’de Bithynia Evangelical Union [Bitinya Evangelist Birliği]; Doğu’da Harpoot Evangelical Union [Harput Evangelist Birliği]; Merzifon, Sivas ve Kayseri’de Central Evangelical Union [Merkez Evangelist Birliği]; Antep, Maraş ve Adana bölgelerinde Cilicia Evangelical Union [Kilikya Evangelist Birliği]. Bu birlikler kendi kendini yönetme ve kendi kendine yeterli olma becerisinin gelişmesinde, kolektif sorumluluk bilincinin yerleşmesinde büyük role sahiptir. Bunların tamamı, istisnasız, Evangelist Ermenilerden oluşuyordu.*”²⁴⁴

Amerikan Protestan misyoner kaynaklarına göre; 1893 yılında Anadolu genelinde 436 ibadet yeri (155 kilise, 281 küçük ibadet mekânı) mevcuttu. Kiliselerde 1006 kişi (228’i papaz) görevliydi. Protestan Ermeni cemaati 60.000 kişi civarındaydı. 1317 misyoner (223’ü Amerikalı, 1094’ü Ermeni) faaliyet gösteriyordu. Misyonerlere ait 530 ilkokul, 80 ortaokul ve lise (16’sı yatılı kız meslek okulu), 5 kolej (bilahare 3 tane daha eklendi), birkaç tane de Protestan İlahiyat Okulu olmak üzere toplam 624 adet okul ve bunların 27.400 öğrencisi mevcuttu. Misyonerler, İstanbul’da biri haftalık biri de aylık olan iki adet gazete çıkardılar. 1893 yılına kadar 3 milyon adet “İncil” kitabı, 4 milyon adet de diğer kitaplardan olmak üzere 7 milyon adet kitabı Ermenilere dağıttılar. Toplam

---

²⁴³ Açıkse, a.g.e., s. 95-97.

²⁴⁴ Kieser, a.g.e., s. 88-89_{n54}.

masraf 10 milyon doların üzerindeydi ve tümü Ermeniler için harcanmıştı.²⁴⁵ Bu verilere, Katolik misyonerleri ile Ermeni cemaatinin açtıkları okul, kilise, manastır vs. kuruluşlar ve faaliyetleri dâhil değildir.

ABCFM misyonerleri, Ermenicenin yanı sıra, çıkardıkları Kürtçe ve Türkçe yazılan yayınlar kanalıyla da Protestanlık propagandasını yürütmekteydiler. Kitab-ı Mukaddes ve bölümlerini yayınladıkları gibi, 1850’li yıllar itibarıyla dört İncil’i de (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) ayrı ayrı Ermeni alfabesini/harflerini kullanarak Kurmancî Kürtçesinde neşrettiler. Ayrıca, 1855’ten sonra “*Avedaper*” dergisini önce Ermenice, daha sonra Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlamaya başladılar.²⁴⁶ Kuşkusuz, bununla amaçlanan, ana dilleri Ermeniceyi bilmeyip, Kürtçe veya Türkçe konuşan Ermenileri yönlendirerek eski dillerine kavuşmalarını sağlamaktı. 1850 sonrası başlayan Kürtçe misyonerlik propagandası, daha çok Harput yöresi ile Diyarbakır’ın kuzey ve doğu alanlarında meskûn olup Kürtçe (Kurmancî) konuşan Ermeni kökenli Hıristiyanlara yönelik yapılıyordu.²⁴⁷

Öte yandan, 1864 yılında faaliyete geçirilen *Harput Missionary Society* [Harput Misyoner Cemiyeti] de öncelikle Kürtlerin yerleşim alanlarında yaşayan Ermenilere ve imkân olursa Kürtlere de ulaşmayı hedeflemişti. Ancak bu görevi 1865’te kurulan başka bir misyoner örgütü devraldı. Kieser’e göre; “*Harpootevangelical Union* [Harput Evangelist Birliği], *bu misyon görevini üstlenerek, Pastör Kavme Ablahadian isminde Ermeni kökenli, Kürtçe ana dilli, Redwan’ın içinde ve civarında faaliyet yürüten angaje bir köy misyoneriyle çalışmaya başladı. Bu misyon, Kürtçe konuşan Ermenilere, yeniden öğretmek suretiyle eski ana dillerinin kapılarını açtı.*”²⁴⁸

Protestan misyonerler, Dersim Alevilerini de projeye dâhil ettiler. Harput’un kuzeyinde yer alan Dersim (Tunceli) yöresinde yaşayan Kızılbaş Zazaların, Sünni Kürtlerden ayrı olduklarını tespit ettiklerinden dolayı, onlara yaklaşımları farklı oldu.

Kieser, bu hususta şu açıklamayı yapıyor:

---

²⁴⁵ Şimşir, **a.g.m.**, s. 98-99.

²⁴⁶ Kieser, **a.g.e.**, s. 89.

²⁴⁷ Kieser, **a.g.e.**, s. 112.

²⁴⁸ Kieser, **a.g.e.**, s. 133.

“Protestan misyonerler, Alevilere veya Kızılbaşlara özel bir önem verdiler. Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar onlardan şaşkınlık ve hayranlıkla söz ettiler. Aleviler ve misyonerler arasında uzun süreli bir sempati ilişkisi kuruldu... Kürt dilindeki misyon faaliyetlerinin, Kızılbaşlarla ilişki kurma çabalarıyla karıştırılmaması gerekir. Bu faaliyet, Kürtçe konuşan Hıristiyan Ermenilere yönelikti. Onlar için Kurmancî dilinde Matta İncili basılmıştı. Bu yazılar, Dersim’de yaşayan ve Zazaca konuşan Kızılbaş çoğunluk için kullanılamıyordu.”²⁴⁹

Kieser, Zazaca basılmış herhangi bir yayından söz etmiyor. Ancak misyonerlerin, Kızılbaş Zazalarla güneydoğudaki Sünni Kürtlere ilişkin müstakbel planlarına dair şu ilginç ifadeyi kullanıyor: “Yeni uyanan ya da uyandırılan Ermeni kiliseleri, bu müstakbel misyonun mayası olacaktı.”²⁵⁰

Diğer taraftan, misyoner okullarında öğrencilere klasik ve modern Ermenice eğitim verilmesi, Ermeni tarihi, kültürü, coğrafyası ve edebiyatının müfredat kapsamına alınması suretiyle, dolaylı da olsa, Ermeni öğrencilerin kafasına “*etnik kimlik*” bilinci, bir başka ifadeyle “milliyet” veya “ırk” düşüncesi yerleştirildi.²⁵¹ Nitekim ABCFM misyoneri Henry Dwight, 1860’ta şöyle yazıyordu: “*Ermeni halkının zihninde, yurttaşlık haklarıyla ilgili olarak, sessiz olmakla birlikte derin ve güçlü bir uyanış gerçekleşiyor.*”²⁵² Misyonerin, “derin ve güçlü uyanış” ifadesiyle kastettiğinin “*Ermeni milliyetçiliği*” olduğu anlaşılıyor.

Konuyu irdeleyen McCarthy ise bu hususta; “*Misyonerler herhangi bir siyasi doktrini açıkça desteklemediler. Ancak, misyonerlerin sağladıkları, Ermeni milliyetçiliğinin temelleriydi*”²⁵³ şeklinde bir değerlendirmede bulunuyor.

---

²⁴⁹ Kieser, **a.g.e.**, s. 102-103, 112.

²⁵⁰ Kieser, **a.g.e.**, s. 138.

²⁵¹ Ki Young Lee, **Ermeni Sorunu’nun Doğuşu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 65.

²⁵² Kieser, **a.g.e.**, s. 123.

²⁵³ Justin McCarthy, **Türkler ve Ermeniler: Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik ve Çatışma**, Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 242.

IV. “ERMENİ MESELESİ”NİN ORTAYA ÇIKIŞI

A. Ayastefanos Antlaşması’nda (1878) “Ermenistan” Projesi

Osmanlı Devleti’nin ağır yenilgiye uğradığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sona erdiğinde, İstanbul’daki Ermeni Patriği Nerses Varjabedian başkanlığında 13 Şubat 1878’de toplanan Ermeni Meclisi, Rus Çarı II. Aleksandr’a verilmek üzere Prens Gorçakof’a bir muhtıra gönderdi.

Söz konusu muhtırada; “*Fırat nehrine kadar olan bölgenin Türklere geri verilmeyip Ararat vilayeti ile birleştirilerek Rusya’ya bağlanması, bunun olmaması halinde Bulgarlara verilecek imtiyazların Ermenilere de tanınması, işgal edilen topraklar boşaltılacak ise hükümetten [Osmanlı Hükümeti] maddi teminat alınması ve uygulanacak ıslahatın tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri yerlerden geri çekilmemesi*” talep ediliyordu.²⁵⁴

Bu muhtıranın akabinde Ayastefanos’ta (Yeşilköy) bir araya gelen Osmanlı ve Rus heyetleri arasında yapılan barış görüşmeleri sürerken, Patrik Varjabedian başkanlığındaki bir Ermeni heyeti, Rus murahhas heyeti başkanı Grandük Nikola (Rus Çarı II. Aleksandr’ın kardeşi) ile bir görüşme yaptı. Görüşmede, imzalanacak antlaşmaya Ermeniler lehine bir madde konulmasına Rus heyetini ikna etmeyi başardı.

Osmanlı-Rus heyetlerince 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile doğu cephesinde Kars, Ardahan, Beyazıt ve Batum Rusya’ya bırakıldı. Bu antlaşmanın 16. Maddesinde ise Doğu Anadolu bölgesi “*Ermenistan*” olarak nitelendiriliyor ve Osmanlı Devleti’nin Ermenilere bazı imtiyazlar vermesi de şart koşuluyordu. Rusya’nın dayattığı Ermenilerin bu talebi (bugünkü Türkçe ile) antlaşmada şu şekilde yer aldı:

“*Madde: 16 - Ermenistan’da Rusya askerinin işgali altında bulunan ve Devlet-i Âliyye’ye [Osmanlı Devleti’ne] geri verilmesi gereken yerlerin Rusya*

---

²⁵⁴ Uras, a.g.e., s. 202-205.

tarafından boşaltılması oralarda iki devletin [Osmanlı Devleti, Rusya] iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Devlet-i Âliyye, Ermenilerin oturdukları eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat [reform] ve düzenlemeyi geciktirmeden yapmayı, Kürtlere ve Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini temin etmeyi taahhüt eder.”²⁵⁵

Ayastefanos Antlaşması'na konulan bu madde ile “*Ermeni*” adı ve Anadolu'da “*Ermenistan*” diye bir bölgenin varlığı da ilk kez uluslararası bir antlaşmada yer aldı. Bu şekilde gündeme gelen “*Ermeni Meselesi*” uluslararası alanda dillendirilmeye başlanırken, aynı zamanda Ermenilerin bağımsızlık taleplerinin de milâdı oldu. Ama antlaşma yürürlüğe girmedi. Çünkü Rusya'nın Ortadoğu'daki devletlerarası dengiyi bozmuş olan politikası, İngiltere ve diğer bazı devletlerin de çıkarlarına ters düştüğünden bu antlaşma olumsuz tepkiler aldı.²⁵⁶

Çok geçmeden İngiltere'nin girişimi ve diğer Avrupa devletlerinin de desteği sonucu, Ayastefanos Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilerek bazı düzeltmelerin yapılması amacıyla 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'de bir kongrenin toplanması kararlaştırıldı. Rusya karşı çıkmakla birlikte, alınan karara uymak mecburiyetinde kaldı.

B. Ermeni Patrikliği'nin “Ermenistan” Projesi

Berlin Kongresi öncesinde Ermenilerin ileri gelenleri de harekete geçerek, Osmanlı tebaası olan Balkanlardaki Hıristiyan grupların bağımsızlık yönündeki taleplerini örnek aldılar ve Avrupa ülkelerinin İstanbul'daki temsilcilerini ziyaret ederek, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletini kurmaya ilişkin isteklerini çok açık bir şekilde dillendirmeye başladılar.

Bu amaç doğrultusunda, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard ile 18 Mart 1878'de görüşen Ermeni Patriği Varjabedian; “*Ermenilerin kendi haklarını almaya kararlı olduklarını, Avrupa müdahalesinden istediklerini alamazlarsa Rusya'ya başvuracaklarını ve Rusya'ya katılıncaya kadar huzursuzluğu devam ettireceklerini, Ermenilerin özerk bir Hıristiyan hükümet*

---

²⁵⁵ Uras, **a.g.e.**, s. 359-360.

²⁵⁶ İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 45.

kurma taleplerinin Kongre’de [Berlin Kongresi’nde] dikkate alınacağına inandıklarını, Prens Bismarck’a da Ermeni isteklerinin desteklenmesi taleplerini içeren bir mektup gönderdiğini, Ermenistan’ın Van, Sivas, Diyarbakır, Kilikya Krallığı [Çukurova] ve Tarsus dağlarının denize [Akdeniz] kadar olan sahayı kapsadığını” dile getirdi. Büyükelçi, bu talebi aynı gün İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na ilettili.²⁵⁷

Patrik Varjabedian ayrıca, 13 Nisan 1878’de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury’e gönderdiği mektubunda da benzer taleplerini tekrarlıyor ve şöyle diyordu:

*“Ermeniler ile Türklerin bir arada yaşamaları artık imkânsızdır. Eşitliği, adaleti ve vicdan özgürlüğünü ancak bir Hıristiyan yönetimi sağlayabilir. Müslüman yönetimin yerini Hıristiyan yönetim almalıdır. Ermenistan ve Kilikya, Hıristiyan yönetimin kurulması gereken yerler arasındadır.(..) Türkiye Ermenileri, Lübnan’da olduğu gibi, Ermenistan’da güvence altına alınmış bir Hıristiyan yönetim istiyorlar.”*²⁵⁸

Öte yandan, İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından isteklerinin dikkate alınması için Berlin Kongresi’ne bir heyetin gönderilmesine karar verildi. Heyette; eski Patrik Mıgırdiç Hrimyan, Episkopos Horen Narbey, kâtip İstapan Papazyan ve tercüman olarak da Minas Çeraz yer aldı. Ermeni heyeti; Roma, Paris, Londra, Viyana ve Berlin’de ilgili ülkelerin yetkilileri ile görüşmelerde bulunarak taleplerini ilettili.

Bu arada, heyet üyesi Horen Narbey Rusya’ya giderek Prens Gorçakof ve Çar II. Aleksandr tarafından 18 Mart 1878’de Petersburg’da kabul edildi. Narbey görüşmede, Türkler ve Kürtler aleyhine ağır hakaretler içeren birtakım sözler sarf ettikten sonra; “Ermenistan’da, Lübnan gibi bir bağımsızlık sağlanıncaya kadar, Ermenilerin Rus himayesi ve Rus askerlerinin işgalinden başka bir yol ile kurtulmalarının mümkün olamayacağını” ifade ederek, Çar’a Ermeni Patrikliği’nce hazırlanan “Bağımsız Ermenistan Projesi”ni sundu. Çar, projeyi

---

²⁵⁷ Bilâl N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Vol. I, 1856-1880, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s. 159-161; Bilâl N. Şimşir, **Kürtçülük 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 147-148.

²⁵⁸ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, s. 168-173.

alıp bir göz atarak, “Güzel, gayret ediniz” dedi.²⁵⁹ Narbey, Çar ile görüşmesinin akabinde tekrar Berlin’e dönerek Ermeni heyetine katıldı.

“Türkiye Ermenileri Murahhas Heyeti” adına Baş Episkopos Hrimyan (Eski Ermeni Patriği) ve Horen Narbey (Beşiktaş Baş Episkoposu) imzaları ile 25 Haziran 1878 günü Berlin Kongresi’nde; İngiltere, Rusya, Fransa, İtalya, Avusturya ve Almanya temsilcilerine, kurulması tasarlanan Ermenistan’ın sınırları, nüfusu ve yönetim şekline ilişkin bir proje sunuldu. Bilahare projenin metni, Ermeni Heyeti üyesi olan Galata Ermeni Merkez Okulu Müdürü Minas Çeraz’ın 1889 yılından itibaren Londra’da çıkarmaya başladığı “*Armenia*” gazetesinde (1890/sayı 3) yayınlandı.²⁶⁰

Söz konusu projede; Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas ve Van vilayetleri kapsamındaki yerleşim birimleri dâhil, Fırat nehrinin batı sınırına kadar olan mıntıka ile Trabzon-Batum arasında bulunan ticaret ve ihracat için gerekli görülen Rize limanı da “*Osmanlı Ermenistanı*” diye adlandırılan bölge içinde gösteriliyor ve şöyle deniliyordu:

*“Ermenistan, kefil devletlerce onaylanmak şartıyla, Bâb-ı Âli’nin [Osmanlı Hükümeti] tayin edeceği bir Ermeni vali tarafından yönetilecek ve vali Erzurum’da oturacaktır. (..) Vilayet inzibat kuvveti jandarma ile milis teşkilatına dayanır. Milis askerleri Kürt, Çerkez vs. göçebe aşiretler halkı dışında olmak üzere, Ermenilerden ve en az beş yıldan beri vilayette ikamet eden Ermeni olmayan ahaliden teşkil olunacaktır. (..) Osmanlı Hükümeti, diğer mükellef askerler gibi bunları, vilayetteki müstahkem mevkilere istediği gibi sevk edip yerleştiremeyecektir.”*²⁶¹

Projede, bölgenin etnik yapısı ve nüfusuna ilişkin olarak da şu bilgilere yer veriliyordu:²⁶²

Ermeni: 1.330.000,

Türk: 530.000,

Kürt: 120.000,

---

²⁵⁹ Uras, **a.g.e.**, s. 220-221.

²⁶⁰ Uras, **a.g.e.**, s. 229-237.

²⁶¹ Uras, **a.g.e.**, s. 229, 231.

²⁶² Uras, **a.g.e.**, s. 232-234.

Zaza: 37.000,
Asuri ve Keldani: 22.000,
Yezidî: 15.000,
Rum ve Yahudi: 5.000,
Çingene: 3.000.

Bölgedeki Ermeni nüfusunun çok abartılı, içinde Arap ve Çerkez kesime yer verilmeyen Müslüman nüfusunun (Türk/Türkmen, Kürt, Zaza) ise oldukça düşük gösterildiği hemen fark ediliyor. Oysa Patrik Varjabedian, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard ile görüşmesinde, bazı vilayetleri “*Ermenistan*” kapsamına alıp özerklik için destek talebinde bulunurken, İngiliz Elçisi'nin “*Buralarda nüfusun çoğunluğunun Müslümanlarda olduğunu hatırlatırım*” demesi üzerine, Varjabedian'ın, “*Evet öyledir, ama Müslümanlar da yönetimden şikayetçidirler, kendilerine mal ve can güvenliği getirecek Hristiyan [Ermeni] yönetimini kabul ederler*”²⁶³ şeklindeki sözleri dikkat çekicidir ve bu beyan, bölgede Ermenilerin azınlıkta olduklarının da açık bir itirafıdır. Ama Ermenici siyasilerin, bu gerçeği bildikleri halde, sonraki yıllarda da Ermeni nüfusunu birkaç kat artırarak uluslararası kamuoyunu yanıltmaya devam ettikleri bilinmektedir.

Nitekim McCarthy, Ermeni nüfusu konusunda yaptığı detaylı incelemenin sonucunu çok net olarak şöyle ifade eder:

“*Ermenistan diye iddia edilen bölge, yani ‘Altı Vilayet’ [Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Van], sadece % 17 Ermeni'dir. Gerçek şu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Ermenileri ile Rusya'nın Güney Kafkasya'sında oturan tüm Ermeniler Altı Vilayet'te oturmaya kalksalar, Müslümanlar Ermenileri sayıca yine de % 40 oranında geride bırakırdı. Ermeni milliyetçilerin taleplerine konu olan bölgenin tümünde, Rusya'nın Erivan ve Kars illeri, Altı Vilayet ve Kilikya'da (Çukurova ve yöresi) nüfusun % 21'i Ermeni, % 73'ü Müslümandı.*”²⁶⁴

---

²⁶³ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, s. 160; Şimşir, **Kürtçülük 1787-1923**, s. 148.

²⁶⁴ Justin McCarthy, “The Population of the Ottoman Armenians”, **The Armenians in the Late Ottoman Period**, Ed. Türkkaya Ataöv, The Council of Culture, Arts and Publications of the Grand National Assembly of Turkey, Ankara, 2001, s. 71; Justin McCarthy, “Osmanlı Ermeni Nüfusu”,

C. Berlin Antlaşması (1878) ve Ermeniler İçin İmtiyazlar Talebi

Ermeni Patrikliği Heyeti'nin Avrupa ülkelerinin başkentlerinde ve Berlin Kongresi'nde sürdürdüğü yoğun temaslar, ziyaretler ve görüşmeler, sonuçta söz konusu ülkelerce Ermenilerin lehine bir kararın alınmasına yol açtı. Kuşkusuz bu kararda, özellikle Rusya'nın Ermeniler üzerindeki etkisini kullanarak Doğu Anadolu ve Dicle-Fırat havzalarından Ortadoğu'ya açılma hedefini engelleme amacının önemli rol oynadığı söylenebilir.

Nitekim İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'ın, 18 Mart 1878'de Dışişleri Bakanı Lord Derby'e gönderdiği raporda yer verdiği; *“Türk İmparatorluğu'nun parçalanması belki bazıları için istenen bir husustur. Fakat İngiltere en azından bunun sonucuna hazır olmalıdır. Patriğin çizdiği 'Ermenistan'a özerklik verilmesi, sonunda bu toprakların Rusya'ya katılmasına gider. Rusya'nın, bu kadar geniş Anadolu topraklarını alıp sınırlarını Suriye'ye kadar genişletmesi İngiltere'nin çıkarlarıyla ne kadar bağdaşır?’*²⁶⁵ şeklindeki sözleri, dönemin emperyalist güçleri arasındaki çıkar hesaplarını çok açık bir şekilde özetlemektedir.

Almanya Şansölyesi (İmparatorluk Başbakanı) Prens Otto von Bismarck başkanlığında toplanan Berlin Kongresi'nde bir ay süren müzakereler sonucu, Ayastefanos Antlaşması gözden geçirilip yeniden şekillendirildi. Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya ile Osmanlı Devleti temsilcilerince 13 Temmuz 1878'de imzalandı ve Berlin Antlaşması olarak tarihe geçti. Antlaşmaya göre yine en zararlı çıkan taraf Osmanlı Devleti oldu. Zaten kongreyi yöneten Bismarck'ın, müzakereler öncesi ve esnasında Osmanlı Heyeti üyelerine hitaben söylediği; *“Bugünkü durumu sizden saklamak istemem; kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayınız. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Antlaşması, Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunur bazı maddeleri ihtiva etmeseydi olduğu gibi*

Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 69.

²⁶⁵ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, s. 161; Şimşir, **Kürtçülük 1787-1923**, s. 148-149.

birakılırdı. İşte bu menfaatlerin uzlaştırılması için bu kongre toplanmıştır,"²⁶⁶ yönündeki sözleri, her şeyi olduğu gibi açıklıyor.

Berlin Antlaşması'na göre Balkanlarda; Karadağ, Romanya ve Sırbistan Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız birer devlet oldular. Bosna-Hersek Avusturya'ya bırakıldı. Yunanistan'a toprak verilerek sınırı düzeltildi. Bulgaristan'a, Osmanlı Devleti'ne vergi vermek koşuluyla özerklik verildi. Anadolu'da ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yapılan Ayastefanos Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılması onaylandı, Rusya'nın işgalinde bulunan Doğu Beyazıt ise Osmanlı Devleti'ne geri verildi.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi, Rusya ile ilgili hususlar çıkarılmak suretiyle, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi olarak (günümüz diliyle) şu şekilde düzenlendi:

*"Madde: 61: Bâb-ı Âli [Osmanlı Hükümeti], ahalisi Ermeni bulunan vilayetlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı geciktirmeden yapmayı, Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini temin etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler bahis konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir."*²⁶⁷

Avrupa'nın 6 büyük devletinin imzalayıp onayladığı Berlin Antlaşması'nda Kürt, Çerkez ve Ermeni isimlerinin yer alması konusunu değerlendiren Şimşir, pek haklı olarak şu hususlara işaret eder:

"Ermeni, Kürt ve Çerkez isimleri, bu çok taraflı antlaşmada yer aldı. Bu isimler, daha önce Ayastefanos Antlaşması'nda da vardı; ama o antlaşma hem ikili bir antlaşmaydı, hem de hiç yürürlüğe konmamıştı. Şimdi Kürt, Çerkez ve Ermeni adları çok taraflı Berlin Antlaşması'nda yer alıyorlardı. Ama Avrupa, burada da, Ermeniler, Kürtler ve Çerkezler arasında ayrımcılık gözetmişti. Bu antlaşmayı imzalayan devletlerin iddiasına göre, Hıristiyan Ermeni 'ipso facto'/'iyi', Müslüman Kürt ve Çerkez ise 'kötü' idi. Ermeni 'melek', Kürt ve Çerkez 'iblis' idi! Berlin Antlaşması ile Avrupa, Kürdü ve Çerkezi Ermeniyeye

---

²⁶⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 75.

²⁶⁷ Uras, **a.g.e.**, s. 360.

hedef olarak göstermiştir. Başka bir ifadeyle, Batı emperyalizmi, Anadolu'da Ermeni-Kürt boğuşmasının temelini atmıştır."²⁶⁸

D. Doğu Anadolu'yu/Altı Vilayeti "Ermenistan" Yapma Hedefi

Berlin Antlaşması, Türkiye'nin genelinde değil, sadece Ermenilerin yaşadıkları vilayetler dâhilinde ıslahat/reform yapılmasını öngörüyordu. Yani reform, yalnızca Ermeniler için yapılacaktı.²⁶⁹ Ayrıcalıklı muamelelerden sadece Ermeniler istifade edeceklerdi. Bu konu, Avrupa devletleri için "*Hıristiyan dindaşlarına sahip çıkma*" meselesi de değildi! Şayet öyle olmuş olsaydı, antlaşmada "Ermeni" adı değil, "Hıristiyan" adının yazılması herhalde daha doğru ve daha mantıklı olurdu. Çünkü Anadolu'da Ermenilerden başka, farklı diller konuşan ve farklı etnik kimliklere sahip; Rum, Gürcü, Asuri, Nasturi, Süryani, Keldani gibi değişik "Hıristiyan" toplulukların da yaşadıkları biliniyordu. Ama her nedense imtiyazlar/ayrıcalıklar sadece ve sadece Ermeniler için talep ediliyordu!

Antlaşmada, "*Ermenilerin buldukları vilayetler*" tanımlaması yapıyor ama hangi vilayetler olduğu belirtilmiyordu. Fakat Ermeni yayınlarının yanı sıra, Ermenilerce Avrupa devletlerinin temsilcilerine sunulan proje ve raporlarda da bu vilayetlerin isimleri yer alıyor ve tümü "Ermenistan" olarak tanımlanıyordu. Ancak olası tepkilere sebebiyet vermemek için olsa gerek, bu vilayetler o dönemde Osmanlı terminolojisine de uyumlu bir şekilde ve resmî yazışmalarda "Vilayat-ı Sitte" (Altı Vilayet) olarak adlandırılıyor ve Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas ve Van vilayetlerini içeriyordu.

Her ne kadar "Altı Vilayet" deniliyordu ise de aslında bu vilayet denilen eyaletler, bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tümüne yakın bir alanı kapsıyordu.²⁷⁰ Günümüz itibarıyla bu alanın içinde Türkiye

---

²⁶⁸ Şimşir, **Kürtçülük 1787-1923**, s. 154.

²⁶⁹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 154.

²⁷⁰ McCarthy, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", s. 82-83.

Cumhuriyeti'nin 21 ili bulunuyor. O dönemde bu eyaletlere bağlı “sancak” veya “liva” denilen 20 il mevcuttu.²⁷¹

“Altı Vilayet”in toplam yüzölçümü 251.400 km² idi ve bugünkü Türkiye'nin üçte biri kadardı. Ermenilerce “Ermeni toprağı” sayılan ve Berlin Antlaşması ile Rusya'ya terk edilen Kars Vilayeti de dâhil edildiğinde, Ermenilerin istedikleri toprak miktarı yaklaşık olarak 300.000 km² ediyordu.²⁷²

Ermenilerin bahse konu vilayetlere sahip olma emelinin, siyasi yönden “*Ermeni Meselesi*” bağlamında antlaşmalara girdiğı 1878 yılından beri, uluslararası alanda sürekli olarak gündeme getirildiğı bilinen bir husustur.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini müteakip, Osmanlı Devleti heyeti ile İtilâf devletleri adına İngiltere heyeti arasında, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın 24. Maddesi; “*Vilayat-ı Sitte'de iğtişaş (kargaşalık) çıktığı takdirde, İtilâf devletlerine, mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal etme hakkının doğacağını*” öngörüyordu.²⁷³

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 24. Maddesinin Türkçe metninde “Vilayat-ı Sitte” diye belirtilen bölgenin, İtilâf devletlerince hazırlanmış olan İngilizce metninde “*The six Armenian vilayets*” (Altı Ermeni Vilayeti) şeklinde tanımlanmıştı. Bu husus, Batı emperyalizmi tarafından söz konusu bölgede bir “Ermenistan” devletinin kurulmasının amaçlandığını açıkça ortaya koyuyor²⁷⁴ ve bu amaç Ayastefanos Antlaşması'ndan (1878) beri de sürekli olarak Düvel-i Muazzama'nın gündeminde tutuluyordu.

Ermenici siyasi unsurlar ve destekçilerince dünya kamuoyuna “*Altı Ermeni Vilayeti*” diye propaganda edilen Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nda ve okullarında

---

²⁷¹ Yılmaz Öztuna, “Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 47.

²⁷² Şimşir, **a.g.e.**, s. 155.

²⁷³ Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948, s. 73; İbrahim Sadi Öztürk, **Mondros, Sevr, Lozan Andlaşmaları (Bugünkü Türkçe ile)**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 2004, s. 13.

²⁷⁴ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, cilt I, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, s. 37-38.

okutulan ders kitaplarında “*Batı Ermenistan*” olarak yer aldığını²⁷⁵ da bu vesileyle burada belirtmek gerekiyor.

E. Doğu Anadolu Aşiretlerinin “Ermenistan” Projesine Tepkileri

Avrupa'nın büyük devletlerinin Ermenilerin hamiliğine soyunup imzaladıkları Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde “*Osmanlı Devleti'nin Ermenilere imtiyazlar tanınması ve ayrıca Kürtlere ve Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini sağlaması*” konusunda garantör olmaları, Doğu Anadolu'da yerleşik bulunan Kürt aşiretleri arasında büyük tepkilere yol açtı.

Uluslararası bir antlaşmada Hıristiyan Ermenilerin kayırılıp, Müslüman Kürtlerin ve Çerkezlerin hedef gösterilmesi, bölgede “*Ermeni egemenliği*” tesis edileceği ve bunun Müslümanların imhası anlamına geleceği endişesini doğurdu. Bu sıralarda İngiliz askerî ataşelerinin incelemelerde bulunmak üzere Van'a gelmeleri, Kürtleri daha da kuşkulandırdı.²⁷⁶

Van İngiliz Konsolos Muavini Yüzbaşı Emilius Clayton, bu durumu şöyle rapor etti:

*“Van'daki Avrupalı ataşelerin varlığı Kürtleri harekete geçirdi. Bu olayı öfke ve tedirginlikle karşıladılar; çünkü kendilerine ne getireceğini bilmiyorlardı. Kaynak kişiler, eğer gerekli önlemler alınmazsa Kürtlerin tavır koyacağını tahmin etmektedirler. Eğer sorunun çözümü ile ilgili bir çaba görmezlerse bu olayı kendi vahşi yöntemleriyle çözeceklerine dair endişeler var.”*²⁷⁷

Öte yandan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Van-Hakkâri bölgesindeki Kürt aşiretlerine mensup binlerce müridi ile birlikte Osmanlı ordusu saflarında yer alarak Ruslara karşı savaşan Nakşibendi Tarikatı postnişini Şeyh Ubeydullah da harekete geçti.

---

²⁷⁵ Yıldız Deveci Bozkuş, “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi”, **19. - 20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri -Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar- (5-7 Ocak 2015, İstanbul) Uluslararası Sempozyum Bildiriler**, 2. Cilt, Yay. Haz. Fatih M. Sancaktar vd., Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 1197.

²⁷⁶ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 156.

²⁷⁷ Jwaideh, **a.g.e.**, s. 156-157.

Ermenilere imtiyazlar sağlayacak şekilde düzenlenen Berlin Antlaşması'nda öngörülen “Ermenistan” projesine karşı Kürtleri birleşmeye çağıran Şeyh Ubeydullah, Temmuz 1880’de Van/Başkale’de Osmanlı Mutasarrıfına şöyle serzenişte bulundu:

*“Bu duyduklarım da ne? Ermeniler Van’da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nasturiler de kendilerini İngiliz tebaası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam da buna asla izin vermeyeceğim.”*²⁷⁸

Bu sözlerin, Hamidiye Aşiret Alayları’nın kuruluş tarihinden 10 yıl önce ifade edildiğine dikkat çekmeliyiz. Bu kararlı tavır, etnik kökeni ne olursa olsun, Müslüman nüfusunun % 83 gibi ezici çoğunluk teşkil ettiği bölgede, bir Hıristiyan Ermeni devletinin kurulmasına, Müslüman halkın razı olamayacağını çok açık bir göstergesiydi.

Şeyh Ubeydullah’ın Berlin Antlaşması’na tepkisi ve karşı çıkışı üzerine, bölgedeki İngiliz görevlilerince, Osmanlı Devleti’nin, Şeyh’in Kürtleri harekete geçirme çabalarını desteklediği yönünde yorumlar yapıldı.²⁷⁹

İngiltere’nin Tebriz Başkonsolosu William G. Abbott, İngiltere Dışişleri Bakanı’na yazdığı raporda; *“Osmanlı Hükümeti’nin, isyan eden Şeyh Ubeydullah’a ceza vermek yerine, ona hediyeler yağdırdığını, onun da ihtiraslı projesini açık bir dokunulmazlık zırhı altında yürüttüğünü, Osmanlı’daki gerici partinin arzularını yerine getiren Şeyh’in yakından izlenmesi gerektiğini”*²⁸⁰ ifade etti.

Kürt aşiret reislerinin veya tarikat şeyhlerinin yöre halkını silahlandırarak, “Ermenistan” projesine karşı durmaya hazırlandıkları bir dönemde, kimi Kürt şairleri de şiirleriyle bölge halkını uyarmaya çalışmışlardı.

Bir örnek olarak, Kuzey Irak’ın Köysancak kentinden olup, 1817-1896 yılları arasında yaşayan Hacı Kadir Koyî²⁸¹, Ermenilerin bölgeyi “Ermenistan”

---

²⁷⁸ Jwaideh, **a.g.e.**, s. 157.

²⁷⁹ Jwaideh, **a.g.e.**, s. 162.

²⁸⁰ Jwaideh, **a.g.e.**, s. 162-163.

²⁸¹ M. Emin Zeki, **Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahirê Kurd û Kurdistan)**, Özge Yayınları, Ankara, 2005, s. 292.

yapma girişimlerine karşı tepkisini Kürtçe yazdığı şiirlerinde şöyle ortaya koyuyordu:

*“Cizre ve Botan toprağını, yani Kürtlerin bölgesini,
Yüzlerce kez yazıklar olsun, yapacaklar Ermenistan!”*

(...)

*“Hiç gayret kalmadı, yüz kere Kur’an’a ahd olsun,
Hele kurulsun Ermenistan, Kürtlerden tek kişi kalmaz!”²⁸²*

Öte yandan, İngiltere’nin Erzurum Konsolosu Henry Trotter ise Mr. Goschen’e şu raporu iletti: *“Osmanlıları ve Kürtleri dışlayarak Ermenilere beklenmedik bir şekilde ayrıcalıklar verilmesi, Kürtlerin Hıristiyanlara ve reformların garantörü hükümete [İngiltere] karşı birleşmesini mümkün kılmaktadır.”²⁸³*

İngiltere’nin, Ermenileri kollayıp Osmanlı Devleti ve bölgedeki Kürtler aleyhine hükümler koydurduğu Berlin Antlaşması ile kurulması tasarlanan “Ermenistan” projesine karşı çıkan Kürt aşiretlerinin; asırlarca aynı kaderi paylaştıkları, tebaası, dindaşı ve aynı ümmetten oldukları Osmanlı Hükümeti ile haksızlıklara karşı birlikte hareket edip dayanışma içine girmelerinden daha doğal ne olabilirdi? Ortadoğu’da entrikaları ile ünlenen İngilizlerin bundan rahatsızlık duymaları gerçekten enteresan bir durum!

---

²⁸² Cegerxwîn, **Hayat Hikâyem**, Çev. Gazi Fincan, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2003, s. 151; Kemal Mazhar Ahmed, **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan**, Çev. Mustafa Düzgün, Berhem Yayınevi, Ankara, 1992, s. 65-66.

²⁸³ Jwaideh, **a.g.e.**, s. 164.

V.ERMENİLERİN ÖRGÜTLENME FAALİYETLERİ

A. Ermenilerin Kurdukları Eğitim-Kültür ve Sosyal Cemiyetler

Osmanlı devleti sınırları içerisinde, Ermeniler tarafından kültürel ve sosyal yardımlaşma amaçlı görünümünde olan legal ilk cemiyetler, Islahat Fermanı (1856) ile gayrimüslimlere tanınan yeni haklar kapsamında İstanbul’da kuruldu. Akabinde birçok kentte bunların şubeleri açıldı. Bu arada, özellikle Doğu Anadolu’nun çeşitli şehirlerinde de yeni cemiyetler teşkil edildi.

Ermenilerce İstanbul’da kurulan ilk cemiyetin, 1860’ta faaliyete geçirildiği belirtilen “*Hayırseverler Cemiyeti*” (Baregordzakan Cemiyeti) olduğu yaygın bir görüştür.²⁸⁴ Cemiyetin kurucuları; yazar Hovsep Şişmanyar, şair-yazar Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Harutyun Sıvacıyan, Serob Tagvoryan ve Dr. H. Kâtibyan gibi tanınmış kişilerdi.²⁸⁵ Cemiyet, “Kilikya” diye adlandırdığı Adana, Mersin, Maraş ve çevresini kalkındırıp 12. yüzyılda Papalığa tâbi “*Kilikya Baronluğu’nu yeniden ihya etme*” amacındaydı.²⁸⁶ Bu gayeye istinaden, cemiyetin üyesi Mikael Nalbandian, varlıklı Ermenilerden toplanan epeyce miktarda para ile çiftlikler kurmak ve bir “Ziraat Mektebi” tesis etmek üzere Adana’ya gönderildi.²⁸⁷

Öte yandan, siyasi faaliyetlerde de bulunan bu cemiyetin bazı üyelerinin 1862 yılında Maraş’a bağlı Zeytun [bugünkü “Süleymanlı” köyü] nahiyesinde isyan çıkaran silahlı Ermeni komitecileri ile temasları da mevcuttu. Zira Zeytun Ermenilerinin temsilcisi sıfatıyla bir grubun Eylül 1862’de gizlice geldiği İstanbul’da, Ermeni yazarlarından oluşan bir heyet tarafından özel bir törenle karşılanıp ağırlanması ve heyette yer alan Hayırseverler Cemiyeti’nin kurucularından Mıgırdiç Beşiktaşlıyan’ın tören sırasında Zeytunlu isyancı gruba

---

²⁸⁴ Uras, **a.g.e.**, s. 423; Çay, **a.g.m.**, s. 238.

²⁸⁵ Gürün, **a.g.e.**, s. 128; İter, “**Ermeni Meselesi**”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1915), s. 99.

²⁸⁶ Çay, **a.g.m.**, s. 238; Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 60.

²⁸⁷ “**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: İlân-ı Meşrutiyet’den Evvel ve Sonra**”, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1332 [1916], s. 33.

hitaben, “*Zeytunlulara*” başlıklı terörü teşvik edici şiir okuması manidardı.²⁸⁸ Ermeni yazar Louise Nalbandian, cemiyetin kurucu üyelerinden Hovsep Şişmanyacı ile Mıgırdıç Beşiktaşlıyan’ın Zeytun isyanında (1862) rollerinin olduğunu kaydetmiştir.²⁸⁹

Hayırseverler Cemiyeti’nin ardından, yine İstanbul’da “*Fedakârlar Cemiyeti*” adı altında bir başka teşekkül faaliyete geçirildi.²⁹⁰

Avrupa’da öğrenim gören Ermeni öğrencilerinden bir grup tarafından da 1862’de İstanbul’da ve gizlice “*Ayk i Orion*” ismini taşıyan bir mason locası tesis edildi. Bu oluşum, merkezi İngiltere’nin Manchester kentinde bulunan “*Old Fellows*” adlı mason locasının İstanbul şubesi olarak faaliyet gösterdi.²⁹¹

Bir diğer mason locası da 7 Mayıs 1866 tarihinde yine İstanbul’da Ermenilerce kuruldu ve “*Ser*” (Sevgi) adını taşıyordu. “Birlik, sevgi, eğitim, iş, özgürlük” sloganını öne çıkartarak faaliyet yürüten bu cemiyetin kurucuları; Serobe Aznavur, Srapion Hekimyan, Serobe Tagvoryan, Mikael Alişan, Matevos Mamuryan, Harutyun Sıvacıyan, Mıgırdıç Beşiktaşlıyan, Garabet Ütücüyan ve Stephan Papazyan adlı şahıslardı. Bu cemiyet de merkezi Fransa’da bulunan “*Grant Orient de France*” adlı mason locasının İstanbul şubesiydi.²⁹² Kurucular arasında yer alan Mıgırdıç Beşiktaşlıyan’ın Zeytun isyancılarıyla ilişkisine yukarıda değinmiştik. Her iki cemiyetin de İngiltere ve Fransa merkezli mason localarının güdümünde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, İstanbul’da kurulan derneklerden “*Andznever Kültür Cemiyeti*”, çeşitli kentlerden İstanbul’a işçi olarak çalışmaya gelen Ermeni köylüleri için okuma-yazma, Ermenice bilmeyip Türkçe veya Kürtçe konuşan Ermeniler için de Ermenice öğretme kursları açtı.²⁹³

Van’da 1872 yılında kurulan ilk siyasi cemiyet olan “*İttihad ve Halâs*” (Birlik ve Kurtuluş), Rusya tarafından maddi yönden desteklendi.²⁹⁴ Kafkasya

---

²⁸⁸ “*Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*”, s. 20.

²⁸⁹ Gürün, *a.g.e.*, s. 128; Çay, *a.g.m.*, s. 238.

²⁹⁰ Uras, *a.g.e.*, s. 423; Çay, *a.g.m.*, s. 239.

²⁹¹ Sertçelik, *a.g.e.*, s. 151.

²⁹² Sertçelik, *a.g.e.*, s. 151; Çay, *a.g.m.*, s. 239.

²⁹³ Somel, *a.g.m.*, s. 80.

²⁹⁴ Çay, *a.g.m.*, s. 240.

Ermenilerinden de yardım sağlayan bu cemiyet kısa ömürlü oldu.²⁹⁵ Yine Van’da 1876 yılında kurulan ve Mıgırdiç Portukalyan’ın da kurucuları arasında bulunduğu “*Araratyan Eğitim Cemiyeti*”, Erzurum ve Mamuretülaziz’de (Elazığ) şubeler açtı.

Erzurum’da 1879 yılında kızlara ve kadınlara yönelik eğitimin geliştirilmesi için “*Ermeni Kadınlar Birliği*” (Askanever Hayuhiats Enkerutiun) teşkil edildi. 1880’de Muş’ta oluşturulan “*Şark Mektebi Cemiyeti*” (Tebrotzasirats Arevelian) ise Bitlis ve Diyarbakır’da şubeler açarak aktif faaliyetlerde bulundu.²⁹⁶ Bunların dışında, 1870 ile 1880 yılları arasında; “*Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti*”, “*Mektep Sevenler*”, “*Muhibbî Maarif*” (Eğitim Seven), ve “*Kilikya*” adlı cemiyetler de faaliyete geçirildi.²⁹⁷ Müteakiben sayıları gittikçe artan cemiyetler arasında uyum ve düzeni sağlamak gayesiyle İstanbul ve taşradaki cemiyetleri bir çatı altında toplamak üzere “*Ermeni Cemiyetleri Birliği*” (Miatsial Enkerutiun Hayots) adlı organizasyon teşkil edildi.²⁹⁸

Ermeni cemiyetleri, görünürde; okul, yurt, aşevi, hastane, dersane, yetimhane açma, eğitim ve kültürel çalışmalara katkıda bulunma, Ermeniler arasında dayanışma ve yardımlaşmayı amaç edinmekle birlikte, esas gayelerinin daha ziyade eğitim-öğretim kurumları kanalıyla, Ermeni etnik kimlik bilincinin inşasını ve Ermeni milliyetçiliğinin uyanışını sağlamak olduğunu gösteren epeyce delil ve materyal bulunmaktadır.

Faaliyetlerine ilişkin bilgi ve belgelerden, söz konusu cemiyetlerin, Ermeniler için “muhtariyet ve istiklâl” [özerklik ve bağımsızlık] talebini kapsayan programlarının da mevcut olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁹

Bu tür cemiyetler, daha sonra teşkil edilen ve Batılı büyük devletlerce desteklenerek Osmanlı Devleti’ne karşı isyana sevk edilen bağımsızlık yanlısı Ermeni komitecilerince kurulan terör örgütlerinin âdetâ örtülü ilk öncü birimleri oldular.

---

²⁹⁵ Anaide Ter Minassian, **Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, Çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 17.

²⁹⁶ Somel, **a.g.m.**, s. 80-81.

²⁹⁷ Uras, **a.g.e.**, 423; Gürün, **a.g.e.**, s. 128-129.

²⁹⁸ Süslü, **a.g.e.**, s. 51; Somel, **a.g.m.**, s. 81; Çay, **a.g.m.**, s. 239.

²⁹⁹ “**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi**”, s. 33.

B. Ermeni Okullarında Yaratılan Ermeni Milliyetçiliği Bilinci

1. Ermenilerin Açtıkları Okullar

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin denetiminde, 22 Ekim 1853'te "Tedrisat Heyeti/Usumnagan Khorhurt" [Eğitim Komisyonu] adı altında bir oluşum teşkil edildi. Fransız Akademisi örnek alınarak kurulan Tedrisat Heyeti'nin tepe yöneticileri Dr. Serviçen [Serovpe Viçenyanyan], Nahabed Rusinyan ve Krikor Odyan isimli şahıslardı. Ermeni okullarının eğitim-öğretim kalitesini düzenlemekle görevli Heyet'in üyesi olan Nahabed Rusinyan, 1853'te, Ermenice'nin çağdaş hâle getirilmesi amacıyla yazdığı "*Modern Ermeni Dilini Doğru Konuşmak*" (Uğğakhosutyun Arti Hay Lezvin) adlı kitabını yayımladı. Bu gelişme, kiliseye bağlı gelenekçi kesim ile Avrupa eğitilmiş ilerici-laik kesim arasında tartışmalara yol açtı.³⁰⁰

Üç yıl sonra, Sultan Abdülmecid'in iradesiyle çıkartılan Islahat Fermanı (1856) kapsamında, "gayrimüslim cemaatlere okul açma ve kendi dillerinde eğitim-öğretim yapma" hakkı tanınınca, Ermeniler de İstanbul ve diğer bazı şehirlerde okullar açmak için girişimlerde bulundular. Yukarıda sözü edilen eğitim amaçlı bazı cemiyetleri de buna istinaden kurdular.

Ermenilerin kendi okullarını açma gayreti, aslında Protestan misyonerlerin Gregoryen Ermeniler arasında Protestanlığı yaymak maksadıyla birçok kentte başlattıkları çalışmalardan duydukları rahatsızlıktan kaynaklanıyordu. Ermeni Patrikliği'nin 12 Eylül 1856 tarihinde Bâb-ı Âli'ye Harput mıntıkasındaki Protestan misyonerlerin faaliyetlerini şikâyet etmesi de bu yüzdendi.³⁰¹

Bu süreçte, Ermenilere bir destek de Fransa'ya yükseköğrenim için gönderilen ve o dönemde Avrupa genelinde revaçta olan milliyetçilik akımından etkilenen Ermeni öğrencilerce Paris'te kurulan ve temel gayesi "*Ermeniler arasında eğitim-öğretim ve okullaşmayı yaygınlaştırmak*" olarak açıklanan "*Ararat Cemiyeti*"nden (Araratean Enkerutian) geldi.³⁰² Bu cemiyetin fikirleri bağlamında Anadolu'da açılan Ermeni okullarında verilen eğitimin

---

³⁰⁰ Yarman, **a.g.e.**, s. 289-290.

³⁰¹ Açıkses, **a.g.e.**, s. 59.

³⁰² Yarman, **a.g.e.**, s. 296.

modernleştirilmesi için, Ermenilerin kurdukları eğitim, kültür ve hayır/yardım derneklerince maddi katkı da sağlandı.

Bu arada, eğitim-öğretimde klasik Ermenice yerine, halkın konuştuğu Ermenicenin kullanılıp geliştirilmesi konusu da Ermeni cemaati arasında yoğun bir şekilde tartışıldı. Neticede bu sorun, 1863'te yürürlüğe giren “*Ermeni Milleti Nizamnamesi*” ile aşularak, Avrupa eğitilmiş ve laik Ermenilerce gündeme getirilen dil reformu ve eğitim-öğretim alanında modernleşme uygulaması benimsendi.³⁰³ Böylece Katolik Mihitarist Ermeniler tarafından Viyana’da yayınlanan “Aşkarapar” dilbilgisi kitapları ile diğer gerekli materyalin temin edilmesinin akabinde, konuşulan çağdaş Ermenicenin kullanılması 1867 yılı itibarıyla önce İstanbul ve İzmir’de, ardından Van ve diğer şehirlerdeki okullarda gerçekleşti.³⁰⁴

Ermeni cemiyetlerinin yanı sıra, “amira” (emirler) denilen banker, sarraf, tüccar, mimar gibi Ermeni zenginleri de, çeşitli kentlerde modern Ermeni okullarının açılması için maddi yönden katkıda bulundular. Tiflis doğumlu ve aslen Vanlı olan Mıgırdiç Sansaryan (1818-1890) adlı zengin bir Ermeni iş adamının maddi desteği ile Erzurum, Van ve Mamuretülaziz (Elazığ) vilayetlerinde açılan Ermeni okulları birer örnek sayılabilir. Moskova’daki Lazaryan Akademisi’nden mezun olup, Petersburg’da Eğitim Bakanlığı’nda görev yapan Garabet Yezyan’ın önerisi üzerine açılan bu okullarda görevlendirilmek üzere, 1870’li yıllarda bazı zeki Ermeni çocukları eğitim için Fransa ve Almanya’ya gönderildiler, mezun olup dönünce de bu okullarda öğretmen olarak istihdam edildiler. Eğitim dili Ermenice olan Sansaryan okullarında; Türkçe, Almanca ve Fransızca da öğretiliyordu.³⁰⁵

Doğu Anadolu’da, 1860’lı ve 1870’li yıllarda faaliyet göstermeye başlayan Muhibbî Maarif, Mektep Sevenler, Şark Mektebi, Andznıver, Araratyan vs. gibi eğitim-kültür cemiyetleri, bir yandan okullarda verilen Ermenice eğitimin geliştirilip modernize edilmesini, diğer yandan Türkçe veya Kürtçe konuşan

---

³⁰³ Somel, **a.g.m.**, s. 79-80.

³⁰⁴ Yarman, **a.g.e.**, s. 291.

³⁰⁵ Yarman, **a.g.e.**, s. 409-410.

Ermeniler arasında Ermeni dilinin konuşulup yaygınlaştırılmasını amaç edinmişlerdi.³⁰⁶

Harput'ta kurulan "*Sımpatyan Cemiyeti*", ruhban yetiştirmek üzere açtığı okulda öğrencilerini sınavla alıyordu. Mezre'de³⁰⁷ ise "*Aramyan Cemiyeti*"nin maddi desteği ile açılan bir okulda eğitim veriliyordu. Palu kazasında da "*Mesropyan Cemiyeti*"nin katkılarıyla Surp Lusavoriç ismiyle açılan okulda 150'den fazla öğrenci eğitim görüyordu. Mesropyan Cemiyeti, Palu'da ayrıca bir kız okuluna da maddi destek sağlıyordu. Harput, Mezre ve Palu'daki okullarda; Ermeni Tarihi, Kutsal Kitap, Hıristiyanlık, Türkçe, Ermenice, Fransızca, dilbilgisi, matematik vs. dersler okutuluyordu.³⁰⁸

Kevork K. Bağcıyan (Baghdjian), "1901-1902 yıllarında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin resmî istatistiği" dediği, Osmanlı Devleti sınırları içinde, 58 vilayet ve kazada mevcut Gregoryen Ermeni cemaatine ait eğitim-öğretim hizmeti veren toplam 803 okulun yerleşim birimlerine göre dağılımını şu şekilde vermektedir.³⁰⁹

Adana 25, Akdamar 32, Amasya-Merzifon 9, Ankara 7, Antep 9, Arapkir 18, Armach (?) 2, Bağdat 2, Balıkesir-Bandırma 8, Bayburt 9, Bayezid 6, Bilecik 10, Bitlis 12, Bursa 16, Çarsancak 12, Çemişkezek 12, Darende 2, Dicanaguerd (Silvan) 2, Divriği 10, Diyarbakır 4, Edesa (Urfa) 8, Edirne 6, Eğin 4, Erzincan 22, Erzurum 27, Gediz 3, Gürün 12, Haçin 4, Halep 2, Harput 27, Hatay 10, Hınıs 8, İzmir 27, İzmit 38, Kastamonu 3, Kayseri 42, Kemah 13, Kiğı 27, Konya 3, Kütahya 5, Malatya 9, Maraş 23, Muş 23, Palu 8, Pasin (Hasankale) 7, Rodos 9, Samsun 27, Siirt 3, Sis 7, Sivas 46, Sper Kiskim (İspir) 3, Şebinkarahisar 27, Tercan 12, Tokat 11, Trabzon 47, Van 21, Yozgat 12, Zeytun (Süleymanlı) 10.

Bağcıyan, söz konusu okullarda 81.226 öğrencinin (59.513 erkek, 21.713 kız) eğitim gördüğünü ve 2.088 öğretmenin görev yaptığını belirterek, Katolik ve Protestan okullarının bunlara dâhil olmadığını ifade etmiştir. Bağcıyan ayrıca, 1914 yılı itibarıyla, sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da mevcut Ermeni

---

³⁰⁶ Somel, **a.g.m.**, s. 80.

³⁰⁷ Mezre: Harput'un güneyindeki ovada bulunan bugünkü Elazığ şehrinin kurulmadan önceki adı.

³⁰⁸ Yarman, **a.g.e.**, s. 297-299.

³⁰⁹ Süslü, **a.g.e.**, s. 47-49.

cemaatine ait okul sayısının, Kevork Mesrob'a göre 2.000, A. Der Haçadoryan [Khatchadourian]'a göre ise 2.300 civarında olduğunu kaydetmiştir.³¹⁰

Yukarıda bahis konusu olan Ermeni okulları listesinde İstanbul yer almamıştır. İstanbul'da açılan Ermeni okullarına ilişkin olarak, Sevinç; *“1880 istatistiklerinde İstanbul'daki Ermeni okul sayısının 51 olduğunu, o tarihten sonra İstanbul'da 53 okulun daha açıldığını, Birinci Dünya Savaşı öncesinde [Türkiye'de] en az 1.249 Ermeni okulunun bulunduğunu, bu rakama Ermeni misyoner okullarının dâhil edilmediğini, Ahmet Ağaoğlu'nun ise 1900 yıllarında 2.500 Ermeni okulunun bulunduğunu bildirdiğini”* ifade eder.³¹¹

Öte yandan, ABCFM misyoner okullarının, Ermeni cemaatine ait eğitim-kültür cemiyetlerine ve okullarına destek sağladıkları, bu arada ABCFM okullarından mezun olanların önemli bir kısmının, Ermeni cemaatine ait okullarda öğretmen olarak istihdam edildiklerini³¹² de belirtmek gerekir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Ermeni cemaatine ait okullarla işbirliği içine giren misyonerlerin, Ermeni öğrenciler arasında isyancı, ayrılıkçı, ihtilalci fikirlerin yaygınlaşması ve zemin hazırlanmasında rollerinin olduğu³¹³, genel kabul gören bir görüştür.

2. Ermeni Okullarının Ders Kitaplarında Türk Düşmanlığı ve “Ermenicilik” Propagandası

Ermeni okullarının müdür ve öğretmenleri, Ermeni Patrikhanesi tarafından genellikle Ermeni komitacıları ve Rusya'dan gelen Ermeni öğretmenler arasından seçilip görevlendiriliyor ve bunlar gencecik çocuklara, Türklere karşı kin ve nefret duygusunu aşıyorlardı. Kara Haç, Armenakan, Hınçak, Taşnak gibi terör örgütleri, Ermeni okullarını âdeta ele geçirmişlerdi.

Ermeni terör örgütlerinin siyasi amaçları doğrultusunda hazırlanan ders kitapları, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin bilgisi dâhilinde Ermeni okullarında zorunlu olarak okutuluyordu. Öğrencilere dağıtılan; Tarih, Coğrafya, Ermeni Dili ve Edebiyatı, Kıraat (okuma) vb. ders kitaplarında; Ermenistan haritası, arması,

---

³¹⁰ Süslü, **a.g.e.**, s. 49.

³¹¹ Sevinç, **a.g.e.**, s. 121-122.

³¹² Somel, **a.g.m.**, s. 78.

³¹³ İlter, **a.g.e.**, s. 45-46.

“Ermeni kralları” denilen kişilerin tasvirleri, isyancı Ermeni komiteci liderlerinin resimleri vs. mutlaka bulunuyor ve bunlar sınıfların duvarlarına da asılıyordu.

Okutulan ders kitaplarında; Ermeni ve Ermenistan terimlerine sıklıkla vurgu yapılıyor, öğrencileri isyan ve ayaklanmaya tahrik ve teşvik edici coşkulu şiirlere, Türkleri “*zalim ve katliamcı*” olarak itham edici iddia ve iftiralara dahi yer veriliyordu. Bu türden yazı ve şiirler, yurt dışından getirtilen komitecilere ait kitapların yanı sıra, Osmanlı’nın başkenti İstanbul’da basılan kitaplarda da yer alabiliyordu.

Ermeni okullarında (ilk, orta, lise) okutulan ders kitaplarından, öğrencilerin nasıl bir zihniyetle yetiştirildiklerine birkaç örnek:

- Madame Zabel ve H. Assadour tarafından ilkokullar için yazılan ve 1914’te Matosyan Matbaası’nda basılan “*Sarf*” [Dil Bilgisi] kitabındaki “Onurlu Yervant” başlıklı metin (s. 16): “*Yervant arkadaşımıdır. Kendisini çok takdir ederim. Çünkü onurlu bir çocuktur. Çok iyi Ermenice konuşur. Dilimize, millî tarihimize ait dersleri dikkatle izler. Ana dilini bilmeyen, konuşurken yabancı kelimeler kullanan çocuklara benzemez. O size Ermeni mitolojisini, Ermeni krallarının kahramanlıklarını, uğradıkları felaketleri anlatabilir. Nerede bir Ermeni yazarının resmini görse tanır ve size ismini söyleyebilir.*”

Aynı kitaptan “Ermeni Çocuğu” başlıklı şiir (s. 17):

“Ben Ermeni soyundan bir çocuğum.

Hayk’ın, Aram’ın dilini konuşurum.

Tacım, altınım, elmasım yok.

Fakat gönüm zengindir.

Namısluyum.

Milletimin hasret ve sevgisiyle yanıyorum.

İçimde kahramanların ruhu yaşıyor.

Ecdadımın ruhumdaki kutsal ateşini hazinelere değişmem.”³¹⁴

---

³¹⁴ “Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi”, s. 45.

- Madame Zabel ve H. Assadour tarafından ilkokullar için yazılan “Kitaphane” adlı okuma kitabındaki “Ermeni Çocuğu” başlıklı şiir (s. 40):

“Ey Ermeni çocuğu,

Kahraman çocuk!

Sen kahraman Vartan’ın soyundansın.

Namushu ol.

Milletin seninle iftihar etsin.

Büyük bir âlim ol.

Milletine rehberlik et!

Büyük bir önder ol.

Milletinin ruhunu yücelt!

Her Ermeni çocuğu,

Kahraman ecdadının yolundan gitmek ve vatanına faydalı olmak için çalışmak zorundadır.”

Kitapta ayrıca; Ermeni kralı 1. Ardaş’ın destanı (s. 13), Ermenilerin “hükümet merkezi” denilen Ani³¹⁵ şehrinin harabeleri (s. 37), Kilikya’nın son kralı Levon’un yaşamı (s. 59), Vartan Mamıkonyan’ın yaşamı (s. 78), Kral Dirdad’ın destanı (s. 98) ile resimleri bulunuyor.³¹⁶

- Madame Zabel ve H. Assadour tarafından yazılan “İkinci Sene Sarf” [Dil Bilgisi-2] kitabındaki A. Panosyan’a ait “Ermeni Güneşi” başlıklı şiir (s. 23):

“Ey Ermenistan’ın sevgili güneşi!

Vatanın ovalarına ışıklarını saç!

İşte mavi semanın hoş yansımaları altında,

Hayat verecek bahar geliyor.

Ermeni çiftçilerine sıcak ışınlarını ver,

---

³¹⁵ Ani: Kars şehir merkezinin güneydoğusunda ve merkeze 42 km. mesafede bulunan Ani [Ocaklı] köyü civarındaki ören yeri.

³¹⁶ “**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**”, s. 45-46.

Ermenilerin alınlarına,

Kutsal ümit ve iman ışınlarını saç!”

Aynı kitaptan “İttihad” [Birlik] başlıklı şiir (s.82):

“Hangi mezhepten olursanız olunuz.

Ermeniler! Daima yan yana çalışınız.

Aynı tarihe, aynı dile sahiptiniz.

Birbirinize bağlı olunuz.

Hangi komiteye mensup olursanız olunuz,

Ermeniler! Daima el ele yürüyünüz.

Bir dil, bir vatanınız var.

O halde bir amaca,

Bir ruha da sahip olunuz.

Hangi mevki ve sınıfta olsanız da,

Ermeniler! Daima kalp kalbe bağlı olunuz.

Hayatınızı daima aynı fırtına tahrip etti.

Ayrılmaz ve yeminde birleşmiş arkadaşlar olunuz.

Hangi yıldız altında yaşarsanız yaşayınız, çalışınız,

Ermeniler! Size kardeşlik sevgisi lâzımdır.

Ecdadınız mezarlarından size birlik öneriyor.”³¹⁷

- S. Kapamacıyan’ın yazdığı “*Kamer (Şark’ta Küçük Seyyah) Ermeni’nin Yegâne Okuma Kitabı*” adlı eser de aynı içeriktedir. Bu kitapta, bir Ermeni çocuğunun Ermenistan’da seyahat ettiği farz edilerek; Ermeni tarihi, eski medeniyeti, kralları, mitolojisi, Erzurum, Sivas, Harput ve Zeytun gibi yerlerin Ermeniler nazarındaki yeri ve içerdiği hatıralara dair bilgiler verilmiş, Ermeni

---

³¹⁷ “**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**”, s. 46.

yazarlarının, ihtilal liderlerinin resimleri konulmuş ve hayatları genişçe anlatılmıştır.³¹⁸

- K.H. Basmacıyan'ın ortaokullar için yazdığı ve İstanbul'da Balnez Kitabevi tarafından 1910'da yayımlanan "*Musavver [Resimli] Ermeni Tarihi*" adlı kitaptan, "*Birinci Ders: Ermenistan*" başlıklı bölüm (s. 1):

*"Ecdadımızın sakin (meskûn/yerleşik) olduğu bölgeye milletimizin ismine nispetle Ermenistan denilir ki, şimdiki hâlde üç devlet³¹⁹ arasında paylaşılmıştır. Ermenistan evvelce gayet mesut ve kalabalıktı. Ermenistan, kuzeyden Pontus (Karadeniz) ve Vrastan (Gürcistan); doğudan Hazar Denizi ve İran; güneyden Asuristan (Irak) ve El-Cezire (Akdeniz); batıdan Alus nehri (Kızılırmak) ile çevrilmiştir."*³²⁰ (Ek- 3)

"Türkiye'de Ermeniler" başlıklı bölüm (s. 82): "*Ermenistan'ın büyük bir kısmı Türklerin eline düştükten sonra Tatar³²¹ zulüm ve işkenceleri tekrar başladı. Ermeniler ve Türkiye'deki diğer unsurlar Meşrutiyet'in ilanına kadar epeyce bir müddet acı çektiler. Rus Hükümeti, Hıristiyanları himaye maksadıyla önceki baskıcı hükümete³²² harp ilan etmişti."*

"Ermeni Meselesi" başlıklı bölüm (s. 87): "*Ermenistan'da vuku' bulan zorla ihtidalar [din değiştirme], gasp, yağma, katliamlar vs. hunharlıklar, Ermenilerin imhası için Hamidiye [Abdülhamid] Hükümeti'nin icraatı, Ermenilerin Avrupa'ya suçsuzluklarını duyurmalarına sebep oldu ve böylece Ermeni meselesi meydana çıktı. 1878'de Osmanlı-Rus Harbi sona erince Ayastefanos'ta [Yeşilköy], yabancı elçilerin katıldığı toplantıda anlaşma imzalanırken Ermenilerin muhterem Patriki Nerses Varjabedian, elçilere Ermenilerin çektikleri acıları anlatarak çözüm bulmalarını rica etti. Ermeni istekleri 16. Maddedeki şekliyle kabul edildi. Aynı yıl Berlin'deki konferansta bunu değiştirerek, taleplerimizi 61. Maddede kayda bağladılar."*

"Ermeni İhtilal Komiteleri" başlıklı bölüm (s.88): "*Bilâ-tehir (geciktirilmeden) yapılacak reformlar bugüne kadar tatbik olunmadıktan başka,*

---

³¹⁸ "**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**", s. 46.

³¹⁹ Osmanlı, Rusya ve İran devletleri kastediliyor.

³²⁰ "**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**", s. 47.

³²¹ "Tatar" tabiri ile Türkler kastediliyor.

³²² Sultan Abdülhamid dönemi kastediliyor.

haksızlıklar da arttı. Bunun neticesi olarak Hınçak ve Taşnak Komiteleri ortaya çıktı. Bu komiteler halka her suretle nüfuz ederek onları uyandırdı ve ihtilalin sebebi olan kutsal amacı ve bunun sağlayacağı faydaları her tarafta duyurup izah etti.”³²³

“Ermeni Katliamları” başlıklı bölüm (s. 88): “*Hamid [Abdülhamid] zamanında Ermeni meselesi için bir hal çaresi bulundu. Bu da Ermenistan’daki*³²⁴ *Ermenileri çıkararak yerlerine muhacir Çerkezleri veya Kürtleri iskân etmekte. Fakat bu programın tatbiki kolay değildi. Çünkü hiçbir Ermeni, kendi ocağını arzusuyla terk etmek istemezdi. Bu sebeple Avrupa’nın gözü önünde Timurleng’i hatırlatacak katliamlar vuku’ buldu... Zeytun*³²⁵ *kahramanları ecdadının cesaret ve fedakârlıklarını ispat etti. Kafkasya’da da Ermeniler, Tatarlara mükemmel ders verdi.*”³²⁶

Ermeni okullarında okutulan söz konusu kitaplarla eğitilen Ermeni çocuklarının; Kara Haç, Armenakan, Hınçak, Taşnak vd. Ermeni terör örgütlerine birer militan ve komitacı olarak yetiştirilmelerinde en büyük payı olanlar, hiç kuşkusuz Ermenici öğretmenler idi.

3. Ermeni Okullarında Yasaklı Yayınların Okutulması

Ermeni okullarında okutulan ve Osmanlı Devleti aleyhine siyasi amaçlara dayalı konular ve menfi ibareler içeren ders kitaplarının basım ve yayımı yasak olmasına rağmen, Ermeni terör örgütleri ile iltisaklı öğretmenler tarafından okullarda okutulmaya devam edilmiştir.

Bunun üzerine, Ermeni okullarında ve Ermeni öğretmenlerinin evlerinde zaman zaman yapılan aramalarda, “*evrak-ı muzır*” veya “*neşriyat-ı fesadiyye*” denilen yasaklanmış zararlı siyasi materyal (kitap, dergi, gazete, evrak, mektup vs.) ele geçirilmiş ve sorumlularına çeşitli cezalar verilmiştir.³²⁷

---

³²³ “**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**”, s. 47.

³²⁴ “Ermenistan” terimi ile Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgesi kastedilmektedir.

³²⁵ Zeytun: Günümüzde Kahramanmaraş ilinin Onikişubat ilçesine bağlı Süleymanlı köyü. Osmanlı döneminde Ermenilerin yerleşim yeri olup, isyanları ile tanınmıştır (Bkz. İltar, **a.g.e.**, s. 65 vd.).

³²⁶ “**Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**”, s. 48.

³²⁷ Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, c. 1, Yay. Haz. Metin Hülâgü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2009, s. 135 vd.

Bu kapsamda; İstanbul'da Rumelihisarı Ermeni okulu öğretmeni Aharun Özbekyan, Samatya Ermeni okulu öğretmeni Leon Şişmanyen ve Bebek Kilisesi öğretmeni Serkis adlı şahısların evlerinde yapılan aramada, Ermenileri isyana teşvik edici nitelikte sakıncalı yayınlar bulunmuştur. Siverek Ermeni okulu öğretmeni Kevork Şahinyan'ın evinde padişah aleyhine yazılmış yazılar ele geçirilmiştir. Muş ve Bitlis'teki Ermeni okullarında öğretmenlik yapan Markos Natanyan'ın Ermenileri isyana teşvik edici çalışmalar yürüttüğü tespit edilmiştir. İstanbul'da Kostantin Espandaryan adlı öğretmenin Ermenileri hükümet aleyhine kışkırttığı, Yenikapı Ermeni okulu öğretmeni Gazar Gazarosyan'ın Taşnak Komitesi'nin sorumlularından olduğu ortaya çıkmıştır. Amasya'da öğretmenlik yapan Komite üyesi Parsnak Misak'ın üzerinde zararlı evrak yakalanmıştır. Van'da öğretmen olan Hayfak'ın Ramgavar Komitesi üyesi olduğu belirlenmiştir. Mahkemeye sevk edilip yargılanan söz konusu şahıslar, muhtelif cezalara çarptırılmışlardır.³²⁸

Yine birkaç örnek daha vermek gerekirse; Muş'ta öğretmenlik yapan Stepan ve Muzyan adlı kişiler, birçok Ermeni genci tahrik edip terör örgütlerine katılmalarını sağlamış ve silah almak için örgüt adına para toplamışlardır. Trabzon'da öğretmen olan Agop Misak'ın "*cemiyet-i fesadiyye*" üyesi olduğu tespit edilmiştir. Çemişkezek'te öğretmen Bedros Atamyas "*evrak-ı fesadiyye*" bulundurmuştur. Sivas/Örtülü Pınar Mahallesi öğretmeni Karabet Kapikyans Avrupa'da yayınlamak üzere "*evrak-ı fesadiyye*" hazırlamıştır. Adana/Abgaryan okulu öğretmeni Tosyan Yervant öğrencilere "*evrak-ı fesadiyye*" okutmuştur. İnegöl'ün Yenice nahiyesinde Avakim ve Ohannes adlı öğretmenler, öğrencilerine "*efkâr-ı fesadiyye*" (bozuk fikirler) içerikli şiirler öğretip okutmuşlardır. Mahkemelere sevk edilen bu şahıslara da muhtelif cezalar verilmiştir.³²⁹

Öte yandan, Meclis-i Vükela [Bakanlar Kurulu] tarafından Maarif Nezareti'ne [Eğitim Bakanlığı'na] gönderilen 4 Eylül 1890 tarihli talimatta; "*yurt dışından gelen ve içinde Ermenistan, Ermeni Krallığı gibi terimler bulunan kitap,*

---

³²⁸ Ayşe Zamacı, "Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Rollerini", **Ermeni Araştırmaları**, sayı 62, 2019, s. 54, 59-60.

³²⁹ Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, cilt I, Haz. Necati Aktaş vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 24, 35-36, 40-41.

risale ve haritaların bundan böyle yurt içine girişlerinin yasaklandığı” bildirilmiştir.³³⁰

İngiliz seyyah ve araştırmacı H. F. B. Lynch’ın (1862-1913), Van’ı ziyaretinde (1890) uğradığı Ermeni okullarındaki gözlemlerine göre, o dönemde Katolik Ermenilerin Venedik ve Viyana Mihitarist/Mekhitarist matbaalarında basılan Ermeni dili, tarihi, edebiyatına ilişkin kitaplarının okutulması serbestti. Lynch, 1894 yılında gittiği Erzurum’daki Sansaryan Ermeni Lisesi’nde, Maarif Nezareti’nin yasakladığı kitapların Ermeni öğretmenler tarafından şifahi (sözlü) olarak işlenmeye devam edildiğini bizzat müşahade ettiğini belirtmiştir.³³¹

Yurt dışında basılan ve Ermeni milliyetçi-ihtilalcilerinin siyasi görüş ve düşüncelerini yansıtan kitap, risale, dergi, gazete vs. yayınlarda, Osmanlı Devleti aleyhtarlığı yapıldığından dolayı, söz konusu yayınlara, Osmanlı kanunlarına göre “*muzır neşriyat*” (zararlı yayınlara) telâkki edilmiş ve yasaklanmış, ancak bu yayınlara yurt içine girişleri tümüyle engellenememiştir.

Zamacı’ya göre; “*Mesele sadece okutulması zararlı kitap ve risalelerin ithali değildi, gümrüklerden geçmesi muhtemel bu türden yayınlara daha sınırdayken denetlenip kontrol önlemlerinin alınması gerekiyordu.*”³³²

Gayet yerinde ve doğru bir tespit! Ancak yurt dışında basılan neşriyatın çoğunun Ermeni ihtilalcilerinin tekeline bulunduğu bilinmesine rağmen, ne hikmetse, Osmanlı Devleti’nin Gümrükler İdaresi’nin başına Mıgırđıç Cezayirliyan isimli Ermeni bir bürokrat getirilmiş ve sınırlardaki gümrük kapılarında da genellikle Ermeni memurlar görevlendirilmiştir!

Nitekim Ermeni Katolik Rahip Çark, bu hususta aynen şunları ifade etmiştir: “*Osmanlı Devleti’nin Gümrükler İdaresi Mıgırđıç Cezayirliyan’a verildiğinde, bütün hesaplar elinde idi ve orada çalışan Ermeni memurların sayısı da 20.000 (yirmi bin)’i aşmaktaydı.*”³³³

---

³³⁰ Somel, **a.g.m.**, s. 88.

³³¹ Somel, **a.g.m.**, s. 87.

³³² Zamacı, **a.g.m.**, s. 57.

³³³ Çark, **a.g.e.**, s. 201.

Bu beyan, Osmanlı idarecilerince “*muzır neşriyat*” diye tanımlanan Ermenici unsurlara ait zararlı yayınların, Osmanlı gümrük kapılarından yurt içine girişinin neden önlenemediğini apaçık ortaya koymaktadır.

4. Ermeni Okulları-Ermeni Patrikliği-Öğretmenler-Örgütler İttifakı

Ermeni okullarının durumu facia gibiydi: Ermeni öğretmenler ile Ermeni örgütleri ve komitecileri işbirliği içinde bulunuyorlardı. Öğretmenler tarafından “*Ermeni milliyetçiliği*” fikri aşılanıp yetiştirilen öğrenciler, birer militana dönüştürülüp terörist Ermeni örgütlerine havale ediliyordu. Ermeni okullarının çoğu Ermeni örgütleri için birer karargâh ve terörist yetiştirme mekânları haline gelmişti. Keza Ermeni kiliseleri de aynı şekildeydi. Batılı emperyal güçlerin telkin ve tahrikleri sonucu; öğretmenler kalem ve kitapla, papazlar haç ve İncil’le, komiteciler bomba ve silahla aynı amaçta birleşmiş, adım adım “Ermenistan” kurma hedefine yönelmişlerdi.

Çarlık Rusya’sının Erzurum Başkonsolosu General Mayevsky’nin, Ermeni komitecileri ile okul öğretmenlerinin dayanışmasına ilişkin beyanları oldukça dikkat çekicidir:

*“İhtilal cemiyeti Daşnak [Taşnak], Hınçak, Ermenistan [Armenakan] namıyla komitelere ayrılmıştı. Bunların hepsi köylüyü teşvik etmek için Sivas’tan başlayarak İran hududu ve Rusya’ya doğru evvelâ dağıldı gitti. Mektep muallimlerinden başlayarak bunlar vasıtasıyla gençlere Müslümanlar aleyhine kin ve garaz [nefret] hissi telkin edildi [aşılındı]. 3-4 sene gibi az zaman zarfında, birçok muhakemesiz [düşüncesiz] gençler ölüme hazırlandılar. Bu komitelerin programları ancak ihtilal ve kan dökmek meselesinde birleşirler.”*³³⁴

Ermeni okullarından mezun olan zeki öğrencilerin çoğu, yükseköğrenim yapmak üzere Avrupa ve Amerika’ya gönderiliyor, milliyetçi fikirlerle donanıp döndüklerinde Ermeni okullarında öğretmenlik yaparak, siyasi ve ayrılıkçı görüşleriyle öğrencileri zehirliyor, onları birer militan ve terörist olarak yetiştiriyorlardı. Katolik ve Protestan misyoner okullarında veya Ermeni ruhban/kilise okullarında eğitim gören Ermeni öğrenciler de aynı şekilde birer

---

³³⁴ Mayevsky, **Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiki**, Çev. Süvari Binbaşı Mehmed Sadık [Tanuş], Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1330 [1914], s. 137.

fanatik Hıristiyan, Osmanlı/Türk ve İslâm düşmanı birer Ermeni milliyetçisi olarak mezun oluyorlardı.

Ermeni okul öğretmenlerinin bu süreçteki rolünü irdeleyen Zamacı'ya göre; *“Ermeni milliyetçiliğinin önemli propaganda unsurlarından biri olan mekteplerde, muallimler gerek derslerde yaptıkları sözlü anlatımlar, gerekse kullandıkları ders kitapları vasıtasıyla, genç zihinleri biçimlendirmeye ve talebeleri milliyetçi öncüler yapmaya büyük çaba sarf etmişlerdir. Talebeler arasında Ermeni milliyetçiliğini canlı tutmak, onlara Türk düşmanlığı aşılama, hükümetin emirlerine itaat duygusunu yıkarak ihtilâlcı bir gençlik yetiştirmek, Ermeni muallimlerinin başlıca eğitim faaliyetleri arasında sayılabilir. Ermeni mekteplerini siyasallaştıran bu faaliyetler neticesinde adeta birer siyaset adamı veya komitacı niteliğine bürünen muallimler, zamanla devlet aleyhine çalışan suçlular olmaya başlamışlardır.”*³³⁵

Ermeni Patrikliği ve kiliselerinin de, Ermeni okulları ve öğretmenlerini nasıl kullandıkları belgelerle sabittir. Ermeni isteklerinin yer aldığı Berlin Antlaşması'nın (1878) ardından, İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian (1837-1884) imzasıyla Ermeni Piskoposluklarına gönderilen 5 Mayıs 1879 tarihli genelge, Ermeni okulları ve öğretmenlerinin *“Ermenistan”* projesine nasıl alet edildiklerini şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

*“Ermeni milletinden olup da mezhepçe Protestan, Katolik, Ortodoks ve diğer mezheplerden olan Ermenileri, şimdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olun ki, Ermenistan meselesi yaşatılabilsin, yitirilmesin. Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar, erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilinler. Zira bu, ileride lazım olacaktır.”*³³⁶

---

³³⁵ Zamacı, **a.g.m.**, s. 53.

³³⁶ Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler**, ER-TU Matbaası, İstanbul, 1976, s. 181.

Bu tür genelgeler, Patrik Mıgırdiç Hrimyan ve halefi Nerses Varjabedian dönemlerinde artış kaydetmiştir. Taşra kiliselerince Ermeni halkına imzalatılan ve güya “*Kürt, Çerkes ve diğer İslâm ahaliden zulüm gördükleri*” içerikli sahte şikâyet dilekçeleri, özellikle Berlin Konferansı’nın yapıldığı 1878 yılına kadar İstanbul Ermeni Patrikliği’ne gönderilmiştir. En çok şikâyetlerin yaşandığı yerlerin ise; Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Harput ve Van vilayetleri olduğunun gösterilmesi de manidardır. Zira bu vilayetler, Ermenilerin talep ettikleri ve kurmayı hayal ettikleri sözde “Ermenistan” sınırları kapsamında sayılıyordu. Öte yandan Ermeni Patrikliği, iletilen sözde “*zulüm*” konulu şikâyetleri bir rapor haline getirmiş ve önlem alması için Osmanlı Hükümeti’ne toplam 529 adet tahrir sunmuştur.³³⁷ Bu arada, Mıgırdiç Hrimyan başkanlığında teşkil edilen bir Ermeni Heyeti, sözde “*zulüm*” raporunu, iştirak ettiği Berlin Konferansı’nda, katılımcı devletlerin temsilcilerine takdim ederek, propaganda malzemesi olarak Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaktan da çekinmemiştir.

5. Ermenici Öğretmenlerin Durumunu Yansıtan İki Portre

Osmanlı döneminde Ermeni okullarında görev yapan Ermenici öğretmenlerin durumunu ortaya koymak bakımından, örnek olarak; biri Ermeni ruhban okulundan, diğeri sivil Ermeni okulundan mezun, ikisi de Vanlı, ikisinin de ilk meslekleri öğretmenlik ve isimleri “Mıgırdiç” olan iki Ermeni’nin siyasi faaliyetleri hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

a. Mıgırdiç Hrimyan (1820-1907)

Van’da doğan Mıgırdiç Hrimyan (Ek-4), 1841’de gittiği Eçmiyazin³³⁸ şehrinde eğitimini tamamlayıp İstanbul’a döndü ve öğretmenlik yapmaya başladı.³³⁹ İstanbul’da “*Ararat İçin*” adlı ilk eserini yayınladı, ardından Van’a döndü. 1854’te Akdamar Kilisesi’ne Vartabet³⁴⁰ oldu. Etkili vaazları dikkat çekti. 1858’de Van’da bir okul açtı. Van’daki Varak Manastırı’nda kurduğu matbaada 1858-1862 yılları arasında Ermeni bağımsızlığını güden “*Ardziv Vaspurakan*” [Van Kartalı], 1863 yılında atandığı Muş’un Surp Garabed Manastırı’nda “*Arzvik*

---

³³⁷ Sasuni, a.g.e., s. 96-99.

³³⁸ Eçmiyazin (Eçmiadzin): Günümüzde Ermenistan’ın başkenti Erivan’ın 20 km. batısında yer alan ve Ermeni Gregoryen (Lusavoriç) Kilisesi’nin ana merkezinin bulunduğu şehir.

³³⁹ Çay, a.g.m., s. 216.

³⁴⁰ Vartabet: Gregoryen Ermenilerde, Yebisgobos ile Papaz arasındaki bir ruhanî derece.

Daroni” [Muş Kartal Yavrusu] isimli gazeteleri neşretti.³⁴¹ Bu gazetelerde, “Taşra Ermenilerinin toplumsal tepkileri dillendirildi. İstanbul Ermeniliğinin kültürel milliyetçi yaklaşımına karşı bir tepki tutumu olarak, Mıgırđıç Hrimyan ve Karekin Sırvantsiants (Sırvandztyan) gibi taşra Ermeni aydınları siyasi anlamda Ermeni milliyetçiliğini gündeme getirdiler.”³⁴²

Hrimyan, 1869-1873 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği yaptı. Patrik seçildikten sonra iki konu üzerinde yoğunlaştı: Birincisi, “*Ermeni Milleti Nizamnamesi*”ni tekrar inceleyip, Ermeni cemaatinin istek ve ihtiyaçlarına göre değiştirmek; ikincisi ise İstanbul Ermeniliğinin, Cemaat Meclisi’nin ve Hükümet’in gözlerini Ermenistan’a çevirmek.³⁴³

Hrimyan daha sonra, “*Doğu Anadolu’da, Kürtlerin ve Çerkeslerin Hristiyan halka zarar verdiklerini*” iddia ederek, “*bunların ellerindeki silahların toplanması ya da Hristiyan halka da silah verilmesi*” ve daha başka talepleri de içeren bir rapor hazırlayıp 1872’de Bâb-ı Âli’ye sundu. Hrimyan’ın maceracı politikasına karşı çıkan banker, sarraf, tüccar, mimar, bürokrat gibi Ermeni ileri gelenleri, Hrimyan’a cephe aldılar. Hrimyan, muhaliflerin baskısı üzerine 1873’te Patriklik görevinden istifa etmek zorunda kaldı.³⁴⁴

Bilahare Hrimyan, “*Ermeni Temsilcisi*” sıfatıyla 1878’de Berlin Kongresi’ne “Ermeni davası”nı götürmüş, temas, beyan ve bildirileriyle bu davayı savunmuştur. Sonuçta Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesi’ne, “*Bâb-ı Âli... Kürtler ile Çerkeslere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini temin eder...*”³⁴⁵ şeklinde bir ibare konulmuştur.

1878’de memleketi Van’a dönen Hrimyan, aynı yıl Van’da oluşturulan “*Kara Haç*” ile 1881’de Erzurum’da kurulan “*Anavatan Müdafileri*” isimli gizli Ermeni terör örgütlerinin teşkiline yardımcı oldu.³⁴⁶

Hrimyan, 1880-1885 yılları arasında Van Yebiskobosluğu, daha sonra yerleştiği Eçmiyazın’de (Bugünkü Ermenistan’da) 1892-1907 yılları arasında da

---

³⁴¹ İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 40; Kieser, **a.g.e.**, s. 89; Çay, **a.g.m.**, s. 216.

³⁴² Somel, **a.g.m.**, s. 76.

³⁴³ İlter, **a.g.e.**, s. 40.

³⁴⁴ Uras, **a.g.e.**, s. 180, 182.

³⁴⁵ Uras, **a.g.e.**, s. 220 vd.

³⁴⁶ Jean-Louis Mattei, “Mıgırđıç Portukalyan ve ‘Armenia’ Gazetesi (Terörizmden Şüpheli Ilımlığa)”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 42, 2012, s. 54.

tüm Ermenilerin Katogigosluğu görevini yürütmüş, 1907’de Eçmiyazin’de ölmüştür.

Hrimyan’ın ardından, 1874’te Ermeni Patriği seçilen Nerses II. Varjabedian’ın (1837-1884) Hrimyan’a dair tespiti şöyledir: “*Hem ihtilalci hem de sağduyulu bir insan olan Hrimyan’ın fikri şu idi: ‘Ermeni, Ermenistan’da kalmalıydı.’ Bu fikir ve prensibe sadık kalarak patrikliğinin dört yılı boyunca Millî Anayasa’nın [Ermeni Milleti Nizamnamesi] idare merkezinin, Ermeniler için temelsiz ve icat edilmiş bir vatan olan Konstantinopolis [İstanbul] değil, Vaspurakan topraklarındaki Van olsun diye sürekli ısrar etmiştir.*”³⁴⁷

Taşnakçı Ermeni yazar Minassian da aynı tahlili yapar: “*Yergir [vatan] mitosunu ilk kez dile getirenlerden biri de Hrimyan’dır.. onun sesi, terk edilmiş, kadim, tarihi Ermenistan’ın sesidir.. savaştı kişiliğiyle, yaptığı isyan çağrılılarıyla Ermeni gençliğini siyasallaştırmayı başarır.*”³⁴⁸

Bu bağlamda, umumi olarak yürüttüğü faaliyetler ve Ermeni yazarlarının yorumları da dikkate alındığında, Mıgırdiç Hrimyan’ın, “*siyasi Ermeni milliyetçiliğinin kurucusu*” olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

b. Mıgırdiç Portukalyan (1848-1921)

Aslen Vanlı olup, 1848’de İstanbul’un Kumkapı semtinde doğan Mıgırdiç Portukalyan (Ek-5), İstanbul bankerlerinden Raphael Portukalyan’ın (ö.1859) oğluydu. 1863’te İstanbul’un Samatya semtindeki Ermeni Sahagyan Lisesi’nden mezun olduktan sonra siyasi faaliyetlerin içinde yer aldı. Ermeni Cemaat Meclisi’nin çalışmalarına katıldı. 1867-1869 yılları arasında Tokat’ta öğretmenlik yaptı ve Türkçe konuşan Ermeniler için Ermenice kurslar açtı. Vanlı hemşerisi Mıgırdiç Hrimyan’ın 1869’da İstanbul Ermeni Patrikliğine seçilmesi üzerine İstanbul’a dönen Portukalyan, bir süre Ermeni okullarında öğretmenlik yaptı. Bu arada yayını kısa süren “Asya” adlı bir gazete çıkardı. Faaliyetleri Patrik Hrimyan tarafından takdir edildi.³⁴⁹

Portukalyan, 1874’te Rusya’ya bağlı Tiflis’te “Mşak” [Rençber] adlı Ermenice bir gazete çıkaran ve Ermenileri Rusya yanlısı bir tutum almaya teşvik

---

³⁴⁷ Yarman, **a.g.e.**, s. 329.

³⁴⁸ Yarman, **a.g.e.**, s. 329, 333.

³⁴⁹ Mattei, **a.g.m.**, s. 49-52 vd.; Göyünç, **a.g.e.**, s. 62.

eden Ermeni milliyetçisi Krikor Ardzruni (1845-1892) ile tanıştı ve “Hrant” takma adıyla “Mşak” gazetesinde yazılar yazdı.³⁵⁰ Nalbandian’a göre; “*Ardzruni, Ermenistan’ın bağımsız olabilmesi için, Osmanlı Devleti’nin yıkılması ve Doğu Anadolu’nun Rusya’nın kontrolüne girmesi ile mümkün olabileceğini*” savunuyordu.³⁵¹ Ardzruni, aynı zamanda “*Türklerden ve bütün Müslümanlardan nefret eden korkunç bir ırkçıydı*”³⁵²

Portukalyan, 1876’da Van’da kurulan Araratyan Eğitim Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer aldı ve kendisine Van’daki Ermeni okullarının yöneticiliği görevi verildi.³⁵³

1878’de Van’da oluşturulan “*Kara Haç*” adlı terör örgütünün kurucuları arasında yer alan Portukalyan, 1880’de İstanbul’da kurulan “*Ermeni Vatanperverler İttihadi*” adlı siyasi örgütün de kurucusuydu.³⁵⁴

Rusya yanlısı Ardzruni’nin desteğiyle Van’da bir “Muallim Mektebi” (öğretmen okulu) de açan Portukalyan, ayrılıkçı siyasetine tepki gösteren Ermenilerin şikâyeti üzerine Osmanlı yönetimince 1881’de kapatılan bu okulun yerine Merkez Lisesi’ni faaliyete geçirdi. Öğrencilere ihtilalci fikirler ve Ermeni milliyetçiliğinin aşılandığına dair tepkiler artınca 1885’te okul kapatıldı, kendisi de Van’dan uzaklaştırıldı.³⁵⁵

Ardından Fransa’ya kaçan Portukalyan, Marsilya’da aynı yıl (1885) “*Armenia*” [Ermenistan] isimli bir gazete çıkardı. Portukalyan’ın yetiştirdiği ve Ermeni milliyetçiliği fikrini savunan eski öğrencilerinden bir grup tarafından da Kasım 1885’te Van’da “Armenakan” adı altında Ermenileri Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklandırmak amacıyla silahlı bir gizli örgüt kuruldu.³⁵⁶

“Armenakan” örgütünün de kurucularından olduğu ileri sürülen Portukalyan, Marsilya’da neşrettiği Armenia gazetesinin yanı sıra, Osmanlı Devleti aleyhine kendi matbaasında bastırdığı bildiri ve broşürleri çeşitli vilayetlere göndererek dağıtılmasını sağladı. Öte yandan Portukalyan, Avrupa’da

---

³⁵⁰ Mattei, **a.g.m.**, s. 52.

³⁵¹ Somel, **a.g.m.**, s. 83.

³⁵² Mattei, **a.g.m.**, s. 52.

³⁵³ Somel, **a.g.m.**, s. 82.

³⁵⁴ Mattei, **a.g.m.**, s. 53, 70.

³⁵⁵ Somel, **a.g.m.**, s. 82-83.

³⁵⁶ Göyünç, **a.g.e.**, s. s. 63; Somel, **a.g.m.**, s. 83; Mattei, **a.g.m.**, s. 54.

yaşayan Rusya Ermenilerinden Marksist görüşlü bir grup gençle de temas kurdu.³⁵⁷ Grubun lideri olan Avetis Nazarbekyan, 1886'da "Armenia" gazetesinde yazı yazmaya başladı. Söz konusu grup, 1887 yılında Cenevre'de "Hınçak" isimli Ermeni terör örgütünü faaliyete geçirdi. Ancak dinî görüşlerinden taviz vermeyen Portukalyan, bu Marksist örgüte mesafeli durdu.³⁵⁸ Portukalyan da aynı yıl (1887) Marsilya'da, eğitim, kültür ve sosyal alanda faaliyet göstermek üzere "*Ermenistan Evlâdı İttihadı*"³⁵⁹ isimli bir cemiyet kurdu ve nizamnamesini yayınladı.³⁶⁰

Yukarıda örnek verilen Osmanlı Devleti vatandaşı iki Ermenici öğretmen gibi, Ermeni okullarında görevli öğretmenlerin kendi siyasi görüşleri paralelinde eğittikleri öğrencilerin; 1878 yılı itibarıyla faaliyete geçirilen Ermenici terör örgütlerinin kurucuları ve/veya tetikçileri oldukları şüphesizdir. Nitekim Ermeni okulları ve öğretmenlerinin durumunu irdeleyen Somel'in; "*1892'den başlayarak 1896'ya değin Anadolu içlerinde süren kanlı olaylar, Anadolu'daki Ermeni eğitimine büyük bir darbe vurmuştur. Zira bu olaylara karışan Ermeni devrimcilerinin büyük bir kısmı öğretmenlerden oluşuyordu,*"³⁶¹ şeklindeki tespitinin, konuya yeterince açıklık getirdiği kanaatindeyiz.

C. Ermeni Terör Örgütlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri

1. Ermeni Terör Örgütlerinin Kuruluşu

Batılı devletlerin baskıları ve dayatmacı tutumları neticesinde, Osmanlı Devleti'nin kabul etmek zorunda kaldığı Ermenilere ilişkin reformların uygulanması ve Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasına dair hususların Berlin Antlaşması'na konulmasıyla birlikte, Doğu Anadolu'da müstakil bir

---

³⁵⁷ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 39-40.

³⁵⁸ Mattei, **a.g.m.**, s. 71.

³⁵⁹ "Ermenistan Evlâdı İttihadı'nın amacı, nizamnamesine göre şöyledir: "*İttihad'ın maksadı, Ermenistan'ın maddî ve ma'nevî ve ahlâkî terakkîsidir. Ermenistan'dan ve Kilikya'dan lâyık olan Ermeni delikanlıları Avrupa'ya ve yâhûd sâir terakkî etmiş memleketlere götürdürülerek, onlara ilim ve san'at tahsîl etmek için mu'âvenet edilmeli ve vatanlarına i'âde edilmeleri için teshîlât gösterilmeli ve yardım edilmeli. Kendileri vatandaşlarının maddî ve ahlâkî ve fikrî terakkiyâtına [ilerlemesine] hizmet ederler*" (Nâzım Paşa, **a.g.e.**, s. 114).

³⁶⁰ Nâzım Paşa, **a.g.e.**, s. 114-118.

³⁶¹ Somel, **a.g.m.**, s. 84.

“Ermenistan” devletini kurmak için harekete geçen Ermenici unsurlar, 1878 yılı itibarıyla silahlı mücadeleyi esas alan örgütler oluşturmaya başladılar.

Bu kapsamda, kuruluş tarihi sırasına göre; Kara Haç (1878, Van), Ermenistan’a Doğru (1880, Erzurum), Ermeni Vatanperverler İttihadı (1880, İstanbul), Anavatan Müdafileri (1881, Erzurum), Şûrayı Âli (Yüksek Konsey), (1881, Erzurum), Silahîler (Silahlılar), (1882, Erzurum), Yeritasard Hayastan (Genç Ermenistan), (? , Tiflis), Armenakan (1885, Van), Hınçak (1887, Cenevre), Şant (Yıldırım), (1890, İstanbul), Kurban (1890, İstanbul), Taşnak/Taşnaksutyun (1890, Tiflis) vb. gibi illegal örgütler ve bunların bir kısmının şubeleri faaliyete geçirildi.³⁶²

Söz konusu örgütlerin bir kısmının Kafkasya [Rusya] Ermenilerinin desteği ile teşkil edildiğini ifade eden Taşnakçı yazar Minassian; 1878 yılı itibarıyla yapılan ayaklanma çağrılarının, daha ziyade Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesinde öngörülen umutların Ermeniler arasında hayal kırıklığına yol açmasından kaynaklandığını ileri sürer.³⁶³

Yukarıda isimleri zikredilen ve çeşitli cinayet, silahlı saldırı, suikast, sabotaj, isyan, Müslümanlara yönelik toplu katliam vs. eylemlerinde rol oynadıklarına ilişkin kayıtlara geçen Ermeni terör örgütlerinden birkaç tanesi hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

a. Kara Haç (1878, Van)

“Kara Haç” (Sev Haç), ilk Ermeni terör örgütü olarak 1878’de Van’da kurulup faaliyete başlamış, “*Ermenileri, hak ve hukuklarına kavuşturmak için Ermeni gençlerini silahlandırmayı ve gereken yerlerde isyanlar çıkartmayı*” amaç edinmişti. Kara Haç örgütü, güvenlik güçleri ve sivil Müslüman halkın yanı sıra, örgütün üyeleri arasında sır saklamayanları, gizliliğe riayet etmeyenleri, örgütün prensiplerine uymayanları, ihanet edenleri, örgüte maddi-manevi destek vermeyen Ermeni zenginleri ve aydınlarını öldürmeyi de hedef almıştı.³⁶⁴

---

³⁶² Uras, **a.g.e.**, s. 432 vd.; Koçaş, **a.g.e.**, s. 123 vd.; Gürün, **a.g.e.**, s. 129 vd.; Sertçelik, **a.g.e.**, s. 151 vd.; Çay, **a.g.m.**, s. 239 vd.; McCarthy, **a.g.e.**, s. 41 vd.

³⁶³ Minassian, **a.g.e.**, s. 17.

³⁶⁴ Uras, **a.g.e.**, s. 432; Çay, **a.g.m.**, s. 240.

“*Ramgavar*” adlı Ermeni örgütünün resmî internet sitesinde verilen bilgilere göre, Kara Haç örgütü -daha önce hakkında detaylı bilgi verilen Mıgırdiç Portukalyan’ın (1848-1921) önerisi ve bizzat katılımıyla teşkil edilmiştir. Bazı Ermenice kaynaklarda ise; Kara Haç örgütünün 1881’de Erzurum’da kurulan “*Anavatan Müdafileri*” (Pashtpan Haireniats/Başdiban Hayrenyatz) örgütü ile sıkı bağları olduğu ve 1885 yılına kadar bölgede faaliyetlerini sürdürdüğü kaydediliyor. Bu arada, Kara Haç örgütü mensuplarının çoğu, Kasım 1885’te Portukalyan’ın öğrencileri tarafından Van’da kurulan devrimci/ihtilalci Ermeni partisi olan “*Armenakan Partisi*”ne katıldılar.³⁶⁵ Bilindiği gibi 1885, Portukalyan’ın Van’da kurucusu olduğu Ermeni okulunda öğrencilere siyasi ve ihtilalci fikirler aşıladığı gerekçesiyle, okulun hükümet tarafından kapatılması üzerine Fransa’ya kaçtığı ve Marsilya’da “*Armenia*” [Ermenistan] isimli gazeteyi neşrettiği yıldır. Bu tespitler, Portukalyan’ın, Kara Haç adlı illegal terör örgütünün gizli lideri olduğuna işaret ediyor.

Ermenice Wikipedia sitesi ise, eski Ermeni Patriği Mıgırdiç Hrimyan’ın Van’daki “Kara Haç” ile 1881’de Erzurum’da faaliyet göstermeye başlayan “*Anavatan Müdafileri*” isimli gizli örgütlerin oluşturulmasına yardımcı olduğunu belirtiyor. Siteye göre; Karekin Sırvandztyan (1840-1892) isimli şahıs da Kara Haç örgütü mensubuydu. Van vilayeti doğumlu olan bu kişi, hem militan, hem papaz, hem de yazardı ve Mıgırdiç Hrimyan onu vaiz olarak kullanıyordu.³⁶⁶ Hrimyan, Van’da “*Vaspurakan Kartalı*” gazetesini neşrettiğinde, Karekin Sırvandztyan onun yardımcılığını yapıyordu.³⁶⁷

Öte yandan, Kara Haç örgütünün, eylemlerinde kullandığı yöntemler itibarıyla, bir dönem Amerika’da zencilere yönelik suikastlar gerçekleştiren “*Klu Klux Klan*” isimli çeteye benzediği³⁶⁸, ayrıca eylem tarzlarından birinin de, öldürdüğü Müslümanların ve Ermenilerin alınlarına bir “*kara haç*” damgasını vurması olduğu ifade edilmiştir.³⁶⁹

---

³⁶⁵ Mattei, **a.g.m.**, s. 53-54.

³⁶⁶ Mattei, **a.g.m.**, s. 54.

³⁶⁷ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, Çev. Mariam Arpi ve Nairi Arek, Pêri Yayınları, İstanbul, 2003, s. 46.

³⁶⁸ Gürün, **a.g.e.**, s. 129; Çay, **a.g.m.**, s. 240.

³⁶⁹ Bilâl N. Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013, s. 278.

b. Ermeni Vatanperverler İttihadı (1880, İstanbul)

Günümüz diliyle “*Ermeni Vatanseverler Birliği*” isimli bu örgüt, Mıgırdiç Portukalyan tarafından 1880 yılında İstanbul merkezli olarak kurulmuştur.³⁷⁰ Örgütün faaliyet alanı ise daha ziyade Doğu Anadolu ile Ermenilerce “*Kilikya*” olarak adlandırılan Adana, Hatay, Maraş, Mersin gibi Güney Anadolu illeri idi.

Maraş'ta, Zeytun nahiyesi Ermenilerinin 1895'te ayaklanmaları sonucu meydana gelen hadiselerin ardından, Maraş Komiserliği'nce Ermenilere ait mekânlarda yapılan aramalarda ele geçirilen doküman ve malzemeler arasında, Portukalyan'ın Marsilya'da çıkardığı “*Armenia*” gazetesinin bazı sayılarıyla birlikte, örgütün Maraş Şubesi'nin mührü de bulunmuştur. Mührün ortasında kara/siyah renkte bir “*kara haç*” (+) işareti ile “*Maraş 1880*” ve “*Hay Hayrenasirats Ingerutyun*” (Ermeni Vatanperverler İttihadı) ibareleri mevcuttur.³⁷¹

Mattei, bu hususu; Kilikya [Çukurova] bölgesinde faaliyet gösteren “*Ermeni Vatanperverler İttihadı*” örgütünün aslında Portukalyan'ın kurduğu “*Kara Haç*” adlı terörist örgütün devamı ve uzantısı olduğu şeklinde değerlendirir.³⁷²

Örgütün amacı, “*Armenia*” gazetesinin 23 Nisan 1890 tarihli sayısında, “*Mıgırdiç Portukalyan*” imzası ile Ermenice olarak yayınlanmıştır.³⁷³

Maraş Komiserliği tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilen metin günümüz Türkçesi ile özetle şöyledir:

“Ermeni Vatanseverler Birliği'nin amacı, Türkiye Ermenistanı'na, yerel ihtiyaçlarına uygun olarak, idari reformlar yaptırmaya çalışmak ve Ermenilerin arzusu olan kendi kendilerini yönetmelerini sağlamaktır. Bununla Ermenistan'ın

³⁷⁰ Mattei, **a.g.m.**, s. 61, 70.

³⁷¹ Nâzım Paşa, **a.g.e.**, s. 113, 119.

³⁷² Mattei, **a.g.m.**, s. 70.

³⁷³ Ermenice metin, Maraş Komiserliği'nce Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş olup, şu şekildedir: “*Ermeni Vatanperverler İttihâdı'nın maksadı, ihtiyâcât-ı mahalliyeye göre Türkiye Ermenistanı'na bir ta'dilât ve teklîfât idhâl ettirmektir. Ermenilerin arzusu kendi kendilerini idâre etmektir. Bununla Ermenistan'ın harâbiyyetini mücib olan gasb-ı emvâl keyfiyyeti ref' olunabilir. Maksad-ı İttihâdı fi'le çıkarmak için kendi iktidârını sarf eder ve hürriyyet ve serbestiyetleri için dâhilî kuvvet vücûda getirir ve vatanlarının selâmeti için neşriyata başlayanları ve ulvî bir sûretle sa'y edenleri tescî' eder. İttihâd'ın lisân gibi bir gazetesi olur. Havâdis-i sâireden mâ'adâ İttihâd'ın makâsıdını umûma arz eyler. Ermenistan'daki sefil Ermenilerin esâreti hakkında ma'lûmât verir. Ve Ermenilere vatan muhabbeti ilkâ eder. Ermeni Vatanperver İttihâd Cem'iyetine a'zâ olmak veyâ muhâbere etmek isteyenler, âtidedeki vechile mürâca'at etmelidir. Mıgırdiç Portukalyan, Marsilya/Fransa” (Nâzım Paşa, **a.g.e.**, s. 118).*

harabeye dönmesine sebep olan mallarının zorla alınması durumu hükümsüz bırakılabilir. İttihat/Birlik, gayesine ulaşmak için kendi iktidarını oluşturur, özgürlük ve bağımsızlığı için kendi bünyesinde bir kuvvet teşkil eder. Vatanlarının kurtuluşu için yayın yapan ve yoğun çaba sarf edenleri teşvik eder. İttihad'ın lisan gibi bir gazetesi olur, haberler dışında, İttihad'ın niyet ve isteklerini kamuoyuna duyurur. Ermenistan'daki yoksul Ermenilerin tutsaklığı hakkında bilgi verir. Ermenilere vatan sevgisini telkin eder."³⁷⁴

Ermeni Vatanperverler İttihâdı örgütünün lideri Mıgırdiç Portukalyan, uzun süre Ermeni Patriği Mıgırdiç Hrimyan ile birlikte Ermenilik faaliyetleri içinde bulunduğundan dolayı olsa gerek, fanatik bir Hıristiyan olup, Marksist Ermenilere mesafeli duruyordu. Hınçak terör örgütünün kurucusu olan Rusya Ermenilerinden Avedis Nazarbekyan ve arkadaşları, Marksist teorileri Portukalyan'ın "Armenia" gazetesinde yazmaya çalıştıklarında, Portukalyan o tür yazıları yayınlamayı reddetti.³⁷⁵

Portukalyan'ın, terörist Ermenileri hem Osmanlı Hükümeti'ne karşı ayaklandırmak, hem de çocuk ve kadınlar dâhil, Doğu Anadolu'da masum sivil Müslüman halkı katletmek için "din" üzerinden kendince "fetva" çıkarmaya çalıştığı da biliniyor. 1891 yılında, arkadaşları Mıgırdiç Avedisyan ve Agopyan ile birlikte hazırlayıp Marsilya'da neşrettiği "*Vardapetaran Hayastani Azatutyan*" (Ermenistan Özgürlüğü için Dinî Öğretiler) isimli eserde şöyle deniliyor: "*Siyasi ve dinî ilkeler hükümete karşı yürütülen isyanı tasvip ediyor, aslında bu dinî bir vazifedir.*"³⁷⁶ Portukalyan'ın "dinî vazife" dediği eylem, köhnemiş bir taktik olarak papaların İslâm'ı imha için organize ettikleri Haçlı Seferleri'ni akla getiriyor. Portukalyan'ın bu konuda, tüm ömrünü İslâm'a ve Osmanlı Devleti'ne muhalefet/isyan etmekle geçiren Vanlı hemşerisi Ermeni Patriği Mıgırdiç Hrimyan'dan taktiksel dersler almış olduğunu düşündürüyor.

c. Anavatan Müdafileri (1881, Erzurum)

1881 yılında Erzurum'da Haçatur Kerekçyan'ın başkanlığında kurulan "*Anavatan Müdafileri*" (Pashtpan Haireniats) örgütünün amacı, "*Ermenileri*

---

³⁷⁴ Nâzım Paşa, **a.g.e.**, s. 118.

³⁷⁵ Mattei, **a.g.m.**, s. 71.

³⁷⁶ Mattei, **a.g.m.**, s. 72.

saldırılarından korumak için silahlanmak” olarak açıklanmıştı. 1882 yılı başında İngiltere’nin Erzurum Konsolosu Everett, “*Eline geçen Ermenice iki belgeye göre, Ermenilerin bir isyan çıkarma hazırlığı içinde olup, kaydettikleri gönüllülere yemin ettirildiğini*” rapor etti.

Erzurum Konsolosu Eyres ise 9 Aralık 1882’de İstanbul’daki İngiliz Elçiliğine; “Hükümetin, Ermenilerin bir isyan girişimine [8 Aralık 1882] el koyduğunu, 40 kişiyi tutukladığını, olaya karışan 700 kişinin isimlerinin hükümetçe bilindiğini” bir raporla bildirdi.³⁷⁷

Tutuklanan şahıslar “Anavatan Müdafileri” örgütünün mensuplarıydı. İngiliz Konsolosu Everett’in eline geçen belgeler de bu örgütle ilgiliydi. Anavatan Müdafileri örgütünün kurucuları arasında; Haçatur Kerekçiyen, Karabet Nişkiyan, Agop İsgalatsiyan, Aleksan Yetelikyan, Hovannes Asturyan ve Yegişe Tursunyan isimli şahıslar yer almaktaydı. Tespitlere göre örgüt, Mayıs 1881 itibarıyla üç ay içinde 100’den fazla kişiyi yemin ettirip örgüte almıştı. Erzurum Ermeni Piskoposu Ormanyan ile İstanbul’daki Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan bu gelişmeden haberdardılar. Ele geçirilen ve 1883’te Erzurum’da yargılanan toplam 76 sanıktan 40’ı, 5-15 yıl arasında değişen hapis cezaları aldı. Ancak Ermeni Patriği Varjabedyan ve Piskopos Ormanyan’ın suçluların affi için Sultan II. Abdülhamid’e ricada bulunmaları üzerine, mahkûmların büyük kısmı Haziran 1884’te, Kerekçiyen, İsgalatsiyan ve Asturyan gibi örgütün kurucu üyeleri de Eylül 1886’da Sultan’ın iradesiyle affedilip serbest bırakıldılar. Anavatan Müdafileri örgütü, bu olaydan sonra tümüyle dağıldı.³⁷⁸

Papazian’ın tespitlerine göre; beş yıl sonra, Anavatan Müdafileri Başkanı Haçatur Kerekçiyen, Taşnaksutyun örgütüne girmeyi reddettiğinden dolayı, Taşnaksutyun Erzurum Komitesi’nce “*bizimle olmayan bizim düşmanımızdır*” prensibi gereğince hakkında ölüm kararı alındı. Çok geçmeden, Haçatur Kerekçiyen, Taşnak militanı Aram Aramyen tarafından 1891 yılında Erzurum’da

---

³⁷⁷ Gürün, a.g.e., s. 127-129.

³⁷⁸ Samuel A. Weems, **Ermenistan: Terörist “Hristiyan” Devletin Sırları**, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 105; Çay, a.g.m., s. 240; Gürün, a.g.e., s. 137-138.

öldürüldü. Taşnak Merkez Komitesi, 1892’de bu olayı üstlendi, ancak katil Aramyan’ı cezalandırmadı.³⁷⁹

d. Şûrayı Âli / Yüksek Konsey (1881, Erzurum)

Erzurum’da, 1881 yılında teşkil edilen “Şûrayı Âli” (Yüksek Konsey) örgütü, bilahare “Silahîler” (Silahlılar) örgütü ile birleşerek “Müdafî Vatandaşlar” ismini aldı. Programına göre, örgütün yönetim merkezi Erzurum olacak, bölgede yürütülecek tüm faaliyetler de Erzurum’dan yönetilecekti. Örgütün ana kumanda merkezi ise Tiflis’te bulunacak, silâh, cephane, malzeme, para vs. ihtiyaçlar da Tiflis’ten sağlanacaktı. Daha sonra, gerçekleştirilmesi planlanan saldırı ve sabotaj eylemleri için çeteler oluşturuldu. Balkanlarda, özellikle Bosna-Hersek yöresinde faaliyet gösteren çetelerin eylem tarzları örnek alınarak küçük gruplar şeklinde hareket edilmesi yönünde karar alındı.³⁸⁰

İlk etapta 400 kadar çeteci hazırlanarak, başlarına yüzbaşı, binbaşı vs. rütbeler verilen komutanlar tayin edildi. Muhtelif yerlerde silâh depoları oluşturuldu. Çete mensuplarına gruplar halinde askerî eğitim verildi. Bunların çoğu Rusya vatandaşı olup bölgeye gizlice girmiş Ermenilerdi. Bu terör örgütünü Kafkasya’dan gelen Dr. Pakrat Navasartyan isimli bir komitacı organize ediyordu.³⁸¹

Söz konusu terörist grupların bölgeye yayılması sonrasında; Bitlis, Erzurum, Muş, Van gibi yörelerde Müslüman halkı hedef alan birçok olay meydana geldi, çok sayıda masum insan yaşamını yitirdi. Bu arada, hükümet yanlısı olan veya örgüte destek, çeteye erzak vermeyen Ermenilerden de birçok kişi örgüt tarafından infaz edildi.³⁸²

e. Silahîler / Silahlılar (1882, Erzurum)

1882 yılında bir grup Ermeni tarafından illegal olarak Erzurum’da oluşturuldu. “Silahîler Cemiyeti” (L’Association des Hommes Armés / Silahlı Adamlar Örgütü) denilen bu gizli teşekküle mensup olan Ermeni gençleri, ihtiyaç

---

³⁷⁹ Gürün, **a.g.e.**, s. 134.

³⁸⁰ Uras, **a.g.e.**, s. 432; Çay, **a.g.m.**, s. 239-240.

³⁸¹ Uras, **a.g.e.**, s. 432-433; Koçaş, **a.g.e.**, s. 123-124.

³⁸² Uras, **a.g.e.**, s. 433.

duyduklarında kullanmak maksadıyla üzerlerinde sürekli silah taşımalarından dolayı örgüt bu adla anılmıştı.

Söz konusu örgüt, 1883 yılına kadar bölgede yasadışı faaliyetlerini sürdürdü. Bazı üyelerinin tutuklanması üzerine, örgütün diğer üyeleri 1881 yılı itibarıyla Erzurum'da faaliyet gösteren “Şûrayı Âli” (Yüksek Konsey) adlı Ermeni terör örgütü ile birleşti.³⁸³

f. Armenakan Partisi (1885, Van)

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde, ilk ihtilalci, milliyetçi Ermeni siyasi partisi olarak bilinen “*Armenakan Partisi*”, Osmanlı Ermenileri tarafından Kasım 1885'te Van'da kuruldu.³⁸⁴ Bu partiyi kuranlar, “Kara Haç”, “Ermeni Vatanperverler İttihâdı” ile “Ermenistan Evlâdı İttihadı” isimli örgütlerin kurucusu ve 1885'te kaçtığı Fransa/Marsilya'da “Armenia” [Ermenistan] gazetesini yayımlayan Vanlı öğretmen Mıgırdiç Portukalyan'ın yetiştirdiği ihtilalci öğrencileriydi. Partinin adının her ne kadar Portukalyan'ın “Armenia” gazetesinin isminden geldiği³⁸⁵ iddia edilse de bu kesin değildir. Çay'ın da belirttiği gibi “Armenakan” adı; “*Ermenilerin mitolojik atası kabul edilen Hayk'ın oğullarından 'Armenak'ın isminden esinlenilerek konulmuş olması daha kuvvetli bir ihtimal*” olarak görünüyor.³⁸⁶ Ermeni kaynaklarında sözü edilen mitolojik şecerede Hayk'ın oğlu olarak yer alan ismin “Armenak” şeklinde kayıtlı olduğu tespit edilmiştir.³⁸⁷

Armenak Partisi'nin kurucuları şunlardır: Mıgırdiç Terlemezyan (Avedisyan), Grigor Terlemezyan, Ruben Şatavaryan, Grigor Adian, Grigor Acemyan, M. Barutciyan, Gevord Hancıyan, Grigor Beozikyan, Garegin Manukyan.

“Mıgırdiç Avedisyan” takma adını kullanan Mıgırdiç Terlemezyan, partinin lideri konumunda³⁸⁸ görünse de, partinin gizli liderinin Mıgırdiç Portukalyan olduğu kuvvetle muhtemeldir. Avedisyan'ın muhtelif zamanlarda Marsilya'ya

---

³⁸³ “Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi”, s. 14.

³⁸⁴ Minassian, a.g.e., s. 17; McCarthy, a.g.e., s. 41.

³⁸⁵ Gürün, a.g.e., s. 129.

³⁸⁶ Çay, a.g.m., s. 41.

³⁸⁷ Dabağyan, a.g.e., s. 31.

³⁸⁸ Çay, a.g.m., s. 241.

gitmesi ve Portukalyan ile birlikte faaliyet yürütmesi³⁸⁹, ayrıca Portukalyan'ın daha önce Van'da kurduğu Kara Haç örgütü üyelerinden çoğunun Armenakan Partisi'ne katılmış olmaları da³⁹⁰ bu kanaati güçlendirmektedir.

Armenakan Partisi'nin kuruluş amacı, parti programına göre özetle şöyledir:

“Partinin kuruluş sebebi, ihtilal yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare [bağımsızlık] hakkını elde etmektir. Partiye sadece Ermeniler girebilir. Parti hedefine ulaşmak için aynı amaç doğrultusundaki bütün milliyetçi Ermenileri bir araya getirmek, ihtilalci fikir ve düşünceleri propaganda ile yaymak, silah ve para temin etmek, üyelerine silah kullanmayı ve askeri disiplini öğretmek, gerilla kuvvetleri oluşturmak, halkı genel bir harekete (ayaklanmaya) hazırlamak gibi yollara başvuracaktır. Partinin bir Merkez Teşkilatı ve buna bağlı olarak bölge komiteleri oluşturulacaktır. Merkez Teşkilatı yönetiminde, bölge komitelerinin temsilcileri de yer alacaktır. Partide aktif ve yedek olmak üzere iki türlü üyelik olacak. Aktif üyeler militan kadrosunda yer alırken, yedek üyeler sadece mali destek sağlayacaklardır. Ayrıca diğer ihtilalci gruplarla işbirliği için özel bir komite kurulacaktır.”³⁹¹

Armenakan Partisi, Van şehir merkezi ve çevresinde örgütlenerek, kendilerini Ermenilik davasına adanmış, Ermeni okullarında eğitim görüp siyasi fikirlerle bilenmiş, radikal, *“çekirdek bir isyancı kadrosuna ve Armenia (Ermenistan) adında bir gazeteye sahipti.”³⁹²* Yurt içinde; Van'ın yanı sıra, Bitlis, Erzurum, Muş, İstanbul, Trabzon; yurt dışında ise Fransa, İran, Rusya ve Amerika'da şubeler açmıştı.³⁹³

Armenakan Partisi, Ermeni kökenli olan Van'daki Rus Konsolosu Binbaşı Kamsaragan aracılığıyla Rusya ile irtibat halinde bulunuyordu. Kamsaragan, ihtilalci Ermenilerin konsolosluk binasında toplantılarını yapmalarına izin vermiş, ayrıca konsolosluğun yanındaki alanda yapılan isyancı Ermenilerin askerî eğitimlerini bizzat yönetmişti.³⁹⁴

---

³⁸⁹ Mattei, **a.g.m.**, s. 60.

³⁹⁰ Mattei, **a.g.m.**, s.: 54.

³⁹¹ Gürün, **a.g.e.**, s. 129; Y. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 31; Çay, **a.g.m.**, s. 242-243.

³⁹² McCarthy, **a.g.e.**, s. 41.

³⁹³ Çay, **a.g.m.**, s. 242; Sertçelik, **a.g.e.**, s. 152.

³⁹⁴ McCarthy, **a.g.e.**, s. 41

Armenakan Partisi, Hınçak ve Taşnak partileri kadar Osmanlı Devleti'ne büyük bir tehdit oluşturacak derecede bir güce sahip olmasa da, güvenlik güçlerine ve bölgede yerleşik Kürt aşiretleri ile reislerine yönelik birçok saldırı ve suikast gerçekleştirmiş, katliamlar yapmıştır.

Ermeni yazar Nalbandian, Armenakan üyelerinin eylemlerine ilişkin şunları ifade eder: “*Armenakan Partisi'ne mensup Karabet Kulaksızyan, Hovannes Agipasyan ve Vardan Golosyan, Kürt kılığına girerek, Mayıs 1889'da İran'ın Hatvan köyünden yaya olarak geldikleri Van-Başkale yolunda bir kervana refakat eden Türk zaptiyeleri ile karşılaşmış ve onlarla çatışmışlardır. Golosyan ölmüş, Agipasyan yaralanmış, Kulaksızyan ise kaçmıştır. Ölen militanın üzerinde, Fransa'dan Mıgırdiç Portukalyan'ın, İngiltere'den de Patigyan'ın gönderdikleri mektuplar bulunmuştur.. Avedisyan [Mıgırdiç Terlemezyan], üç çete grubu ile birlikte Kürtlere saldırıp cinayetler işlemiştir.. Van'da 16 Ekim 1892 tarihinde polis memuru Nuri Efendi, Armenakan örgütü mensuplarınca katledilmiştir*”³⁹⁵

Ermeni yazar Çelebyan da Armenakan Partisi militanlarının Kürtlere yönelik “ilk deneme” dediği bir eylemini anlatır: “*Kürt Şakir Ağa pusudan kurtulurken, uşakları öldürülürler. Bu olay bölgede özellikle de Kürtler üzerinde derin bir etki bırakır.*”³⁹⁶

Öte yandan, 3 Haziran 1896 tarihinde Van'da çıkartılan isyanda; Armenakan, Taşnak, Hınçak ve diğer isyancı Ermeni grupları birleşerek, askerlere ve sivil Müslüman halka ateş edip saldırıya geçtiler. İngiliz Konsolosu yazdığı raporda; “*Rusya, Bulgaristan ve Amerika'dan gelme yabancı Ermenilerin isyancılara önderlik ettiğini, Ermenilerin Van'a gizlice sokulmuş olan Rus tüfekleriyle çok iyi donatılmış olduklarını, Ermenilerin ayrıca Van Gölü'nün doğusundaki Kürt köylerine de hücum etmeye başladıklarını*” kaydetti. Bu çatışmalarda, sadece Van şehir merkezinde Müslümanlardan 340 ölü ve 260 yaralı; Ermenilerden de 219 ölü ve 59 yaralı tespiti yapılmıştır.³⁹⁷

Armenakan Partisi'nin kurucularından ve Mıgırdiç Portukalyan'ın da vekili ve sağ kolu olan Mıgırdiç Terlemezyan (Avedisyan) da Van isyanındaki

---

³⁹⁵ Gürün, **a.g.e.**, s. 130, 139; Çay, **a.g.m.**, s. 242.

³⁹⁶ Çelebyan, **a.g.e.**, s. 55.

³⁹⁷ McCarthy, **a.g.e.**, s. 59; Gürün, **a.g.e.**, s. 162.

çatışmalar sırasında öldürüldü.³⁹⁸ Van isyanı sonrasında parti bölündü. Terör eylemleri yerine barışçı yöntemleri tercih eden çoğunluk, Armenakan adını “Ramgavar Azadagan” olarak değiştirdi.³⁹⁹ Terör yanlısı olanlar ise Hınçak ve Taşnak partilerine katıldılar.⁴⁰⁰

g. Hınçak Partisi (1887, Cenevre)

Rusya Ermenilerinden ve Marksist görüşlü olup Fransa’da eğitim gören 20 yaşlarında 6 öğrenciyi bir araya getirip tanışmalarını sağlayan kişi, Marsilya’da Armenia gazetesini çıkaran Mıgırdiç Portukalyan’dı. Bu öğrencilerden Avetis Nazarbekyan, Armenia gazetesine 1886’da yazı yazmaya başlamıştı. Diğerleri ise gazetenin okuyucusu idiler. Bunları bir araya getiren sebep, Armenia gazetesinde çıkan Osmanlı Ermenilerine ilişkin propaganda içerikli yazıların etkisiydi.⁴⁰¹ Bilahare bir örgüt kurmaya karar veren bu grup, Portukalyan’dan örgütün başına geçmesini istedi, ancak olumlu cevap alamadı. Çünkü milliyetçi ve fanatik bir Hıristiyan olan Portukalyan, Marksizm’e karşıydı, onlarla siyasi görüşleri uyuşmuyordu.

Portukalyan ile anlaşamayan grup, 1886 sonlarında, bir yandan ayrı bir gazete çıkarmak için para toplama kampanyası başlatırken, diğer yandan Viyana’daki Katolik Ermenilere ait Mekhitarist Manastırı’ndaki matbaaya başvurarak, Ermenice yayınlanacak gazete için matbaa harfleri talebinde bulundu. Bu arada, örgütün programını da hazırlamaya başladı.⁴⁰²

Rusya uyruklu Marksist Ermeni grup, nihayet Ağustos 1887’de, İsviçre/Cenevre’de önce “*Hınçak*” adlı Ermenice bir gazete yayınladı, ardından gazetenin ismine istinaden “Hınçak Partisi”nin kuruluşunu ilan etti. Bir süre sonra, partinin ve gazetenin merkezini İngiltere’nin başkenti Londra’ya taşıdı.⁴⁰³ Hınçak Partisi, daha sonra ismini “*Hınçakyan Sosyal Demokrat Partisi*” (Sotsial

---

³⁹⁸ Çelebyan, **a.g.e.**, s. 48-51.

³⁹⁹ Jean-Louis Mattei, **Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008, s. 116.

⁴⁰⁰ Çay, **a.g.m.**, s. 243.

⁴⁰¹ Çay, **a.g.m.**, s. 244.

⁴⁰² Gürün, **a.g.e.**, s. 130.

⁴⁰³ Uras, **a.g.e.**, s. 433.

Demokratakan Hunçakian Kusaktsutiun) olarak değiştirdi.⁴⁰⁴ “Hınçak” sözcüğü Ermenice’de “çan, çan sesi, çingirak”⁴⁰⁵ anlamına gelmektedir.⁴⁰⁶

Hınçak Partisi’nin kurucuları şunlardı: Avetis Nazarbekyan (1866-1936), (karısı) Mariam (Maro) Vardanian (1864-1941), Gabriel Kafian, Ruben Khanazatyan (Hanazad), Nicoli Martinian, Mıgırdıç Manuçaryan. Bilahare M.Manuçaryan gruptan ayrılmış, yerine Gevork Haraciyen (Arkomedes) gelmiştir.⁴⁰⁷

Hınçak Partisi’nin yönetiminde Rusya Ermenileri bulunuyordu. Üyelerin çoğunluğu da yine onlardandı. Buna rağmen parti, Rusya Ermenilerini “kurtarmak” yerine, tüm mesaisini Osmanlı Ermenilerine ayırmış, faaliyet alanı için “Türkiye Ermenistanı” dedikleri Doğu Anadolu bölgesini seçmişti.

Hınçak Partisi’nin temel amacı; öncelikle Türkiye Ermenistanı’nı özgürlüğüne kavuşturup, ardından İran Ermenistanı, daha sonra Rusya Ermenistanı ile birleştirerek, bu üç Ermenistan’dan özgür ve bağımsız “*Büyük Ermenistan*” yaratmaktı. Hınçak Partisi’nin siyasi programı; Marksist, Sosyalist ve Merkezîyetçi bir sistemi esas alıyordu.⁴⁰⁸

Hınçak Partisi, 1887 yılında, resmî yayın organı Hınçak gazetesinde yayınladığı ilk siyasi programında, hedefini şu şekilde açıklıyordu:

*“Türkiye Ermenistanı halkı hakkında şu derin kanaati taşıyoruz: Mutlaka kendilerinin ilerlemelerine engel olan zincirler kırılmalı ve burası, mutlaka siyasi bağımsızlığa sahip olmalıdır. Bu gayeye varmak için de, propaganda, tahrikler, terör hareketleri yapılmalıdır, akıncı [baskıncı/saldırgan] isyan çeteleri teşkili lazımdır.”*⁴⁰⁹

Hınçak Partisi’nin Londra’da neşredilen 1891 tarihli programında, örgütün amacı şu şekilde ifade ediliyordu:

---

⁴⁰⁴ Minassian, **a.g.e.**, s. 18, 22.

⁴⁰⁵ İlter’in tespitine göre; “Osmanlı Devleti Zaptiye Nezareti (Emniyet Müdürlüğü)’nin Ermeni Komiteleri ile ilgili 1894 tarihli bir raporunda, Hınçak’ın Ermenice ‘isyan’ anlamına geldiği yazılmıştır.” (Bkz. İlter, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri**, s. 25).

⁴⁰⁶ Uras, **a.g.e.**, s. 433 n.3

⁴⁰⁷ Gürün, **a.g.e.**, s. 132; Minassian, **a.g.e.**, s. 22; Çay, **a.g.m.**, s. 244.

⁴⁰⁸ Uras, **a.g.e.**, s. 433.

⁴⁰⁹ Uras, **a.g.e.**, s. 443.

“Türkiye Ermenilerinin durumu, bugün Ermeniliğin en hasta tarafıdır. Bütün Ermeniliğin görevi, onun hastalığını tedavi etmek ve önce Türkiye’deki Ermeni toplumunun millî bağımsızlığını ve siyasi özgürlüğünü ele geçirdikten, durumunu tespit ettikten sonra, bütün Ermeniliğin işine başlamak, despot boyunduruğu altından Rus Ermenisini, İran Ermenisini de kurtarmak ve bu üçünden, büyük federatif bir hükümet teşkil etmektir. Bu teşekkül, bütün Ermenilere uzak gayeye doğru yol açacak, idealin gerçekleşmesine yarayacak, sosyalizme, bütün insanlığın müracaat edeceği sisteme kendilerini ulaştıracaktır.”⁴¹⁰

Hınçaklar, Türkiye’de örgütlenmek ve çalışmalarını yürütmek için İstanbul’u merkez olarak seçtiler. 1890 yılında, Batum’dan H. Megavoryan, Cenevre’den Tiflisli Şimavon, İran’dan S. Danielyan ve Trabzon’dan Rusya uyruklu Ruben Hanazad İstanbul’a geldiler. Yaklaşık iki ay devam eden tartışmalar neticesinde partinin İstanbul merkezi kuruldu. İstanbul’da daha önce kurulmuş olan isyancı bir örgüt de 1890’da Hınçak Partisi’ne katıldı. İstanbul dışında; Amasya, Arapkir, Bafra, Merzifon, Tokat, Trabzon, Yozgat vd. şehirlerde de şubeler açmak için çalışmalar yapıldı. Böylece, Türkiye Ermenilerinin kaderini artık birkaç Rusya Ermenisi çiziyordu. İstanbul merkezinin faaliyete geçmesini müteakip, partiye üye olmayan, para yardımı yapmayan Ermenilere suikastlar düzenlendi. Anadolu’nun birçok bölgesinde silahlı isyanlar başlatıldı, cinayetler, saldırı ve sabotaj eylemleri gerçekleştirildi.⁴¹¹

1897 yılında Londra’da yayınlanan Hınçak Partisi Siyasi Programı’nın Genişletilmiş 3. Baskısının Üçüncü Bölüm sonunda, şu dikkat çekici hususlara yer verilmiştir:

“-Ermeni ihtilali, bugün özel olarak faaliyetini, Ermeni halkın davasını savunmak ve gerçekleştirmek için yakın amaca göre harcayacaktır.

-Şu halde ihtilalin faaliyet alanı Türkiye Ermenistanı olacaktır.

---

⁴¹⁰ Uras, a.g.e., s. 443.

⁴¹¹ Uras, a.g.e., s. 443; Gürün, a.g.e., s. 132.

-Ermeni halkının ve Ermenistan'ın kaderini Türk imparatorluğunun kaderinden ayırmak gerekir. Buna göre tarihî bir zorunluluk meydana gelmektedir ki, bu da yakın amacın esaslı kısmını ve ilk şartını teşkil eden Ermeni millî bağımsızlığıdır.”⁴¹²

Hınçak Partisi, Siyasi Programında çok açık bir şekilde kamuoyuna deklare ettiği gibi, hedefinin silahlı mücadele ve terör yöntemlerini kullanmak suretiyle, “Türkiye Ermenistanı” olarak adlandırdığı Doğu Anadolu bölgesinde “Bağımsız Ermenistan” devletini kurmak olduğunu itiraf etmiştir.

h. Taşnak/Taşnaksutyun Partisi (1890, Tiflis)

“Taşnaksutyun” terimi Ermenicede “federasyon” anlamında kullanılmaktadır. Birkaç Ermeni teşekkülünün birleşmesiyle kurulduğundan dolayı, komitenin/örgütün veya partinin adı çeşitli kaynaklarda; “*Ermeni İhtilalci Cemiyetleri İttifakı*”, “*Ermeni İhtilalci Federasyonu*”, “*Ermeni Devrimci Federasyonu*” vs. şeklinde zikredilmektedir. Türkçede kısaltılmış haliyle kısaca “Taşnak” olarak adlandırılmaktadır.

Taşnak Partisi, çoğu Rusya uyruklu olan Ermeniler tarafından 1890 yılında Tiflis’te kuruldu. Bünyesinde, Tiflis’te faaliyet gösteren “Yeridasart Hayasdan” (Genç Ermenistan), Van ve çevresinde örgütlenen “Armenakan”, Cenevre’de kurulan “Hınçak” ve bazı küçük Ermeni grupları yer aldı. Bu birleşmeyi sağlayan ve öncülüğünü yapanların başında Kristapor Mikaelyan (Yeridasart Hayasdan/Genç Ermenistan temsilcisi), Stepan Zoryan (Rostom) ve Simon Zavaryan adlı şahıslar vardı. Hınçak örgütünü de Ruben Hanazad temsil etmişti.⁴¹³

Gürün’e göre; “*Başlangıçta işlerin sevk ve idaresinin, Cenevre’de yerleşen bir gizli büronun elinde olduğu ve bu büronun normal üyeleri çok sıkı bir disiplinle idare ettiği söylenir. Böyleyse bile, asıl faaliyetin büyük ölçüde yoğunlaştığı ve önde gelen kişilerin bulunduğu yer Tiflis’tir. Bir başka kayda göre, merkez olarak Trabzon seçilmiş imiş. Bu bilgiyi nakleden Nalbandian; ‘Merkez Komitesi 5 kişiden oluşuyordu ve onların çoğu Tiflis’te oturmaya devam*

---

⁴¹² Uras, **a.g.e.**, s. 437.

⁴¹³ Çay, **a.g.m.**, s. 257; Mattei, **a.g.e.**, s.144-146; Minassian, **a.g.e.**, s. 25-26.

ediyorlardı. İcra makamlarına seçilen bu 5 kişi Christopher (Kristapor) Mikaelyan, Simon Zavarian, Abraham Dastakian, H. Loris-Malikian ve Levon Sarkisian'dı' diyor."⁴¹⁴

Taşnak'ın kurucularından ve ilk sırada yer almasından dolayı örgütün lideri olması kuvvetle muhtemel olan Kristapor Mikaelyan, Nahçıvan'ın Akulis köyünde doğmuş, Tiflis Ruhban Okulu'nda okumuştur. Bir ara "Potorik" (Fırtına) isimli bir Ermeni grubu oluşturduğu ve "Özgür Vatan Fonu" adına, zorla ve tehditle zengin Ermenilerden haraç topladığı ifade ediliyor.⁴¹⁵ Mikaelyan, bilahare Yeridasart Hayasdan (Genç Ermenistan) isimli Tiflis merkezli bir örgütte yer aldı.⁴¹⁶

Taşnak Partisi, kuruluşunun ardından, 1890'da yayınladığı ilk bildirisinde, çok dikkat çekici olan şu hususlara yer verdi:

*"Taşnaksutyun, bütün Ermenilere müracaat ederek onları bir bayrak altında birleşmeye davet ediyor. Türk Ermenistanı'nın siyasi ve iktisadi özgürlüğünü gaye edinmiş olan İttifak, esasen halkın hükümete karşı başlatmış olduğu savaşa girmiş ve vatanın özgürlüğü için kanının son damlasını akıtmayı üstlenmiştir. O halde arkadaşlar, mukaddes (kutsal) gaye uğrunda umumî düşmana karşı birleşelim. Siz gençler, her yerde yüce idealin savunucusu olan sizler, halkla birleşiniz. Zenginler, siz de halkın düşmanlara, Kürt beylerine karşı göğüslerini muhafaza edebilmeleri için, silah almalarını temin ediniz. Ermeni kadını, sen de bu mukaddes işe ruh ver. Din önderleri, özgürlük askerlerini takdis ediniz (kutsayınız). Beklenecek zaman değil... Toplanınız, vatanın kurtarılması işini kahramanca ileri götürelim."*⁴¹⁷

Ermeni yazar Varantyan, "Taşnaksutyun Tarihi" kitabında, "Komite'nin emri" dediği örgütün şu dehşet verici talimatını aktarıyor:

*"Türk'ü, Kürd'ü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainlerini öldür. İntikam al!"*⁴¹⁸

---

⁴¹⁴ Gürün, a.g.e., s. 133.

⁴¹⁵ Çelebyan, a.g.e., s. 52.

⁴¹⁶ Mattei, a.g.e., s. 144.

⁴¹⁷ Uras, a.g.e., s. 447.

⁴¹⁸ Uras, a.g.e., s. 445; Koçaş, a.g.e., s. 130.

Türkmen, Kürt, Arap, Zaza, vd. Müslümanların yanı sıra, Taşnakçı veya komiteci olmayan yahut örgüte destek vermeyen Ermeniler de “hain” olarak damgalanıyor ve haklarında ölüm kararları alınıyordu.

Taşnak Partisi, üç numaralı bildirisinde de yine Ermenilere seslendi ve “Türkiye Ermenistanı’nda umumi isyan çıkarmak”tan söz ederek şu açıklamayı yaptı:

“Ermeni halkı, aslında sınırsız fedakârlıklar yapıyor. Bu inkâr edilemez. Fakat bu büyük ve kutsal iş için bu fedakârlık yeterli değildir. İhtiyatlı, ileri görüşlü olmak gerekir. Zaferi, ancak güçlerimizi bir tek bayrak altında birleştirmek, ordularımızı belirli bir disipline tâbi tutmak suretiyle elde edebiliriz. Bunu her vatansever Ermeni’den, kalbine yazmasını rica ederiz. Ermenilerin bulunduğu her merkez devamlı olarak hazır olsun, fakat umumi harekete geçmek için çağrımızı beklesin. Taşnaksutyun, Türkiye Ermenistanı’nda umumi isyanı çıkaracak ve göreve daveti yapacaktır.”⁴¹⁹

Taşnak Partisi’nin yayın organı olan “Troşak”⁴²⁰ gazetesinin ilk sayısı 1890 yılında Tiflis’te neşredildi.⁴²¹

Taşnak Partisi, kuruluşundan bir yıl sonra bölündü. Marksist/Sosyalist bir parti olan Hınçak, diğer ortaklarıyla yaşadığı görüş ayrılığı nedeniyle 5 Haziran 1891’de federasyondan ayrıldı. Taşnak’ı oluşturan diğer gruplar, 1892’de Tiflis’te gizlice toplanarak birinci kongresini gerçekleştirdi. Türkiye Ermenilerini temsilen sosyalizm hakkında hiçbir bilgisi olmayan delegelerin de iştirak ettiği bu toplantıda, örgütün programı ilk kez okunarak kabul edildi.⁴²² Taşnak Partisi bu ilk programını, Rusların “Narodnaya Volya” (Halkın İradesi) isimli teşkilatından almıştı. Taşnak’ın kurucusu olan Krisdapor Mikaelyan da bu organizasyonda yetişmiş ve tecrübe edinmişti.⁴²³ 1892 toplantısında ayrıca; Türkiye’de isyanlar çıkarılması, hükümet yetkililerine, Ermeni düşmanlarına, ajan, hain, casus

---

⁴¹⁹ Uras, **a.g.e.**, s. 448.

⁴²⁰ “Troşak” (Bayrak) gazetesinin bir sayısı da Romanya’da yayımlandıktan sonra, uzun süre 1914 yılına kadar Cenevre’de basıldı. 1914’ten itibaren yaklaşık 10 yıl yayımına ara veren gazete, 1925-1935 yılları arasında Paris’te neşriyatına devam etti (Mattei, **a.g.e.**, s. 145) ve Türkiye aleyhindeki propagandasını sürdürdü.

⁴²¹ Mattei, **a.g.e.**, s. 145.

⁴²² Minassian, **a.g.e.**, s. 26.

⁴²³ İlter, **a.g.e.**, s. 27.

Ermenilere yönelik suikastlar düzenlenmesi, Türkiye'ye silah sevk edilmesi, Ermenilere silah eğitimi verilip silah dağıtılması, Ermeni halkının ve özellikle gençlerin genel ayaklanma için hazırlanması hususlarında kararlar alındı.⁴²⁴

Söz konusu Ermeni siyasi oluşumları, yurt dışında Amerika, Avrupa, İran ve Rusya'nın muhtelif şehirlerinde şubeler açarak faaliyet gösterdikleri gibi, Anadolu'da da gizli olarak örgütlendiler. Merkezi Van şehri olan Armenakan Partisi İstanbul, Trabzon, Erzurum, Muş ve Bitlis'te; Cenevre merkezli Hınçak Partisi İstanbul, Amasya, Bafra, Merzifon, Arapkir, Tokat, Trabzon ve Yozgat'ta şubeler açtı. Taşnak Partisi ise İstanbul ile Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerinde örgütlendi. Bu partilerin Türkiye'de şubeler açıp faaliyet göstermeleri ile birlikte art arda saldırı, sabotaj, suikast gibi terör olayları meydana geldi.⁴²⁵

2. Ermeni Terör Örgütlerinin Silahlanma Faaliyetleri

1878 itibarıyla kurulan Ermeni terör örgütlerinin, amaçlarına ulaşmak için gerçekleştirmeyi planladıkları isyan, saldırı, suikast vb. eylemlerde kullanmak üzere ihtiyaç duydukları yegâne araç silahtı. Terör, ancak silahlanmak ve silah kullanmakla başvurulabilecek bir yöntemdi. Bundan dolayı Ermeni komitecileri, illegal yollardan silah temin etmenin yollarını aramaya başladılar.

Taşnak Partisi/Komitesi 1890 yılında kurulduğunda, bir programa sahip değildi. *“Bir düzine silah nakledecek çete, bir düzine programdan daha etkilidir”* fikrini savunuyor, Karl Marks'ın *“Bir düzine program yerine gerçek bir eylem daha önemlidir”*⁴²⁶ ilkesini benimseyerek, programdan önce harekete geçmeyi önemsiyordu.

Ermeni yazar Nalbandian, Taşnaksutyun'un 1892 yılında Tiflis'te düzenlediği ilk kongresinde kabul edilen resmî programında;

“-Silahlı savaş birliklerinin oluşturulacağı,

-Halkı silahlandırmak için gereken bütün araçlardan yararlanılacağı,

---

⁴²⁴ Uras, **a.g.e.**, s. 452.

⁴²⁵ Y. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 32.

⁴²⁶ Uras, **a.g.e.**, s. 445.

-*İnsan ve silah sevkiyatı için gerekli ilişkilerin kurulacağı*” gibi maddelerin yer aldığını belirtmiştir.⁴²⁷

Bu maddeler, Taşnak Partisi'nin terörist saldırılara girişeceğine ilişkin kötü niyetini gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ermenilere “*bağımsızlık*” vaadinde bulunan Batılı büyük devletler, Osmanlı Devleti'ni yıpratmak ve ülke içinde bir kaos ortamı yaratmak için Ermeni örgütlerini silahlandırmaya yöneldiler.⁴²⁸

Çok geçmeden, yurt dışından ve muhtelif yollardan Doğu Anadolu bölgesine çeşitli tipte silah ve cephane sevkiyatı başladı. Silah ve cephane, öncelikle yakın olmasından dolayı Rusya ve İran'dan temin ediliyordu. Daha sonra, Almanya, Avusturya, Belçika, İsviçre vs. ülkelerden gizlice getiriliyor, dikkat çekmemesi için Ermenilere ait kilise, manastır ve okullarda, ayrıca yabancı bankalarda ve güvendikleri şahısların evlerinde saklanıyordu.⁴²⁹

Örneğin, 1891 yılında Rus yapımı Berdan marka askeri tüfekleri, Rus sınırından Iğdır'a, oradan da Erzurum'a naklediliyordu. Rus polisi buna göz yumuyordu. Ermeni komitecileri daha çok Rus silahları kullanırlardı. Erzurum'da yakalanan Ermeni isyancılarından bazıları, üzerinde “*Taşnaksutyun*” mührü basılmış olan Rus malı silahlar taşıyorlardı. Silahların takibini engellemek için farklı yöntemler de kullanılıyordu. Mesela tüfekler parçalara ayrılarak taşınıyor, Osmanlı sınırı içine sokulmadan önce Taşnak'a ait imalathanelerde monte ediliyordu. Taşnak mensuplarının Şuşa ve Gümrü kentleri civarında, Erivan, Elizavetpol (Gence) ve Tiflis'te silah imalathaneleri ile cephane dökümhaneleri vardı. İran'ın Salmas ve Tebriz kentlerinde de silah atölyeleri mevcuttu. Daha küçük atölyeler ise Van'da ve Makedonya'da bulunuyordu. Söz konusu silah atölyelerinde hem ateşli silahlara ait parçalar birleştiriliyor, hem de arızalı, sorunlu tabanca ve tüfeklerin bakım ve tamiri, ayrıca fişeklerin dolumu yapılıyordu. Komitecilerin sabotaj eylemlerinde kullandıkları dinamit patlayıcıları ise Anadolu'nun her tarafında imal edilebiliyordu. Bu patlayıcılar tehlikeli olduğundan deneyim gerektiriyordu. Antep, Erzincan, Kars, Sofya vs.

---

⁴²⁷ Weems, a.g.e., s. 104.

⁴²⁸ İsmail Özçelik, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Türk Metal Sendikası Yayınları, Ankara, 2007, s. 20.

⁴²⁹ İlter, a.g.e., s. 28.

yerlerde yaşanan erken patlamalarda ölen bazı isyancılar olmuştu.⁴³⁰ Taşnak Partisi'nin kurucusu Kristapor Mikaelyan⁴³¹ da bunlardan biriydi.

Kristapor Mikaelyan, Sultan II. Abdülhamid'e bomba ile suikast düzenlemek için Yunanistan ve Bulgaristan'dan temin ettiği patlayıcı maddelerden yaptığı bombaları denemek ister. Arkadaşı Vramşabuh Kendiryan ile birlikte, 17 Mart 1905 günü Bulgaristan'da Vitoş Kinaze (Vali Efendi) köyü civarında dağlarla çevrili bir dereye yaptıkları deneme sırasında, bomba Kendiryan'ın elinde patlar ve Kendiryan ile Mikaelyan aynı anda ölürlür. Sofya Taşnak Komitesi her iki terörist için bir cenaze töreni düzenler.⁴³²

Rusya'dan silah sevkiyatı yapan Taşnak komitecileri silah kaçakçıları ile aynı güzergâhı kullanıyorlardı. Silah kaçakçıları ile komiteciler genellikle aynı şahıslardı. Kaçak silahlar ve isyancıların ana geçiş yolları Osmanlı-Rus sınırı ve İran'daki Rus bölgesiydi. Küçük yükler daha çok Karadeniz yoluyla Trabzon'a ve güneyde de Akdeniz yoluyla Çukurova'ya geliyordu. Osmanlı jandarması genellikle Rus sınırından giren Ermeni isyancıları yakaladığında üstlerinde veya yüklerinde Rus silahları ve Rusya'da basılmış isyan propagandası içerikli belgeler bulunuyordu. İsyancıların Rusya'dan getirdikleri kaçak silahlar, Kars üzerinden Erzurum'a aktarılıyor, bir kısmı Erzurum'da bırakılıyor, çoğu güneye doğru, Muş ve Sason mıntikasına sevk ediliyordu. Kuzeydeki ikinci güzergâh da Batum-Erzurum yoluydu. 1897'ye kadar silahların çoğu Hınçakların eliyle Anadolu'ya sokuluyordu. Bu tarihten itibaren Rusya'dan yapılan silah sevkiyatının tamamına yakını Taşnakların eline geçti.⁴³³

Öte yandan, Ermeni kökenli ve Çarlık Rusya'sının Van Konsolosu Binbaşı Kamsaragan, Van'daki Ermeni okulunda Ermeni öğrencileri silah kullanma ve askeri strateji konularında bilgilendirirken⁴³⁴, Bursa'da Fransız Okulu Müdürü'nün Ermeni öğrencileri gerçek silahlarla eğitmesi⁴³⁵, Batılı güçlerin

---

⁴³⁰ McCarthy, **a.g.e.**, s. 71.

⁴³¹ Kristapor Mikaelyan, Taşnak örgütünün Ocak 1904'te Bulgaristan/Sofya'da gerçekleştirilen 3. Kongresinde yaptığı konuşmada, Sultan II. Abdülhamid'in terör saldırısı ile öldürülmesi yönünde bir öneride bulunmuş ve öneri kongre tarafından kabul edilmiştir (Uras, **a.g.e.**, s. 530; Çelebyan, **a.g.e.**, s. 52).

⁴³² Uras, **a.g.e.**, s. 530-534.

⁴³³ McCarthy, **a.g.e.**, s. 73-74.

⁴³⁴ Şimşir, **a.g.e.**, s. 220

⁴³⁵ İlter, **a.g.e.**, s. 29

Ermeni meselesindeki rolüne birer örnek teşkil eder. Ermeni komitecileri, bir yandan emperyalist güçlerin resmî görevlilerinden isyan, saldırı, suikast ve sabotaj eğitimi alırken, diğer yandan silahlanmaya devam ediyorlardı.

26 Ağustos 1896'da Taşnaklar tarafından İstanbul'da yapılan Osmanlı Bankası baskınında Ermeni militanlarının elinde 753 adet bomba ve 800 adet Amerikan revolveri vardı. 27 Ağustos-20 Eylül 1896 tarihleri arasında İstanbul'da Ermenilere ait kilise, işyeri ve evlerde yapılan aramalarda ise binlerce mermi, yüzlerce revolver, dinamit fitili, kapsülü ve el bombaları bulundu. Ermeni örgütleri, Çarlık Rusya, Avrupa ülkeleri ve ABD'ye yerleşmiş Ermeniler kanalıyla silah temin etmeyi sürdürüyorlardı.⁴³⁶

İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Graves'in 12 Nisan 1897 tarihli bir raporuna göre; Osmanlı güçleri, Erzurum'a 16 km. mesafede bulunan Sitavuk⁴³⁷ köyündeki bir Ermeni'nin evinde saklanan 34 mavzer tüfeği ile 1.000 adet fişek buldu. Silahların hepsi Rusya'dan getirilmişti.⁴³⁸

Ermenilerin silah sevkiyatına dair belgelerden birkaç örnek vermek yararlı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Washington Konsolosu Ali Ferruh Bey tarafından Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Bey'e gönderilen 21 Haziran 1898 tarih ve 38/93 numaralı telgraf şöyledir:

“New York'dan geçen Cumartesi günü hareket eden Transatlantik Kumpanyası vapuru ile Argayan (?) tarafından bir sandık eşya-yı müsteleme [kullanılmış eşya] derununda [içinde] 19 revolver [tabanca] ve hayli fişenk gönderildiği ve bunların Üsküb'de Binof isminde birine gideceği, Makedonya'da ihtilal [ayaklanma] çıkarsa Ermenilerin Anadolu'da kıyam [ayaklanma] için New York Ermeni Komitelerinden Memalik-i Osmaniyye'ye [Osmanlı memleketlerine] yaftalar [afişler] gönderileceği ve evrak-ı mezkürenin [söz konusu kâğıtların]

---

⁴³⁶ İlder, a.g.e., s. 32.

⁴³⁷ Sitavuk: Günümüzde Erzurum merkeze bağlı Yolgeçti köyü (**Köylerimiz 1981**, s. 585, 770).

⁴³⁸ McCarthy, a.g.e., s. 75.

nerelere ve ne kadar ve kimlere gideceği anlaşılacak üzere tedbirler serian [çabucak] ittihaz eylediğim [aldığım] maruzdur.”⁴³⁹

“Yumurtalık’ta [Adana] Akdeniz Seyyar Filosu Komutanı Tuğamiral Mehmed Paşa’ya” gönderilen telgrafta özetle;

“Kıbrıs’ta toplandıkları haber alınan Ermeni fesatçıları hakkında yapılan tahkikata göre; Kıbrıs’ın çeşitli yerlerinde Amerika’dan gelmiş 500 kadar Ermeni’nin bulunduğu, bunların Tuzla’ya uğrayan vapurlardan beşer-onar kişilik kafileler halinde çıktıkları, iki gün önce Nemse vapuru ile Kilisli 18 Ermeni’nin iskeleye çıktığı, Tuzla’da 600 varil barut, 2 sandık tabanca, 4 sandık tüfek ve 16 sandık da fişek bulunduğu, 27 gün önce Magosalı kaptan Yorgi’nin kayığı ile Anamur sahiline 44 varil barut gönderildiği, İskenderun’a gitmek için Mersin’e gelen Mirod adındaki Fransız gemisi ile reji tarafından Tuzla’da bulunan Höce Edvar’dan İskenderun’daki kardeşine gönderilen bakla ve kereviz içinde altı çuvalda 54 okka barut bulunduğunun öğrenildiği” belirtilmiştir.⁴⁴⁰

İlter, deniz yoluyla yapılan silah sevkiyatına dair şu hususlara dikkat çeker: “Amerikan diplomatik yazışmalarında da Ermenilerin silahlanma faaliyetlerine yer verilerek, silahların ve patlayıcıların Türkiye’ye büyük şehirler kanalı ile değil, Karadeniz kıyılarında Trabzon ve Samsun civarındaki küçük kasabalardan karaya çıkarılarak, dağ sıraları arasından Doğu Anadolu’ya, Ermeni komitelerinin veya ajanlarının bulunduğu yerlere götürüldükleri belirtilmekte, hamulenin gerçekte ne olduğunun gizlenerek ve sahibinin gümrük vergisinden kaçmak istediği söylenerek, gemicilerin yasak şeyleri ihtiva eden sandıkları taşımaya ikna edildikleri vurgulanmaktadır.”⁴⁴¹

Taşnaklar’ın Sultan II. Abdulhamid’e karşı 21 Temmuz 1905’te Cuma selamlığı esnasında gerçekleştirdikleri ve “Yıldız Suikastı” adı verilen başarısız saldırıda kullandıkları silah ve bombalar, Yunanistan ve Bulgaristan’dan getirilmişti. Bu olayla ilgili olarak, Emniyet tarafından İzmir ve Manisa’da Ermeni komitelerine ait mekânlarda arama yapıldı. Arama sırasında; İzmir

---

⁴³⁹ Turgut Işıksal, “Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 3, 1985, s. 49.

⁴⁴⁰ Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu’nun Kökeni 1878-1918**, Der Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 279.

⁴⁴¹ İlter, **a.g.e.**, s. 41.

Hükümet Konağı, Gümrük Dairesi, Osmanlı Bankası, İzmir’i diğer il ve ilçelere bağlayan demiryolları ve köprülerin tahrip edilmesine ilişkin planlar ile düzenlenecek sabotajlar için kullanılacak yüzlerce el bombası, saatli bomba, dinamit, dolu fişek, tabancalar ve tüfekler ele geçirildi.⁴⁴²

Taşnakların büyük silah depolarından biri Van’da idi. Van’daki Taşnak Komitesi yönetimi ile arası açılan David isimli bir Ermeni komiteci, 1908 yılında örgütün silah depolarının yerini Osmanlı güvenlik güçlerine ihbar etti. Yapılan operasyonda, büyük depolardan biri Van’daki Surp Kirkor Manastırı’nda gizlenmiş halde bulundu. Van merkezinde ve civarında tespit edilen diğer depolarda da yapılan aramalar neticesinde toplam olarak; 5.000 adet bomba, 2000 adet tüfek ve tabanca, 450.000 adet fişek, ayrıca çok miktarda barut ve dinamit bulundu.

Diğer şehirlerde de çok sayıda silah deposu tespit edildi. Örnek olarak:

Harput’ta 5.000 tüfek ve tabanca, 300 bomba;

Kayseri’de 400 tüfek, 1.200 tabanca, 400’den fazla bomba;

Kayseri/Develi’de 220 tüfek, 45 tabanca, 46 bomba, 26 dinamit bombası;

Diyarbakır’da 60’tan fazla bomba, yüzlerce tüfek ve tabanca;

Maraş/Zeytun’da 713 çeşitli cins tüfek ve çok sayıda bomba;

Urfa/Siverek’te 41 bomba;

Urfa’da 720’den fazla tüfek, 406 tabanca ve cephaneye;

Sivas/Suşehri merkez ve civarında toplam 255 tüfek, 426 tabanca, 21 bomba, 3 paket dinamit, 23.000 fişek;

Sivas/Gürün merkez ve civarında toplam 1.221 tüfek ve tabanca, 12 bomba, 31 paket dinamit, 10.000 fişek;

Sivas/Hafık’e bağlı bir köydeki depoda 16 sandık silah, 20 bomba, 1 sandık yeni üniforma ele geçirildi.

Ermeni komitecilerine ait silah depoları Batı ve Kuzey Anadolu şehirlerinde de bulundu. Mesela; İstanbul, Trabzon, Samsun, İzmir, İzmit, Adapazarı ve Bursa

---

⁴⁴² İlter, a.g.e., s. 35-36.

yörelereindeki silah depolarında da binlerce fişek, tüfek, tabanca, bomba ve dinamit ele geçirildi, birkaç tane de bomba imalathanesi ortaya çıkarıldı. Bunların yanı sıra, Samsun Ermeni Katedrali'nde silahlar; Haçin (Saimbeyli) Ermeni Manastırı'nda fiçilerle barut; İzmit civarındaki Armise Manastırı'nda silahlar ve barut, Erzincan Surp Agos Kilisesi'nde yüzlerce bomba bulundu. Ayrıca, Osmanlı Araştırma Komisyonu'nca da, Doğu Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki mezarlıklarda, kilise ve manastır binaları, bahçeleri ile çevresindeki tarlalarda, silah ve mühimmat saklandığı tespit edildi.⁴⁴³

Ermeni terör örgütleri tarafından depolanan söz konusu silahların, Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilecek genel bir ayaklanmada kullanılarak, Batılı emperyalist güçlerin desteği ve himayesinde, Doğu Anadolu'nun Müslüman halkını bölgeden göçertmek veya öldürmek suretiyle, öteden beri hayali kurulan Hazar Denizi'nden Karadeniz ve Akdeniz'e uzanan coğrafyada, "Büyük Ermenistan" devletini yaratma amaçlı olduğu kuşkusuzdur.

3. Ermeni Komitelerinin Müslümanları Doğu Anadolu'dan Göçertme Siyaseti

Ermenilerin, Batılı büyük devletlerin desteği ile "Ermeni devleti" kurmak istedikleri Doğu Anadolu'nun 6 vilayetindeki (Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Van) nüfusları, toplam nüfusun ancak % 17'sini teşkil etmekteydi. Ermeni isyanlarının ve Ermeni-Müslüman çatışmalarının henüz başlamadığı dönemde, Fransız araştırmacı Vital Cuinet'in yerel Ermeni kilise kayıtları ile Osmanlı nüfus kayıtlarından elde ettiği 1892 yılı istatistiklerine göre durum böyleydi.⁴⁴⁴

Ermeni komitecileri, bu durumu tersine çevirmek ve bölgede nüfus çoğunluğuna sahip olmak için, bölgenin Müslüman halkını öldürme veya bölgeden göçertmeye karar verdiler. Zira "büyük devletlerin müdahalesini sağlamak ve Müslümanların kovulacakları veya öldürülecekleri altı Anadolu

---

⁴⁴³ Güler Yarcı, "Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü", **Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler**, X. cilt, Ed. Mehmet Metin Hülâgü vd., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 127-299; McCarthy, **a.g.e.**, s. 77, 136-139; İlater, **a.g.e.**; Özçelik, **a.g.e.**, s. 20-24.

⁴⁴⁴ Gürün, **a.g.e.**, s. 97-102.

vilayetinde çoğunluğu sağlayıp bağımsız bir Ermenistan devletini kurmak”⁴⁴⁵
Hınçak ve Taşnak örgütlerinin ortak özellikleri ve amaçlarıydı.

Silahlı mücadeleyi esas alan ve Batılı emperyalist güçlerce desteklenip yönlendirilen Ermeni terör örgütleri, bu amaçla bölgenin birçok yerleşim biriminde sivil Müslüman ahaliye ve hükümet güçlerine saldırılar düzenleyip isyanlar çıkardılar. Rusya, Tiflis, Erivan ve İran sınırlarından aktardıkları silah ve mühimmatı depoladıkları bölgedeki Ermeni okullarını ve kiliselerini dahi terörist faaliyetleri için kullandılar. “Ermenistan” yapmak istedikleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, Ermeni olmayan Müslüman kesime yaşama hakkı dahi tanımama kararları aldılar.

Bu hususu, Ermenistan Ulusal Bilim Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Nikolay Hovhannisyan, gayet açık bir şekilde itiraf ederek, aynen şunları söylüyor:

“İlk aşamada Ermeni sorununun izlediği sürecin birincisi, Batı Ermenistan topraklarını Ermeni hâkimiyetinde tutmak, Osmanlı yöneticilerinin teşvik ettiği Türklerin, Kürtlerin ve Çerkezlerin ele geçirmelerine imkân vermemektir. Toprak kaybı Ermenilerin kaçınılmaz biçimde yok olmalarına yol açacaktı, çünkü toprak, bir ulusun etnik bir varlık olarak ayakta kalması açısından tek güvenilir temeldir. İkincisi, Batı Ermenistan’ın Ermeni etnik-ulusal imajını korumaktır. Mevcut tarihsel şartlar altında bu, Ermenilerin, Osmanlı yöneticilerinin Türkleri, Kürtleri ve Çerkezleri yerleştirme ve oradaki demografik yapıyı değiştirme politikasını kesinlikle reddetmeleri anlamına geliyordu. Bu temel konuların her ikisinin de, Ermeni halkının ulusal güvenliği ve özgünlüğünün korunması sorunlarıyla doğrudan ilişkili olduğuna dikkat çekmeliyiz.”⁴⁴⁶

Ermeni yazar Karinyan, Ermeni nüfusu meselesini irdelerken, şu hakikati dile getiriyor:

“Büyük Ermenistan’ın önündeki en büyük engel, bölgede Ermenilerin Müslüman nüfusa oranla tartışmasız azınlık olmasıydı. Bu yüzden Ermeni gönüllü birlikleri, Türk ve Kürt nüfusu sistemli olarak imha etti. Bu katliamlar,

---

⁴⁴⁵ İltter, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri**, s. 28.

⁴⁴⁶ Hovhannisyan, **a.g.e.**, s. 51-52.

Taşnakları kullanan Çarlık komutanlarını bile çileden çıkartacak düzeydeydi... Türkiye Ermenistanı'nda nüfusun karmaşık yapısı ve 'altı vilayette' Ermeni nüfusun azlığı, söz konusu ülkenin gerçekleştirilmesi yolunda en önemli engellerden bir tanesiydi. Ermeniler sadece birkaç bölgede önemli olmayan bir çoğunluk oluşturmaktaydı. Bütün diğer grupların, özellikle de İslâm dinine bağlı halkların sayısı ise kıyaslanamayacak kadar çoktu. Bu yüzden Taşnaksutyun Partisi'nin girişimiyle, söz konusu halklara yönelik olarak, yukarıda açıklanan yöntemle başvurulmaktaydı."⁴⁴⁷

Ermenici örgütler, işte böylesine şoven amaçlar uğruna, bölgenin yerlisi olan Müslümanlara baskı, zulüm ve katliamların her türlüünü uygulayarak, onları asırlardan beri üzerinde yaşadıkları yurtlarından çıkartmaya, göçertmeye kalkıştılar. Ermenici çetelerin terör eylemleri bölge geneline yayıldı. Bombalar patlatıldı, cinayetler, suikastlar işlendi. Doğu Anadolu'da masum sivil Müslüman halka yönelik vahşiyane katliamlara girişildi.

4. Ermeni Fedai Komiteleri ve Terörü

Taşnak örgütünün 1890'da kurulması ve silahlı mücadeleyi esas almasıyla birlikte, "kendini davasına adayan, canını vermeye hazır" anlamına gelen, Türkçeye ve Ermeniceye Farsçadan geçmiş olan "*fedai*" (Ermenice: Ֆէտայի = fedayi) adı altında Ermeni terörist grupları veya "Fedai Komiteleri" teşkil edilmeye başlandı. Zamanla yaygınlaşan "fedai" terimi, Hınçak ve diğer Ermeni örgütlerince de benimsenerek kullanıldı. (Ek-6, 6/a)

Taşnakçı Ermeni yazar Minassian bu hususu irdelerken, "*devrimci hareketin fedayi'ler hareketiyle özdeşleştiğini*" söyler ve 1890'da oluşturulduğunu belirttiği "fedayi"liğin kökenine dair şu ayrıntıyı aktarır: "*Ermeni 'fedayi'si halktan doğdu. İster Kafkasyalı ister Osmanlı, ister aydın ya da papaz, ister basit köylü olsun, 'fedayi' yaşamını eylemleri ve ölümüyle uyandırdığı halkına adayan silahlı bir devrimci idi. Onda Rus popülistlerinden, Garibaldicilerden ve Bulgar hayduk'larından kalma izler bulunduğu doğru*

---

⁴⁴⁷ A. B. Karinyan, **Ermeni Milliyetçi Akımları**, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 9, 87.

olmakla birlikte, aynı zamanda daha eski Ermeni köy eşkıyalığı geleneğinin de kalıtıcısıdır.”⁴⁴⁸

Yani “fedayi”, aynı zamanda Ermenilerde “eşkîya” anlamına geliyordu. Arapça’da “şakî/şakîy” sözcüğünün çoğulu olan eşkıya, Türkçede de; “dağda, kırdan yol kesen hırsızlar, haydutlar”⁴⁴⁹ anlamında kullanılır. “10 ilâ 15 silahlıdan oluşan seyyar [gezici] çeteler halinde örgütlenen ‘fedayi’ler”⁴⁵⁰, “eşkîya” (hırsız/haydut)’dan da öte birer katildiler. Köyleri basarak çoluk çocuk, kadın, ihtiyar demeden masum Müslümanları işkence ederek, kurşuna dizerek katleden birer cani idiler. Fedai komiteleri, kendilerine destek vermeyen Ermeni papazlarını, örgüte para yardımı yapmayan Ermeni zenginlerini de aynı şekilde öldürüyorlardı.⁴⁵¹

Taşnak’ın fedailerine verdiği ilk emirlerde bu husus açıkça şöyle ifade edilmişti: “Türk’ü, Kürd’ü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainlerini öldür. İntikam al!”⁴⁵² Fedailer de örgütün “intikam” emrini aynen yerine getiriyorlardı. Bundan dolayı bu terörist çetelere “Ermeni İntikam Alayları” da deniliyordu.⁴⁵³

“Fedai Komiteleri” denilen bu terörist çetelerin elebaşlarından en ünlüleri olanlar şunlardır:

- “İnsan kasabı” lakabıyla meşhur olan Antranik Ozanyan (1865-1927),
- “Dro” lakaplı Drastamat Kanayan (1884-1956),
- Hamazasp Srvandztyan (1873-1921)
- “Keri” lakaplı Arshak Gafavian (1858-1916),
- “Armen Garo” lakaplı Karekin Pastırmacıyan (1872-1923)
- “Murad” lakaplı Hampartsum Boyacıyan (1867-1915),
- “Goms” lakaplı Vahan Papazyan (1876-1973),

---

⁴⁴⁸ Minassian, a.g.e., s. 37.

⁴⁴⁹ Türkçe Sözlük, s. 472.

⁴⁵⁰ Minassian, a.g.e., s. 37.

⁴⁵¹ Erdal İter, **Dünkü ve Bugünkü Ermeni Terörizmi ve Düşündürdükleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985, s. 7-8.

⁴⁵² Uras, a.g.e., s. 445.

⁴⁵³ Yalçın Özalp, **Ermeni İntikam Alayı Maraş’ta (Vesikalar 1919-1920)**, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, Kahramanmaraş, 2005; Özçelik, a.g.e., s. 29.

- “Kevork Çavuş” lakaplı Kevork Aroyi Kazaryan (1870-1907),
- “Aram Manukyan” lakaplı Sarkis Hovanesyan (1879-1919), Van isyanı (1915) elebaşı,
- Mihran Damadyan (1863-1945), Sason isyanının (1894) elebaşlarından,
- Sivaslı Murad (1874-1918),
- Tovmas Nazarbekyan (1855-1931),
- “Arşak Vramyan” lakaplı Onnik Tertsakyan Vinnian (1870-1915),
- Armenak Yekaryan: (1915 Van isyanı elebaşı ve Armenakan örgütü üst düzey üyesi),
- “İşhan/İşkhan” lakaplı Nikoğayos Poğos Mikaelyan (Taşnak elebaşlarından)
- Muşlu Simbat, vd.⁴⁵⁴

Bu terörist çetelerin liderlerinden Adana/Haçin (Saimbeyli) doğumlu Hampartsum Boyacıyan, Hınçak terör örgütü mensubu, Sason isyanının (1894) elebaşı ve binlerce masum insanın ölümüne sebep olan eli kanlı bir katil iken, 1908-1912 yılları arasında Kozan milletvekili olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda da bulunmuştu. Tebriz doğumlu Vahan Papazyan Taşnak terör örgütü mensubuydu. O da eli kanlı bir katil ve fedai çetelerinin elebaşısıydı. Rusya’dan illegal bir şekilde Türkiye’ye geldiğinde tek kelime Türkçe bilmediği halde Van milletvekili olarak (1908 ve 1914 seçimlerinde) Meclis-i Mebusan üyesi oldu. Bir diğer eli kanlı katil ve çete başısı olan Erzurumlu Karekin Pastırmacıyan da 1908 ve 1912 seçimlerinde Erzurum milletvekili olarak Meclis-i Mebusan’da yer aldı.⁴⁵⁵

Taşnak terör örgütünün 1890 yılı itibarıyla oluşturmaya başladığı “Fedai” denilen terörist grupların çeşitli illerdeki saldırı, sabotaj ve suikast eylemleri

---

⁴⁵⁴ İler, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, s. 17; Muammer Demirel, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 36; Abdurrahman Çaycı, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 59-60, 75.

⁴⁵⁵ Mattei, **a.g.m.**, s. 67; Güneş, **a.g.e.**, s. 228, 584.

öncesinde, yine terörü amaç edinen diğer örgütler tarafından çok sayıda eylem gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Bunlar arasında büyük çaplı olanlardan örnekler verilecek olursa,

-Anavatan Müdafileri örgütüne 8 Aralık 1882’de düzenlenen Erzurum isyanı,

-Mayıs 1889’da İran sınırından giriş yapan Armenakan Partisi üyesi silahlı bir grubun Van/Başkale’de Türk jandarmaları ile çatışmaya girmesi,

-Ağustos 1889’da, Ermeni komitecileri karşıtı tavrıyla bilinen ve bölgede etkin bir aşiret gücüne sahip olan Mutki’deki Huyuti aşireti reisi Hacı Musa Bey aleyhinde, Hınçak örgütü mensuplarınca bölgede, İstanbul’da ve Avrupa’da gösteriler ve basın-yayın yoluyla kampanya başlatmaları,

-Erzurum’da, bir ihbar üzerine güvenlik güçleri tarafından Ermeni kilisesinde 20 Haziran 1890 tarihinde yapılan silah ve patlayıcı madde aramasını bahane ederek gösteri yapan Hınçak örgütü mensuplarının askerlere ateş açmasıyla başlayan ve günlerce süren ayaklanma,

-İstanbul/Kumkapı’da yine Hınçak örgütünün organize ettiği ve kalabalık Ermeni gruplarının katılımıyla 15 Temmuz 1890 tarihinde Hükümet aleyhine düzenlenen gösterilerde polislerle çatışmaya girilmesi,

vs. gibi eylemler sayılabilir.

1890’dan itibaren Taşnak tarafından teşkil edilen “Fedai” çetelerinin de devreye girmesiyle birlikte isyanlar, terörist saldırı ve sabotaj eylemleri giderek tırmandırıldı. Bunlar arasında, masum sivil Müslümanlardan büyük ölçüde can kaybı yaşanan Ermeni saldırılarından;

-1892-1893’te Merzifon, Kayseri ve Yozgat isyanları,

-Ağustos 1894’te Birinci Sason isyanı,

-Eylül 1895’te Bâbîâli (İstanbul), Zeytun (Maraş) ve Divriği (Sivas) isyanları,

-Ekim 1895’te Trabzon, Eğin (Mâmuratülaziz/Elazığ), Develi (Kayseri), Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa ve Erzurum isyanları,

-Kasım 1895'te Diyarbakır, Siverek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Maraş ve Muş isyanları,

-Aralık 1895'te Kayseri ve Yozgat isyanları,

-Haziran-Ağustos 1896'da tekrar Zeyton (Maraş) ve Birinci Van isyanları ile 14 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası baskını,

-Temmuz 1897'de İkinci Sason isyanı,

-1904'te Üçüncü Sason isyanı,

-21 Temmuz 1905'da Sultan II. Abdülhamid'e bombalı suikast olayı,

-14 Nisan 1909'da ve 1913'te yaşanan Adana olayları,

-Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan yöresinde yaşanan Ermeni mezalimleri,

zikredilebilir.⁴⁵⁶

Sultan II. Abdülhamid'in emriyle, Van ve çevresinde meydana gelen Ermeni olaylarını araştırmak üzere teşkil edilen Teftiş Heyeti Başkanı olarak görevlendirilen Sadettin Paşa (1851-1908), kaleme aldığı hatıralarında, Ermeni fedailerinin Van'da çıkardıkları birçok terör olayından söz eder.

Sadettin Paşa'nın bahsettiği olaylardan örnek vermek, bölgedeki durumun vahametini göstermesi açısından yararlı olacaktır:

“20 Mayıs 1896: Bu gece Vali Paşa geldi. İngiliz Konsolosu'nun bir haberini tebliğ etti: Norduz'da Dir-i Meryem Kilisesine fedailer gitmişler. Üç Kürt'ü öldürmüş, üçünü de yaralamışlar.. Kapamacıyan'ın⁴⁵⁷ evinin bahçesine üç fedai gelmiş, onu öldüreceklermiş. Hemen iki bölük askerle mahallenin etrafını sardırdım. Gece bahçede üç fedaiyi de yakaladık. Komite tarafından gönderildiklerini söylediler. Ceplerinden Amerikan misyonerlerinin ekmek

---

⁴⁵⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları 1878-1916**, Haz. Recep Karacakaya vd., cilt I-II-III-IV, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008; Gürsoy Solmaz, **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkaş-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920)**, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 1995; Erdal İltar, **Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916): Tanık İfadeleri**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1996.

⁴⁵⁷ 20 Mayıs 1896 gecesi meydana gelen bu olaydan 15 yıl sonra, Osmanlı Hükümeti yanlısı olan Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan, Taşnak Komitesi elebaşlarından Aram Manukyan'ın başında bulunduğu Taşnak fedailerini tarafından 10 Aralık 1912 gecesi Van'da gerçekleştirilen silahlı saldırıda öldürüldü (McCarthy, **a.g.e.**, s. 85).

pusulaları çıktı. Demek ki misyonerler, 'yoksullara yardım ediyoruz' diye fedaileri kayırıyorlarmış.

23 Mayıs 1896: Yüzbaşı Mehmet Ali Efendi'den bir jurnal aldım. Korkunç sahneler anlatılıyordu. Fedailer kiliseyi terk edip kaçmışlar. Ancak bazı ölülerin kalplerini ve beyinlerini kama ile çıkarıp almışlar, kulaklarını kesmiş, kafalarını enselerinden uçurmuşlar.. Bugün Rus ve İngiliz konsoloslarıyla misyonerlerden Dr. Renoldée geldiler. Ermeni fedailerinin üzerinden ekmek pusulası çıkması kendilerini sıkıntıya sokmuş.. Ermenilerin vahşetlerinden haber verdim.”⁴⁵⁸

Ermeni komiteci ve fedaileri tarafından gerçekleştirilen terör saldırılarında ve toplu katliamlarında, güvenlik görevlilerinin yanı sıra, kadın, erkek, çocuk, ihtiyar, on binlerce masum sivil Müslüman da hayatını kaybetti.⁴⁵⁹

Öte yandan, Sovyet Rusya arşivlerindeki birçok belgede de Taşnakçı Ermenilerin Kars yöresindeki Müslümanlara yönelik zulümlerinden örnekler verilmektedir:

“Osipyants'ın birlikleri Karahan köyüne saldırdı. Burada top da kullanıldı, pek çok ev yandı, yıkıldı, çocuklar, kadınlar öldü. Halk kaçmaya başladı, -30 derece soğukta ve kar fırtınasında 200'den fazla insan öldü. Aynı gün Mükez köyü bombalanmaya başladı. Birçok ev yıkıldı, sivil halktan 100'e yakın insan öldü. Düzenli birliklerin bu vahşetiyle yetinmeyen Osipyants, silahlı Ermenileri Müslümanların üzerine saldırttı. 14-15 Şubat gecesi (1919) Aslanhane, Kinai, İlandı ve Aküzüm köylerine, civar köylerin Ermenileri saldırdı. Müslümanlar, karanlık ve dondurucu soğukta evlerinden fırlayıp kaçmaya başladılar, kar fırtınası vardı. 300'e yakın insan donarak öldü. Topçu ateşiyle onlarca köy yerle bir edildi. Aralık ve Karakilise köylerinin bütün sakinleri itaat ettikten ve

---

⁴⁵⁸ Sami Önal, **Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 160-161.

⁴⁵⁹ M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara, 1970; A. Alper Gazigiray, **Ermeni Terörünün Kaynakları**, Gözen Kitabevi, İstanbul, 1982; Veysel Eroğlu, **Ermeni Mezalimi**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1973; Erdal İter, **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983; Faiz Demiroğlu, **Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985; Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2005; Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara, 1987; Uras, a.g.e.; Hocaoglu, a.g.e.

silahlarını bıraktıktan bir hafta sonra (26 Şubat 1919) düzenli Ermeni ordu birlikleri tarafından katledildiler.”⁴⁶⁰

Taşnakçı Ermenilerin Müslümanlara yönelik zulümlerinden birkaç örnek daha aktarıyoruz:

*“Nahçıvan’da ve Şöregel’de 100’den fazla köy Müslüman nüfustan temizlendi. Ocak 1920’de Taşnaklar, yarı ıssızlaşmış Şöregel kazasına saldırdılar ve toplarıyla bütün köyleri yakıp yıktılar; halkın bir kısmı öldü, sağ kurtulanlar Akbaba’ya kaçtı.. Bunun ardından Taşnaklar Zaruşad’a savaş açtılar. Direnmeye kalkışan 20 köy ateşe verildi. Binlerce insan kaçarken kar fırtınası altında Kars çayını geçerken can verdi. Bütün bunlar İngiliz temsilcisinin ve Amerikan Misyonu’nun gözleri önünde cereyan etti.. Sadece bir ay içinde, Erivan ve Gümrü arasında çalışan trenlerde Azerbaycan pasaportuyla seyahat eden 500’e yakın Müslüman öldürüldü.”*⁴⁶¹

Ermeni tarihçi A.A. Lalayan da Taşnakçı Ermeni komitecilerinin Müslümanları katletme yöntemlerinden birini şöyle aktarmaktadır:

*“Taşnak birliklerinin işgal ettikleri Türk köyleri canlı insanlardan ‘temizlendi’ ve enkaz yığınına dönüştü. Aslen Varam’dan (Yeni Beyazıt) olan bir Taşnak ‘kahramanı’ 1920’de yaptığı kahramanlıkları şöyle anlatıyor: ‘Basar-Geçer’de Türk nüfusu yok ettim; hiçbir şeye aldırmadan’ diye övünüyor Taşnak haydudu. ‘Bazen insan kurşuna acıyor. Bu köpeklere karşı en doğru hareket; çatışmadan sonra sağ kalanları toplamak, kuyulara doldurmak ve dünyadan yok olmaları için yukarıdan üzerlerine iri taşlar atarak öldürmek...’ ‘Ben de böyle yaptım: Kadınları, erkekleri, çocukları topladım; onları bıraktığım kuyuları ağzına kadar taşla doldurarak icaplarına baktım!’ Böylelikle, Taşnak gönüllü hareketinin sonuçlarından biri, on binlerce Türk emekçisinin katliama uğramasıdır.”*⁴⁶²

Tüm bu kanıtlara rağmen, özellikle çoğu yabancı kaynaklarda, 100 yıl önce yaşanan olaylardaki insan kayıplarından söz edilirken, hayali ve abartılı

---

⁴⁶⁰ **İngilizlerin Mavi Kitap’ına Sovyetlerin Yanıtı Kızıl Kitap: Güneybatı Kafkas’ta Taşnak Mezalimi**, Çev. Kayhan Yükseler, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 61-62.

⁴⁶¹ **A.g.e.**, s. 130, 132.

⁴⁶² A.A. Lalayan, **Taşnak Partisi’nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, Çev. Kayhan Yükseler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006,

rakamlarla sadece Ermeni kayıpları dile getirilmekte, Müslüman kayıpları ise nedense hep gözardı edilmektedir.

5. Ermeni Gönüllü Taburları ve Terörü

Birinci Dünya Savaşı (1914) öncesinde, Rusya'nın, Ermeni komitelerine, “*savaşta ele geçirecekleri Osmanlı topraklarında ‘özgür bir Ermenistan kurulacağı’*” vaadinde bulunması üzerine, Ermeni komitelerinin; Ermeni Patrikliği, kiliseleri, okulları, cemiyetleri, cemaatleri ve çeteleri ile yürüttükleri propaganda, yardım toplama, örgütlenme ve silahlanma faaliyetleri sonucu, Rusya'nın Kafkaslar alanında “*Ermeni Gönüllü Taburları*” (veya “*Ermeni Gönüllü Birlikleri*”) teşkil edildi. Taburların komutanları, komutan yardımcıları ve erlerinin çoğu Osmanlı Ermenileriydi. Yürütülen etkili kampanya neticesinde; Rusya, Amerika, İngiltere, Fransa, İran, Romanya, Bulgaristan ve hatta Buhara'dan gelen Ermeniler bu gönüllü askeri birliklere katılarak savaş eğitimi aldılar. Osmanlı ordusundaki bir kısım Ermeni askerler de silahlarıyla birlikte firar ederek Ermeni Gönüllü Taburları'na yazıldılar. Osmanlı vatandaşı birçok Ermeni genci de bunlara katıldı. Bu amaçla Tiflis'te bir “*Ermeni Millî Bürosu*” oluşturuldu. Gönüllülerin eğitimi ve yetiştirilmesi görevi de Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontzov-Daşkov'a verildi. Rusya, para, silah, cephane ve iaşe desteği de vererek taburları güçlendirdi.⁴⁶³

“*Ermeni Gönüllü Taburları*” projesinin Birinci Dünya Savaşı sırasında oluşturulduğu yönünde öne sürülen bazı görüşlerin aksine, söz konusu faaliyetin hazırlığına 1913 yılı başlarında girişildiğine dair kanıtlar mevcuttur.

Örnek vermek gerekirse, Amerika'nın Boston şehrinde Ermenice neşredilen Taşnak Partisi'nin yayın organı “*Hayrenik*” gazetesinin 20 Mart 1913 tarihli nüshasında, Tiflis'ten Piskopos Mesrop tarafından gönderilmiş bir telgraf yer almıştır. Mesrop, telgrafında şunu söylüyor: “*47.061 ruble ve 11 kopek alındı. Büro ve Gönüllüler (Gamavorner) adına teşekkür ederim.*”⁴⁶⁴

---

⁴⁶³ Özçelik, a.g.e., s. 29-30; Demirel, a.g.e., s. 34.

⁴⁶⁴ Mattei, a.g.m., s. 66.

Söz konusu telgrafın üzerindeki damganın tarihi ise çok önemli: 17 Mart 1913.⁴⁶⁵ Yani Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına daha yaklaşık 1 yıl var. Bundan şu anlaşılıyor; şayet 1914 yılının sonunda savaş çıkmamış olsaydı, Rusya örgütleyip hazır kıta beklettiği Ermeni taburlarını bir bahane yaratarak Osmanlı Devleti'ne yine saldırtacaktı.

Mattei'ye göre; “Piskopos Mesrop, Tiflis burjuvazisinde önemli bir yer tutuyordu ve Kafkas Naibi Kont Vorontzov-Daşkov'un yakınlarından biriydi. Ter Minassian boşuna şunu demedi: *Kafkasya'da Naip Vorontzov-Daşkov'un ince politikası Ermeni kilisesi ve burjuvazisini Rus hükümeti ile barıştırdı.*”⁴⁶⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından birkaç ay önce, Ermenice “Ararat” dergisinde çıkan, “*Bütün Ermenilerin Katolikosu Beşinci Kevork*” imzalı ilanının sonunda, bütün Ermeniler namına Çarlık Rusya'sının savaşa girmesine destek veriliyor ve şöyle deniliyordu:

“*Kahraman Rus ordusunun başarısı ve zaferi için dua ediyoruz ve hepinizi de kutsayarak Tanrı'dan Büyük Rusya'yı her tür tehlike ve düşman saldırısından korumasını rica ediyoruz. Bütün Ermenilerin Katolikosu Beşinci Kevork (Kevork E Katoğikos amenayin Hayots), Ağustos 1914*”⁴⁶⁷

Ermeni Gönüllü Taburları'nın savaş öncesinde hazırlandığını, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı Ovanes Kaçaznuni de 1923 yılında şöyle itiraf ediyordu:

“*1914 sonbaharında, Türkiye henüz savaşan taraflardan birine katılmadığı ve buna hazırlanmadığı dönemde, Güney Kafkasya'da büyük gürültü içinde ve enerjik biçimde Ermeni gönüllü birlikleri oluşturulmaya başlandı.. ve Türklere karşı faaliyete geçti.. Piskopos Mesrop, A. Hatisov, Dr.Zavriev, S. Arutyunov, Dro ve Andranik olmasaydı, başkaları bulunacak ve aynı şeyleri yapacaktı. Gönüllü birliklerin kurulması bir yanlışa; bu yanlış, kökleri uzak geçmişte aranacak bir siyasal çizginin doğal devamı ve sonucudur.. Biz kayıtsız şartsız Rusya'ya yönelmiş durumdaydık. Herhangi bir gerekçe yokken zafer havasına kapılmıştık; sadakatimiz, çalışmalarımız ve yardımlarımız karşılığında Çar*

---

⁴⁶⁵ Mattei, **a.g.m.**, s. 67.

⁴⁶⁶ Mattei, **a.g.m.**, s. 66-67.

⁴⁶⁷ Mattei, **a.g.m.**, s. 66.

Hükümeti'nin (Güney Kafkasya Ermenistanı ile Türkiye'nin Ermeni eyaletlerinden oluşan) Ermenistan'ın bağımsızlığını bize armağan edeceğine emindik. Aklımız dumanlanmıştı.. kendimize yaptığımız hipnozun etkisiyle, gerçekleri anlayamadık ve hayallere kapıldık.”⁴⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı 1914 sonlarında başladığında, “Ermeni Gönüllü Taburları”, Rusya saflarında Türkiye'ye karşı savaşa katıldılar.

Taburlar, komutanları ve savaş rotaları şöyleydi: (Ek-7/, Ek-7/a, Ek-7/b, Ek-7/c).

“-Birinci Tabur: Antranik Ozanyan komutasında (savaş rotası: Hoy-Dilman-Van),

-İkinci Tabur: Rus vatandaşı Dro Drastamat Kanayan komutasında (savaş rotası: Iğdır-Bayezid-Bargiri-Van), komutan yardımcısı Armen Garo (Karekin Pastirmacıyan),

-Üçüncü Tabur: Hamazasp Srvandztyan komutasında (savaş rotası: Kağızman-Eleşkirt-Malazgirt-Bitlis),

-Dördüncü Tabur: Arşak Gavafyan komutasında (savaş rotası: Sarıkamış-Erzurum),

-Beşinci Tabur: Vartan Megrabyan komutasında (savaş rotası: Bargiri-Başkale-Van),

Altıncı Tabur: Grigor Afşaryan komutasında, 1915'te ölümünden sonra başına Gayk Bzhişkyan geldi (savaş rotası: Sarıkamış-Erzurum),

Yedinci Tabur: Ovsep Argutyan komutasında,

Sekizinci Tabur: Savaşmayan silahlı çeteler, sivil Türk halkını katlediyorlardı.”⁴⁶⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın başından (2 Kasım 1914), Ekim 1917 Devrimi'ne kadar Çarlık Rusya'sı destekli Ermeni Gönüllü Taburları, Ermeni Fedai

---

⁴⁶⁸ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)**, Çev. Arif Acaloğlu, 6. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 30-32.

⁴⁶⁹ Cemil Hasanlı, “Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivinin Belgelerine Göre Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri”, **Ermeni Meselesi ve 1915 Olayları: Tarihî Gerçekler-Siyasi Algılar-Hoşgörü-Uzlaşma Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildirileri (27-28 Nisan 2015)**, Ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 182.

Komiteleri ve Ermeni Milisleri, Ruslar çekildikten sonra Türk ordusu karşısında dayanamayınca, Doğu Anadolu'nun pek çok il, ilçe, nahiye ve köylerine yöneldiler. Masum sivil Müslüman halkı, çoluk çocuk, kadın, ihtiyar demeden katletmeye başladılar. (Ek-8, Ek-8/a, Ek-8/b)

Ermeni tarihçi Lalayan, Ermeni Gönüllü Taburları konusunda ilginç bilgiler vermektedir. Lalayan, özellikle şu önemli tespitleri yapmaktadır:

“-Taşnaksutyun Partisi, Birinci Dünya Savaşı'nın çok öncesinde büyük Ermeni ticaret ve sanayi burjuvazisi için pazar yaratmak amacıyla Türkiye topraklarının bir kısmını işgal etme ve 'Denizden denize büyük Ermenistan' projesini gerçekleştirme hayallerine kapıldı.

-Çarlık hükümeti, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir dayanak yaratarak boğazları ele geçirmek ve Akdeniz'e inmek için, Ermenileri kullandı.

-Ermeni gönüllü birlikleri, bu amaçla Çarlık makamları tarafından örgütlendi.

-Taşnak gönüllü hareketi, on binlerce Türk köylüsünü Ortaçağ'dan kalma yöntemlerle katletti.

-Taşnaklar, bu uygulamalarıyla karşılıklı kırım ateşlediler ve kendi gerici amaçları uğruna Ermeni halkını feda ettiler.

-Taşnaklar, Müslüman köylüleri katletmekle kalmadı, onların varlıklarını da yağmaladı.

-‘Bağımsız’ Ermenistan döneminde de Taşnaklar, gerek Güney Kafkas'ta gerek Türkiye topraklarında İngiliz, Fransız ve Amerikan emperyalizmine alet oldular.

-Bu dönemde Taşnaklar, ‘Müslümanlar bizim düşmanımızdır’ sloganı altında bugünkü Ermenistan topraklarında yaşayan yüz binlerce insanı katlettiler. 30 aylık Taşnak iktidarı sonunda Ermenistan'daki Türk nüfus yüzde 77, Kürt nüfus yüzde 98, Yezidiler ise yüzde 40 azaldı.

-Taşnaklar, yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları Türklere karşı savaşmak istemeyen Ermenilere inanılmaz işkencelerde bulundular.”⁴⁷⁰

Amerikalı akademisyen McCarthy, bölgede yaşanan Ermeni çetelerinin Müslümanlara yönelik vahşetini şöyle yansıtıyor:

*“Savaşın başında Muş, Sason, Bitlis’te genel bir Ermeni isyanı patlak verdi. İsyancı çeteler, 1915 Şubat’ında Muş’un Müslüman köyelerine saldırıp halkını katlettiler.. Ruslar ilerledikçe, Bitlis Ermenileri ayaklandılar ve geri çekilen Osmanlı birlikleriyle birlikte kaçamayan Müslümanları boğazladılar, yüksek sayılarda öldürdüler.. Bitlis’teki katliamlar tamamıyla Ermeni çetelerinin ve yerel Ermenilerin işiydi.. En vahşi çetelerden birisi, eskiden Osmanlı milletvekili olan Karekin Pastırmacıyan adındaki Taşnak tarafından, bir başkası da Taşnak savaşçısı Andranik tarafından yönetilmişti.. Malazgirt’te 53 köy harap edildi ve 20.000 Müslüman öldürüldü.. Erzincan’da Müslümanların çoğu evlerde yakılarak öldürüldü. Kuyular Müslüman cesetleriyle dolu. Askerler şehri ele geçirdiklerinde kuyulara doldurulmuş 900’den fazla insan vücudu buldular. Tercan’da 700 çocuk cesedi, Erzurum’da 5.000 ceset bulundu...”*⁴⁷¹

Birinci Dünya Savaşı’nın bitiminde Irak’ta görev yapan İngiliz Binbaşı Noel’in konuya ilişkin değerlendirmesi ve gözlemleri de dikkat çekicidir:

*“Dünya Savaşı’nın ilk üç yılında Rusların eline geçen Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeni ve diğer Hıristiyan halkların, Müslümanlara yönelik, 1915 Ermeni katliamı boyutlarında olmasa bile vahşette ona benzeyen bir katliamı gerçekleştirdikleri Avrupalılarca bilinmemektedir. Bu kış [1919] Rewanduz’u [Kuzey Irak] ziyaretimde gördüm ki bu kent tamamen imha edilmiş. Ancak bu, Ruslar tarafından değil, onlarla birlikte gelen Hıristiyan askerler [Ermeniler] tarafından gerçekleştirilmiş. Belek aşiretinin çok güzel 100 köyünden iki üç tanesinin dışında tümü yakılmıştır. Biradost bölgesinin Rewanduz yöresine dek 30 köyden ne bir kadın ne bir çocuk ve ne de bir erkek kurtulmuştur, tümü öldürülmüştür.”*⁴⁷²

---

⁴⁷⁰ Lalayan, a.g.e., s. 8-9.

⁴⁷¹ McCarthy, a.g.e., s. 152-153, 198-199, 203-204.

⁴⁷² Edward William Charles Noel, **Kürdistan 1919: Kürdistan’da Özel Görevde Bulunan Binbaşı Noel’in Günlüğü**, Çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s. 140-141.

Irak/Süleymaniyeli tarihçi/yazar Dr. Kemal Mazhar Ahmed, Rus ordusu ile birlikte bölgeye gelen Ermeni Fedai Komiteleri'nin yaptıkları katliamları şöyle anlatıyor:

“Rus kuvvetleri ve onlarla gelmiş olan silahlı Ermeni fedailerinin Revanduz halkına yaptıkları kötülüklerin anıları hala silinmemiştir. Koye [Köysancak] ve Hewler [Erbil]'de halk son derece taciz edildi ve göç etmek zorunda kaldı. Bizzat Şeyh Mahmud'un [Berzenci] kendisi ve adamları da Pencuin cephesinden düşmana saldırdılar. Hanekin bölgesindeki Aliawa Kürtleri de Ruslara karşı yiğitçe direndiler.. 1916 Mayıs'ı başlarında General Çiornezbev'in komutasında Rus kuvvetleri, Revanduz'a girerken 4 Ermeni fedayi grubu da beraberlerindedi. 13 Mayıs günü şehri aldılar. Ermeni fedayileri, intikam almak istiyordu ve bu nedenle çok kan akıttılar. Birçok kaynağa göre bu katliam sonunda, kadın, erkek, çocuk yaklaşık 5.000 (beşbin) Kürt öldürüldü. Çoğu kurşunla değil, Revanduz vadisine fırlatılarak öldürülmüştü. 2.000 (ikibin) hanelik bir şehirde sadece 20 (yirmi) hane ayakta kalmıştı.”⁴⁷³

Yukarıda adı geçen İngiliz görevli Noel, Amerikalı misyoner Dr. Usher'den naklen, Van'da yaşandığını söylediği bir olayı şöyle aktarır:

“Amerikalı bir Hıristiyan misyoner olan Dr. Usher'den (o sıralarda Van'a kalıyordu) öğrendiğime göre, Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, Türkler, Rus saldırılarından ötürü Van kentini boşaltırlar. Bunun üzerine henüz Ruslar kente girmemiş olmasına rağmen 15 yaşlarında bir Ermeni genci eline baltayı alıp hastanedeki hasta ve sakatların hepsinin kafasını parçalar. Dr. Usher der ki: Herkes bu bölgede şu gerçeği bilmelidir ki, eğer Ermeniler engellenmese ve güç bulurlarsa Kürtlerden daha fazla kan dökücü ve vahşi olmasalar bile onlar kadar vahşi ve kan dökücüdürler.”⁴⁷⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde asker olan tarihçi/yazar Şevket Süreyya Aydemir, hatıralarında, Erzurum'da karşılaştığı dehşet verici bir manzarayı şöyle anlatır:

---

⁴⁷³ Ahmed, **a.g.e.**, s. 40, 74.

⁴⁷⁴ Noel, **a.g.e.**, s. 141.

“Ermeni ordusuna Taşnak komitecileri hâkimdi. Bu komitenin bütün gayesi, hırsı, sadece bir imha ve intikam savaşından ibaret kalmıştı. Çılgın hesaplaşmanın bir türlü sonu gelmiyordu. Erzurum yolu üstündeki Cinis köyü karşısında Evreni köyünde, kadın, erkek, çocuk bütün köylüler öldürülmekle kalmamıştı. Öldürülenlerin vücutları parçalanarak, kollar, bacaklar, kafalar, kasap dükkânlarındaki etler gibi, duvarlara, çivilere, çengellere asılmıştı. Fakat bunları yapanların hırsları bununla da sönmemişti. Köyde ne kadar hayvan ele geçmişse, mandalar, sığırlar, davarlar, kümes hayvanları, hatta köpekler öldürülmüş, parçalanmış, yerlere serilmişti. Cinis’te ise bütün köy halkını ayakta ve köyün ağzında bekliyor gördük. Fakat bunlar bir ölü kafilesiydi. Köyden çıkarılan, köye gireceğimiz yol üstünde süngülenirken birbirlerine sokulan ve yapışan kadın, erkek, çocuk bu insanlar, dayanılmaz bir soğuk altında kaskatı donmuşlar ve öylece kalmışlardı.”⁴⁷⁵

Doğu Anadolu’nun birçok yerleşim biriminde, Ermeni çeteleri tarafından sivil Müslüman halka yönelik olarak bu türden vahşetler ve katliamlar gerçekleştirildi. Örnek verilecek olursa, yapılan tespitlere göre; Van vilayeti Müslümanlarının % 62’si, Bitlis vilayetindekilerin % 42’si, Erzurum vilayetindekilerin % 31’i, Diyarbakır vilayetindekilerin ise % 26’sı Ermeni çeteleri tarafından öldürülmüştür.⁴⁷⁶

Osmanlı Arşivlerindeki mevcut belgeler, Ermeni Komitecileri tarafından katledilen Türklerin sayısının 518.105 kişi olduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır.⁴⁷⁷

---

⁴⁷⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965, s. 129.

⁴⁷⁶ Onur, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁷⁷ Geniş bilgi için bkz. **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri 1914-1919**, Haz. Uğur Demirbaş vd., cilt I-II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezâlimi 1906-1922**, Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., cilt I-II-III-IV, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Yay. Haz. Ahmet Altıntaş vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995; **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Ed. Ahmet Tetik, 9 cilt, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

VI. HAMİDİYE AŞİRET ALAYLARI

A. Hamidiye Aşiret Alayları'nın Kuruluşu Öncesinde Bölgenin Genel Durumu

Hamidiye Alayları'nın neden kurulduğunun daha net olarak anlaşılabilmesi bakımından, alayların kuruluşu öncesinde bölgenin genel durumuna kısaca değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı tahtına oturduğu 1876 yılında Bulgarlar ayaklandılar. Rusya, isyancı Bulgarlara arka çıkıp 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı, batıdan ve doğudan saldırıp birçok kenti işgal etti. Savaş 1878'de Osmanlı ordusunun mağlubiyeti ile sonuçlandı ve Balkanlarda önemli toprak kayıpları yaşandı. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nda Doğu Anadolu "Ermenistan" olarak adlandırıldı ve Ermeniler için imtiyazlar talep edildi.⁴⁷⁸ Ardından, 13 Temmuz 1878'de Avrupa devletleri (Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya) ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Berlin Antlaşması'nda (1878) Bulgarlara özerklik hakkı tanındı ve Ermeniler için de imtiyaz istekleri tekrarlandı. Osmanlı'nın Tuna vilayetinde kurulan özerk Bulgar Prenslığı, bir süre sonra bağımsızlığını ilan edip Osmanlı Devleti'nden ayrıldı.

Ermeniler de Bulgarları örnek alarak, ayaklanma ve terör saldırıları yoluyla Doğu Anadolu'da bir "Ermenistan" devleti kurma hayaline kapıldılar. "Onların yanlış hesaplarına göre; Ermeniler silaha sarılıp ayaklanırlarsa Avrupa devletleri de onların yardımına koşacak ve Anadolu'da özerk bir Ermenistan kurulacaktı. Bu özerk Ermenistan daha sonra tam bağımsız olacaktı. Bulgar örneği ortadaydı.. Avrupa ve Amerika Ermenilerin arkasındaydı.." ⁴⁷⁹

Bu arada, Batılı büyük devletler, Berlin Antlaşması (Madde: 61) ile "Osmanlı Devleti'nin Ermeniler için reform yapması ve güvenliklerini koruması"

---

⁴⁷⁸ Uras, **a.g.e.**, s. 359-360.

⁴⁷⁹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 207-208.

hususunu güvence altına alıp Ermenilerin hamiliğini üstlendiler. Amerika merkezli ABCFM'nin Harput Şubesi tarafından aynı yıl (1878), “*Ermenistan Koleji*” adı altında bir Protestan okulu Harput'ta açıldı. Yine aynı yıl (1878) içinde silaha sarılan Ermeniler tarafından “*Kara Haç*” ismiyle Van'da ilk Ermeni terör örgütü faaliyete geçirildi. Bütün bu gelişmeler elbette bir tesadüf olarak değerlendirilemez. Kara Haç örgütünün ardından, Ermeni Vatanperverler İttihadı (1881), Anavatan Müdafileri (1881), Şûrayı Âli (1881), Silahîler (1882), Armenakan (1885), Hınçak (1887), Taşnak (1890) gibi Ermenici terör örgütleri ile fedai komiteleri kuruldu ve bunlar bölgenin Müslüman halkı üzerinde yıllarca terör estirerek katliamlar gerçekleştirdiler.

Öte yandan, emperyalizmin keşif kolu veya öncü müfrezeleri konumundaki Katolik ve Protestan misyonerlerin cemiyetleri ve okulları, Ermeni Patrikliği ile cemiyetleri ve okulları, Ermeni terör örgütlerine sürekli militan yetiştiriyor, Ermeni gazeteleri ise yurt içinde ve dışında dezenformasyona dayalı yayınlarıyla kamuoyunu aldatmaya devam ediyordu.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken, “Hamidiye Alayları”nın ismi de cismi de yoktu.

Batılı emperyalistlerin Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reform yapılması taleplerini Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirmeleri, onlar için “*Hıristiyan Ermenileri kurtarmak ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti kurmak*” anlamını ifade ediyordu.

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı coğrafyasında yaratılan veya tahrik edilen her olayın yahut krizin ve ardından Batılı büyük devletlerce önerilen ve desteklenen reformların Hıristiyan azınlıklar için önce özerklik, sonra bağımsızlık, Osmanlı Devleti için de güç kaybetme ve parçalanma anlamına geldiğini çok iyi biliyordu. Bu sebeple Sultan, bütün gücüyle Doğu Anadolu'yu koruyup kollamak, o bölgenin “Ermenistan” yapılmasını engellemek ve Batılı güçlerin girişimlerini boşa çıkarmak için azami gayret gösteriyordu.⁴⁸⁰

---

⁴⁸⁰ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 9.

Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid, 1878 yılı itibarıyla Doğu Anadolu'da yerleşik bulunan aşiretlerin reisleri, beyleri, bölgenin ileri gelen şahsiyetleri ve tarikatların şeyhleri ile diyaloga geçerek ilişkilerini muhkem hale getirmeye çalıştı. Sultan, 1880 yılında, Van ve Hakkâri yörelerinde binlerce müridi olan Nakşibendî Tarikatı Postnişini Şeyh Ubeydullah'ı kendisine bağlamak için, yaveri Bahri Bey'i⁴⁸¹ onunla görüşmeye yolladı.⁴⁸²

İstanbul'dan Hakkâri'ye giden Bahri Bey, Şeyh Ubeydullah ile görüştüktan sonra, onu, anlaşmazlık içinde bulunduğu Miran, Mamiş ve Mankur aşiretlerinin reisleri ile barıştırdı. Sultan II. Abdülhamid ayrıca Hakkâri'deki Kürt aşiret reislerine çeşitli armağanlar, Şeyh Ubeydullah'ın aşiret güçlerine askeri eğitim vermeleri için 26 emekli Osmanlı subayı ile beraberlerinde 40 sandık Henri Martini markalı tüfek, muhtelif cins silah ve malzeme olmak üzere Hakkâri'ye gönderdi. Bu arada Şeyh Ubeydullah, Kürt aşiretlerini organize edip silahlandırmak için temsilcilerinden Ahmet Ağa'yı Eleşkirt'e, Seyid Abdülkadir'i Muş'a, İsmail Bey'i Bitlis'e, Seyid Sıddık'ı Kars'a, Seyid Ali'yi Erzurum'a ve Abdurrahman Bey'i de Hınıs'a gönderdi.⁴⁸³

Sultan II. Abdülhamid, bundan sonra da Kürt aşiret reisleri ile iyi ilişkiler tesis etme ve geliştirme politikasını sürdürdü. Ancak, 1883-1884 yıllarında Sultan II. Abdülhamid'in Sünnî-İslâm temeline dayalı bu politikası, özellikle İngiltere ve komşu ülke İran tarafından iyi karşılanmadı. İran Şîî mezhepli olmasından dolayı Sünniliğe dayanan Sultan II. Abdülhamid'in "Pan-İslâmizm" politikası bağlamında Sünni Kürt aşiretlerinin İran'a karşı kullanılabileceğinden kuşkulanıyordu. İngiltere ise Kürt aşiretlerinin teşkilatlandırılıp silahlandırılmasının, kendi kontrolünde Ermeniler lehine yapılacak reformlar ve yine kendi himayesinde Doğu Anadolu'da kurulacak Ermenistan devleti için bir engel olarak görüyordu.⁴⁸⁴

Sultan II. Abdülhamid, 1884 yılı itibarıyla daha yumuşak yöntemlerle bölge aşiretlerini kendine bağlamak için çaba gösterdi. Rusya'nın Erzurum Konsolosu

---

⁴⁸¹ Bahri Bey: Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecit dönemlerinde Cizre Beyliği Emiri ve Mütesseslimi olan Bedirhan Bey'in oğlu.

⁴⁸² Halfin, **a.g.e.**, s. 107.

⁴⁸³ Halfin, **a.g.e.**, s. 115.

⁴⁸⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 27-28.

Dinitin, bu hususta şöyle yazıyordu: “Osmanlı Hükümeti, yerel yöneticilere emir vererek Kürt aşiret reisleri ile samimi ilişki kurmalarını ve onları tatlı sözlerle, iyi davranışlarla kendilerine bağlamalarını istedi. Bu amaçla hükümet tarafından özel olarak dinî medreselerin açılması planlandı.”⁴⁸⁵

Konuyu değerlendiren Rus Generali Halfin ise şunları kaydediyordu:

“Bu politikanın yürütülmesinde, 1884’te Hakkâri’ye vali olarak atanan Ethem Paşa etkin rol oynuyordu. Sürekli olarak aşiret reisleriyle ilişki kuruyor, onlara dostça davranarak samimiyetini iletliyordu. Araları açık olan aşiretleri barıştırıyordu. Bu sayede Kürtlerden oluşan ve hükümete saygılı büyük bir güç Osmanlılar için hazırlanıyordu. Yine Ethem Paşa’nın fikri ile Ubeydullah’ın akrabalarından Şeyh Nurullah Kürtlerin reisi olarak atandı. Başkale’de açılması düşünülen medresenin müdürü olması kararlaştırıldı. Ayrıca vali Kürt reisleriyle gizli bir toplantı yaparak onlara bol sayıda silah teslim etti. Bütün bu davranışların mantıki sonucundan hükümet [Osmanlı] için Kürtlerden oluşan kuvvetli bir ordu hazırlanması çıkıyordu. Nitekim Hamidiye Alayları adı verilen birlikler bu çalışmanın ürünüydü.”⁴⁸⁶

Osmanlı Hükümeti, 1885-1890 yılları arasında bölgedeki aşiretleri denetimi altına alabilmek için onlarla iyi geçinmeye çalıştı. Ermenilere karşı da aynı şekilde çok ılımlı davranmaya özen gösterdi. Bu süreçte, dış destekli Ermeni terör örgütlerinin Doğu Anadolu’da ve diğer bölgelerde Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerini artırmaları, Sultan II. Abdülhamid’i endişelendiriyordu. Doğu Anadolu elden çıkabilirdi. Bundan dolayı Ermenilerin cemiyetleri, okulları, dergileri, gazeteleri ve diğer faaliyetleri kontrol altına alınmaya başlandı.

1890’da yapılan aramalarda bazı Ermeni kiliseleri ile okullarda çok sayıda silah ve mühimmat bulunması, Osmanlı Hükümeti’ni ve Sultan II. Abdülhamid’i Müslüman halka, özellikle aşiretlere daha müsamahakâr davranmaya ve onlarla işbirliği içinde bulunmaya sevk etti. Çünkü tehlike, hem Osmanlı Devleti’nin bütünlüğü, hem de Doğu Anadolu bölgesi ve orada yerleşik bulunan aşiretler için oldukça ciddi bir durum arz ediyordu.

---

⁴⁸⁵ Halfin, a.g.e., s. 122.

⁴⁸⁶ Halfin, a.g.e., s. 122-123.

Sultan II. Abdülhamid'in, bu hususta izlediği politikanın esasları şöyle sıralanabilir:

“-Devletin askeri ve mülki otoritesini maddi ve manevi yönden Doğu Anadolu’da tesis etmek,

-Resmî kuvvet ve otoritenin yetersiz kaldığı yerlerde, yerel kuvvet ve otoritelerden yararlanmak,

-Bütün Doğu Anadolu halkının menfaatini koruyan reformlar yapmak, sadece Ermeniler lehine yapılacak olanları reddetmek,

-Büyük devletlerin reform isteklerini geciktirmek ve uygulamamak,

-Doğu Anadolu’ya, Batılı devletlerin taraftarı ve hayranı olan memurları görevli olarak yollamamak,

-Ermenilerin oldu-bittileri karşısında kalmamak için Müslüman halkı, özellikle aşiretleri silahlandırmak ve onları müteyakkız [uyanık, tetikte, hazır kıta] hale getirmek,

-Müslüman halkı ve yerel otoriteleri (ağa, bey, reis, şeyh vb.) himaye etmek ve onları Saltanat ve Hilâfet merkezine bağlamak,

-Ermenilerin çıkaracağı her türlü hadiseye zamanında müdahale etmek veya ettirmek,

-Avrupalı misyonerlerin faaliyetlerini engellemek veya kontrol altında bulundurmak,

-Aşiretlerden askeri birlikler teşkil etmek.”⁴⁸⁷

Doğu Anadolu bölgesinin stratejik önemi, Ermeni komitelerinin terörist saldırıları, Rusya ve İngiltere'nin emperyalist tutumu, aşiret alaylarının kuruluşunu âdeta zorunlu hale getirmiş bulunuyordu.

---

⁴⁸⁷ Kodaman, a.g.e., s. 10.

B. Hamidiye Aşiret Alayları'nın Kuruluş Hazırlıkları

Aşiret alaylarının kuruluşu ile ilgili olarak ilk fikrin nasıl ortaya çıktığı hususunda, Hayderan aşireti mensubu ve birinci dönem Van Milletvekili Hasan Sıddık Hayderanî şunları anlatmaktadır:

“Bir Müşir Mehmet Zeki Paşa vardı. Meşhur Kafkasyalı mücahit Şeyh Şamil'in torunlarından olan bu zatı, Sultan Hamid de pek sever ve fikrine, düşüncesine kıymet verirdi. Doğu'da Van, Erzurum, Bitlis taraflarında yaptığı bir seyahatten dönüşünde, huzura kabul olduğu zaman, Padişahın 'Anadolu'yu nasıl bulduğu' hususundaki sualine cevaben: 'Padişahım, Anadolu her bakımdan tamamen ihmal edilmiştir. Hududumuzun öbür tarafındaki Moskoflar ise, bize örnek teşkil edecek derecede gayret göstermektedirler. Mesela, bir Kazak teşkilâtı var ki, hakikaten, örnek edinilmeye değer. Ruslar, hudutları içindeki aşiretlerden çok istifade ediyorlar. Bunları silâh altına almıyorlar amma, yılda bir, bir buçuk ay belli bir yerde topluyorlar, Kazak teşkilâtı kadroları içinde talim ve terbiyeye tâbi tutuyorlar ve sonra hepsini yine serbest bırakıp, evlerine gönderiyorlar. Bağ, bahçe ve tarlalarında, sürülerinin başında çalışmak imkânını veriyorlar.’ Müşir Zeki Paşa'nın bu izahatını dinleyen Sultan Abdülhamid, kısa bir zaman sonra, tarihe de aynı ad ile geçmiş 'Aşiret Alayları'nın kurulmasını irade buyurdu.”⁴⁸⁸

Merkezi Erzincan'da bulunan IV. Ordu Kumandanı Müşir (Mareşal) Mehmet Zeki Paşa (1843-1929)⁴⁸⁹ ile Anadolu Islahat-ı Umumi Müfettişi ve Padişah Yaveri Ahmet Şâkir Paşa'nın (1838-1899)⁴⁹⁰ hazırlayıp sundukları “aşiretlerden askerî birlikler teşkil edilmesi” projesi Sultan II. Abdülhamid tarafından uygun görüldü ve onaylandı.

Bunun üzerine, 20 Ekim 1890 tarih ve 233 sayılı yasa ile Sultan II. Abdülhamid'in ismine izafe edilen “Hamidiye Hafif Süvari Alayları” resmî adı

---

⁴⁸⁸ Hasan Sıddık Hayderanî, “Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları”, **Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyet'ten Zamanımıza Kadar**, cilt 2, İstanbul, 1962, s. 147.

⁴⁸⁹ Mehmet Zeki Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Türkân Erbenği ve Emin Kutluğ, **Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları**, Kuşak Ofset, İstanbul, 2005; Cengiz Çakaloğlu, **Müşir Mehmed Zeki Paşa**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum 1999.

⁴⁹⁰ Ahmet Şâkir Paşa hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, **Anadolu Islâhatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

altında, Sultan'ın görevlendirdiği Mehmet Zeki Paşa tarafından 1891 yılı ilkbaharı itibarıyla Anadolu'daki bir kısım aşiretlerden oluşturulan atlı birliklerin askerî disipline alınması çalışmaları başlatıldı.⁴⁹¹

İlk icraat olarak Mirliva (Tuğgeneral) Mahmut Paşa Van, Muş/Malazgirt ve Erzurum/Hınıs yörelerine giderek, aşiretlerden Hamidiye Alayları teşkil edilmesi çalışmalarını yürüttü.⁴⁹²

C. Hamidiye Hafif Süvari Alayları Nizamnâmesi

1891 yılında Daire-i Askeriye Matbaası'nda basılan “*Hamidiye Hafif Süvari Alayları Kanunnâme-i Hümayunu*” (Ek-9) başlıklı 53 maddelik ilk matbu nizamnamenin 1. Maddesine göre alayların kuruluş amacı⁴⁹³, günümüz Türkçesi ile şöyleydi:

“*Memleketin, yabancıların düşmanlıkları ve saldırılarından korunması için düzenlenmesi gereken heyeti askeriye'nin oluşumu, o memleket ahalisinin genel nüfusuna ait bir yükümlülük cümlesindedir. Bu yükümlülüğten ahalinin bir kısmının ayrı tutulmasının genel kuvvetin eksikliğine sebep olacağı da malumdur. Bu meşru (şer'an caiz) kaidenin Memalik-i Şahane'de tamamen yürürlükte tutulmasına bağlı olarak Osmanlı umum kuvvetinin artması ve çoğaltılması, özel durumları sebebiyle şimdiye kadar tamamıyla askeri düzen altında olarak askeri hizmette bulunmayan ve cündilik (ata binicilik) ile ünlü ve bunu huy edinmiş oldukları halde çadırda oturan aşiret fertlerinden yeni baştan Asakir-i Hamidiye*

---

⁴⁹¹ Necati Gültepe, “Hamidiye Alayları”, **Hayat Tarih Mecmuası**, cilt 1, sayı 7, 1976, ss. 47-50; Hayri Başbuğ, **Aşiretlerimizde At Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

⁴⁹² Bayram Kodaman, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları, II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 32, İstanbul, 1979; S. Selçuk Günay, “Hamidiye Alayları ve Osmanlı Politikası”, **Türk Dünyası Tarih**, sayı 6, 1987, ss.39-41.

⁴⁹³ Nizamnamenin 1. Maddesi, Osmanlı Türkçesi ile şu şekildedir:

“*Memleketin tesadiyyat ve tecavüzat-ı ecâ nibden muhafazası zımnında tertibi muktaziyat olan heyet-i askeriye'nin terkibi ol memleket ahalisinin nüfus-u umumiyesine ait mükellefiyet cümlesinden olup, bu mükellefiyette ahaliden bir kısmının istisnası kuvve-i umumiye'nin noksanını icab edeceği derkâr bulunduğu ve bu kaide-i meşruenin Memalik-i Mahruse-i Şahanede bi-hakkın mer'i tutulmasıyla kuvve-i umumiye-i Osmaniyeye'nin tezyid ve teksir olunması maksad-ı meşruuna binaen hususiyet-i halleri hasebiyle şimdiye kadar tamamıyla intizam-ı askerî altında olarak hizmet-i askeriye'de bulunmayan ve cündilik ile me'luf ve meşhur oldukları halde haymenişin olan efrâd-ı aşâirden müceddeden 'Asâkir-i Hamidiye' nam-ı celiliyle Süvari Aşâir Alayları teşkili irade-i seniyye-i Hilâfetpenâhidir.” (Bkz. Kodaman, a.g.e., s. 38; Cevdet Ergül, **II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları**, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997, s. 59-60; Atılğan Coşkun, **Emperyalist Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Süvari Alayları**, Kozan Ofset, Ankara, 2004, s. 404.*

yüce namıyla Süvari Aşiret Alayları kurulması, Halife Hazretlerinin yüce buyruğudur.”⁴⁹⁴

Alayların kimlerden teşkil edileceği konusunda, nizamnamenin 19. Maddesi’nde, günümüz Türkçesiyle şöyle deniliyordu:

“*Hamidiye Hafif Süvari Alayları askerleri Türkmen, Karakalpak, Kürt ve Arap aşiretlerinden olacağından, bu kavimlere mensup olanlardan her birinin elbisesinin mensup olduğu kabilenin geleneksel giysilerinin şekil ve kıyafetlerine uygun olması gereklidir. Üzerlerinde diğer halklardan farklı olacak şekilde alayın ismi ve numarası yazılı bir alâmeti farika bulundurulacaktır.*”⁴⁹⁵

İkinci nizamname ise 1896’da çıkarıldı ve yeni bir düzenleme yapıldı.

Bu kapsamda; Ağrı, Diyarbakır, Erzurum, Hakkâri, Kars, Muş, Urfa, Sivas, Van, vb. mıntıklarda Hamidiye Alayları oluşturuldu.

İlk kuruluşunda 36 adet olan alay sayısı 1895’te 56’ya, 1901’de 65’e çıkarıldı. Her alay en az 512, en fazla 1152 erden meydana gelecekti. Erlerin askerlik süresi 23 yıldı. Aşiret mensubu erkeklerden 17-40 yaş arası olanlar asker sayılırdı. Alayların komutanı olan aşiret reisleri silah, rütbe, nişan, maaş alıp, vergilerden de muaf tutulurdu. Aşiretlerin ileri gelenleri ise subay yapıyordu.

Ayrıca, 12-16 yaş arası aşiret çocuklarının eğitimi için, 1892’de İstanbul’da bir “*Aşiret Mektebi*” de açılmıştı.⁴⁹⁶

Hamidiye Alayları’nın her birine, bir tarafında Kur’ân-ı Kerîm’den bir ayet, diğer tarafında Sultan II. Abdülhamid’in armasıyla işlenmiş kırmızı atlas kumaştan sancaklar ile beyaz ipek kumaşa yıldızla yazılmış fermanlar verilirdi.⁴⁹⁷

1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilânı ve Sultan Mehmed Reşad’ın tahta geçmesi üzerine, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları”nın adı Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa tarafından “Hamidiye” ismi kaldırılarak, “*Aşiret Hafif*

---

⁴⁹⁴ Orhan Koloğlu, “Hamidiye Alayları Neden Kuruldu?”, **Atlas Tarih**, Sayı: 8, 2011, s. 31.

⁴⁹⁵ Cezmi Eraslan, “Hamidiye Alayları”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 462; Kodaman, **a.g.e.**, 40; Koloğlu, **a.g.m.**, s. 31.

⁴⁹⁶ Bayram Kodaman, “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 9-11. Alişan Akpınar, **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1992; Hayderani, **a.g.m.**, s. 147-148.

⁴⁹⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 47.

Süvari Alayları” şeklinde değiştirildi ve yeniden yapılandırıldı. 1910 tarihli 3. Nizamname ile bazı alaylar birleştirilerek alay sayısı 24’e indirildi ve 3. Ordu’ya bağlandı.⁴⁹⁸

D. Hamidiye Hafif Süvari Alayları’na Katılan Aşiretler

1891-1897 yılları arasında kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alayları bünyesinde yer alan aşiretler, yerleşim yerleri ve komutanları itibariyle, alfabetik sıra ile şöyle idi:

Ademan Aşireti: Beyazıd, Diyadin ve Erciş yörelerinde yerleşik olup, Süleyman Ağa oğlu Hüseyin Ağa komutasında 10 numaralı, Mahmut Ağa oğlu Ali Beg komutasında 16 numaralı, Ali Ağa oğlu Hüseyin Ağa komutasında 21 numaralı aşiret süvari alaylarını oluşturmuştu.

Badılî Aşireti: Erzurum vilayetinin Pasinler ve Eleşkirt kazalarında meskûn olup, Ahmet Ağa oğlu Ağa Beg komutasında 62 numaralı aşiret süvari alayını kurmuştu.

Berazî Aşireti: Urfa sancağında yerleşik olup, Ali Efendi oğlu Şeyh Müslim Beg komutasında 54 numaralı, Mehmet Ağa oğlu Reşit Beg komutasında 55 numaralı aşiret süvari alaylarını teşkil etmişti.

Beycanlı Aşireti: Urfa sancağının Suruç ve Birecik kazalarında meskûn olup, Mustafa Ağa komutasında 53 numaralı aşiret süvari alayını kurmuştu.

Beygî Aşireti: Eleşkirt ve Diyadin kazalarında meskûn olup, Bedir Ağa oğlu Cafer Ağa komutasında 3 numaralı aşiret süvari alayını teşkil etmişti.

Celalî Aşireti: Beyazıd sancağında yerleşik olup, Muhsin oğlu Ali Ağa komutasında 37 numaralı, Osman Efendi oğlu Salih Efendi komutasında 38 numaralı aşiret süvari alaylarını oluşturmuştu.

Cemadan Aşireti: Pasinler ve Eleşkirt kazalarında yerleşik olup, Maksut Ağa oğlu Hüseyin Beg komutasında 8 numaralı aşiret süvari alayını kurmuştu.

Cıbran Aşireti: Muş sancağının Varto kazası, Genç sancağının Kanireş [Karlıova] yöresi ve Erzurum’un Hınıs kazasında meskûn olup, İbrahim Ağa oğlu

---

⁴⁹⁸ Kodaman, a.g.e., s. 89.

Selim Beg komutasında 31 numaralı, Derviş Ağa oğlu İsmail Ağa komutasında 32 numaralı, Ali Ağa oğlu Mahmut Beg komutasında 33 numaralı, Derviş Ağa oğlu Halit Beg komutasında 36 numaralı aşiret süvari alaylarını teşkil etmişti.

Ertuşî Aşireti: Hakkâri sancağında yerleşik olup, Mustafa Ağa oğlu Hacı Ağa komutasında 50 numaralı, Abdurrahman oğlu Hasan Beg komutasında 56 numaralı aşiret süvari alaylarını kurmuştu.

Halaç Aşireti: Van ve Bitlis yörelerinde meskûn olup, Sadık Beg oğlu Baş Ağa komutasında 7 numaralı aşiret süvari alayını oluşturmuştu.

Hasanan Aşireti: Muş sancağına bağlı Bulanık ve Malazgirt kazalarında yerleşik olup, Agit oğlu Yusuf Beg komutasında 26 numaralı, Halit Ağa oğlu Fethullah Beg komutasında 27 numaralı, Sofi Paşazade oğlu Emin Beg komutasında 28 numaralı, Mehmet oğlu Taceddin Beg komutasında 29 numaralı, Seyfi Ağa oğlu Ayaz Beg komutasında 30 numaralı aşiret süvari alaylarını kurmuştu.

Haydaran Aşireti: Van, Beyazıd, Diyadin, Bargiri [Muradiye], Adilcevaz ve Erciş yörelerinde meskûn olup, Hasan Ağa oğlu Hüseyin Ağa komutasında 11 numaralı, Nadir oğlu Mehmed Beg komutasında 12 numaralı, Mehmet Sadık Beg komutasında 13 numaralı, Ali Ağa oğlu Mustafa Beg komutasında 14 numaralı, Mustafa Ağa oğlu Hacı Timur Paşa komutasında 22 numaralı, Timur Ağa oğlu Sultan Ağa komutasında 23 numaralı, Hacı Hasan Ağa oğlu Mehmet Ali Beg komutasında 24 numaralı, aşiretin Mamhuran kabilesinden Osman Ağa oğlu İsmail Ağa komutasında 25 numaralı aşiret süvari alaylarını teşkil etmişti.

Kaskanlı Aşireti: Erzurum vilayetinin Pasinler ve Hınıs kazalarında yerleşik olup, Meto Beg oğlu Reşit Beg komutasında 61 numaralı aşiret süvari alayını kurmuştu.

Karakeçili Aşireti: Diyarbekir vilayetinin Siverek kazasında meskûn olup, Eyüp oğlu Halil Beg komutasında 44 numaralı aşiret süvari alayını teşkil etmişti.

Karapapak Aşireti: Beyazıd sancağının Karakilise kazası ile Sivas vilayetinin Kangal kazasında yerleşik olup, Veli Beg oğlu Ali Beg komutasında 6 numaralı, Hacı İsa oğlu Abdülkadir Beg komutasında 9 numaralı ve Mehmet Beg oğlu Mihr Ali Beg komutasında 40 numaralı aşiret süvari alaylarını oluşturmuştu.

Kays Aşireti: Urfa sancağında yerleşik olup, Şeyh Hasan oğlu Şeyh Mehmet komutasında 51 numaralı, Abdullah oğlu Şeyh Ömer komutasında 52 numaralı aşiret süvari alaylarını teşkil etmişti.

Kikî Aşireti: Diyarbekir vilayetinin Mardin sancağında yerleşik olup, Hacı Eyüp oğlu Reşit Beg komutasında 45 numaralı aşiret süvari alayını kurmuştu.

Livoli/Liyulî Aşireti: Van vilayetinin Erciş kazasında yerleşik olup, Mehmet Ağa oğlu Kuluhan Beg komutasında 58 numaralı aşiret süvari alayını teşkil etmişti.

Makurî/Mukurî Aşireti: Van vilayetinin Saray kazasında meskûn olup, Timur Ağa oğlu İbrahim Beg komutasında 17 numaralı aşiret süvari alayını oluşturmuştu.

Milan/Milî Aşireti: Diyarbekir vilayetinin Siverek kazası ile Mardin sancağında yerleşik olup, İbrahim Paşa oğlu Abdulhamit Beg komutasında 42 numaralı, Mahmut Ağa oğlu Mehmet Beg komutasında 43 numaralı, Şeyhmus Ağa oğlu Yusuf Ağa ve Hüseyin Ağa oğlu İbrahim Ağa komutasında 46 numaralı, Urfa yöresindeki İzol, Türkan, Çuvan-Mihelmiyan ve Maksuban kabilelerinden teşkil edilip İbrahim Paşa oğlu Halil Beg komutasında 63 numaralı ve İbrahim Paşa oğlu Timur Beg komutasında 64 numaralı aşiret süvari alaylarını kurmuştu.

Mîran Aşireti: Diyarbekir vilayetine bağlı Mardin sancağının Cizre kazasında yerleşik olup, Mustafa Paşa oğlu Abdülkerim Beg komutasında 47 numaralı, Timur Ağa oğlu Mustafa Paşa komutasında 48 numaralı, Abdi oğlu Fettah Ağa komutasında 49 numaralı aşiret süvari alaylarını oluşturmuştu.

Pinyanîş Aşireti: Van vilayetine bağlı Hakkâri sancağının Mahmudî kazasında yerleşik olup, Yusuf oğlu Hıfzullah Beg komutasında 59 numaralı aşiret süvari alayını kurmuştu.

Sipki/Sipkan Aşireti: Beyazıd, Tutak, Diyadin ve Eleşkirt kazalarında meskûn olup, Şemdin Ağa oğlu Hüseyin Ağa komutasında 1 numaralı, Torun Ali Beg oğlu Hüseyin Beg komutasında 2 numaralı aşiret süvari alaylarını teşkil etmişti.

Şadilî Aşireti: Erzurum'a bağlı Pasinler ile Eleşkirt kazalarında meskûn olup, Timur Ağa oğlu Hasan Han komutasında 57 numaralı aşiret süvari alayını oluşturmuştu.

Şemsekî/Şemsikî Aşireti: Van vilayetinin Mahmudî ve Hamidiye kazalarında yerleşik olup, Derbaz Ağa oğlu Sadun Beg komutasında 19 numaralı aşiret süvari alayını teşkil etmişti.

Şivoli/Şiyulî Aşireti: Van yöresinde yerleşik olup, Hacı Ali Ağa oğlu Cafer Beg komutasında 15 numaralı aşiret süvari alayını kurmuştu.

Şikeftî Aşireti: Van vilayetine bağlı Hakkâri sancağının Elbak [Başkale] kazasında meskûn olup, Ömer Ağa oğlu Şeref Beg komutasında 20 numaralı aşiret süvari alayını teşkil etmişti.

Şıran Aşireti: Van vilayetine bağlı Hakkâri sancağının Nurduz nahiyesinde meskûn olup, Hacı Ağa oğlu Ömer Beg komutasında 60 numaralı aşiret süvari alayını oluşturmuştu.

Takurî/Dekurî Aşireti: Van vilayetinin Mahmudî kazasında yerleşik olup, Sadun Ağa oğlu Mehmet Sadık Ağa ile Süleyman Ağa oğlu Mehmet Ağa komutasında 18 numaralı, Sadun Ağa oğlu Hüseyin Beg komutasında 39 numaralı aşiret süvari alaylarını kurmuştu.

Tay Aşireti: Diyarbekir vilayetine bağlı Mardin sancağının Nusaybin kazasında meskûn olup, Şeyh Abdurrahman komutasında 41 numaralı aşiret süvari alayını oluşturmuştu.

Zîlan Aşireti: Beyazıd sancağının Karakilise, Diyadin, Erciş ve Eleşkirt yörelerinde yerleşik olup, Ali Beg komutasında 4 numaralı, Eyüp Paşa oğlu Hüseyin Beg komutasında 5 numaralı aşiret süvari alaylarını teşkil etmişti.

Zırkan Aşireti: Erzurum vilayetinin Hınıs, Tekman ve Pasinler kazalarında meskûn olup, Hacı Ali oğlu Mustafa Beg komutasında 34 numaralı, Hacı Cafer oğlu Kuluhan Beg komutasında 35 numaralı aşiret süvari alaylarını oluşturmuştu.⁴⁹⁹ (Ek-10, Ek-10/a, Ek-10/b, Ek-11, Ek-11/a, Ek-12).

---

⁴⁹⁹ Vahdettin Engin, **Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa**, Sebahattin Yıldız Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul, 2018, s. 56-58; Coşkun, **a.g.e.**, s. 521-537; S. Selçuk Günay, "Hamidiye Hafif Süvari

E. Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın Kuruluş Nedenlerine Dair Görüşler

Hamidiye Aşiret Alayları'nın kuruluş amacı konusunda şimdiye kadar birçok görüş ileri sürülmüştür. Hamidiye Alayları; Ermenici kaynaklara göre, “Ermenilere soykırım uygulama”⁵⁰⁰; Kürtçü kaynaklara göre “Kürt ulusal hareketini engellemek için, Kürdü Kürde kırdırma”⁵⁰¹ bazı yazarlara göre de “Alevilere baskı uygulayarak, Sünni-Alevi çatışması yaratma”⁵⁰² (Fırat, 1948; Beşikçi, 1969) amacıyla kurulduğu iddia edilmiştir. Ancak bu iddiaların gerçekte hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

Türkiye’de bu hususta ilk ciddi incelemeler yapan bilim adamlarından biri olan Prof. Dr. Bayram Kodaman’ın alayların kuruluş nedenlerine dair değerlendirmesi genel kabul görmekte olup şöyledir:

“Alayların kuruluş sebebi şüphesiz sadece bir olaya, yani Ermeni meselesine dayandırılmaz. Hamidiye Alayları'nın kuruluş sebeplerini II. Abdülhamid'in (merkeziyetçi-İslâmcı-dengeci-reformcu devlet anlayışı) politikasında aramak doğru olur kanısındayız. Hamidiye Alayları, Abdülhamid politikasının hedefi değil, fakat vasıtasıdır. O halde bu alayların kuruluşunda rol oynayan etkenleri;

- 1) Merkezi otoriteyi tesis etmek,
- 2) Doğu Anadolu’da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak,
- 3) Aşiretlerden askerî güç olarak faydalanmak,
- 4) Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak,

Alayları ve Erzurum”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 53, 1988, s. 82-83; P. Averianov, **XIX. Asırda Rusya Türkiye İran Muharebeleri: Türk-İran Rus Kürtlerinin Vaziyet-i Hazıraları (1801-1900)**, Çev. Adil Efendi ve Mustafa Efendi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1926, Ekler; Hayri Başbuğ, “Hamidiye Alayları”, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, cilt 2, Ed. İhsan Işık, Elvan Yayınları, Ankara, 2013, s. 411-412; Fuat Türkay, **Karapapaklar - Karapapak Hamidiye Alayları ve Mihrali Bey**, Cem Veb Ofset, Ankara, 2009.

⁵⁰⁰ Sasuni, a.g.e.

⁵⁰¹ Osman Aytar, **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, Medya Güneşi Yayınları, İstanbul, 1992; Burkay, a.g.e.

⁵⁰² M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Şaka Matbaası, İstanbul 1948; İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, E Yayınları, İstanbul, 1969.

5) *Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak,*

6) *Pan-İslâmizm politikasını yürütmek,*

şeklinde sıralamak mümkündür."⁵⁰³

F. Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Ermeni Komitecileri

Ermenici unsurlarca öne sürülen Hamidiye Alayları'nın Ermenilere "soykırım" yaptığı yönündeki iddiası, bir kara propaganda ürünü olmanın dışında hiçbir değer taşıyor.⁵⁰⁴ Ayrıca, alayların kuruluş nedenini sadece Ermenilerle ilişkilendirmenin de tarihi realite ile hiçbir şekilde örtüşmediği açıktır.

Kuşkusuz, alayların teşkilinin bir değil, birçok nedeni vardı. Bunlardan biri de Ermenici Taşnak terörünü önleyerek, bölgede huzur ve asayişini yeniden temin etmektir. Çünkü Hamidiye Alayları, yerel asayiş gücü olarak, Taşnak komitecilerinden baskı gören Müslümanların yanı sıra, Ermeni ve diğer Hıristiyanların da (Nasturi, Keldani, Süryani) can ve mal güvenliğini sağlamakla görevliydi.

Taşnakçılar, kendilerini desteklemeyen Ermenilerin de düşmanıydı. Taşnak baskısına maruz kalan Ermeniler, onları ihbar etmekten çekinmiyorlardı. Örneğin, Van Ermeni Piskoposu Artin Kalcıyan, Van'da görevli Sadettin Paşa'yı 18 Şubat 1896'da gizlice ziyaret ederek, Ermeni komitecilerini şikâyet etmiş ve önlem alınmasını istemiştir.⁵⁰⁵

Aslında sorun Hamidiye Alayları değil, emperyalizmin güdümüne girip, alayları sürekli tahrik ederek bölgede huzur ve barış ortamını bozmaya çalışan Ermeni komitecileriydi. Nitekim Van'daki Ermeni köylüleri, Hamidiye Aşiret Alayları komutanlarına müracaat ederek, kendilerinin de korunmasını talep etmişlerdir.⁵⁰⁶

---

⁵⁰³ Kodaman, **a.g.e.**, s. 29-36.

⁵⁰⁴ Özocak, Özer, "Hamidiye Alayları ve Faaliyetlerinin Ermeni Soykırımını İddiaları Bağlamında İncelenmesi", **II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler (6-8 Mayıs 2015 Erzurum)**, Ed. Tolga Başak ve Mevlüt Yüksel, cilt I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016, s. 372.

⁵⁰⁵ Önal, **a.g.e.**, s. 39.

⁵⁰⁶ Mayevsky, **a.g.e.**, s. 189.

Rusya'nın Erzurum Başkonsolosu General Mayevsky, hazırladığı rapora, Ermeni komitecilerinin durumunu şu şekilde yansıtmıştır:

“1885 senesi[nde] Avrupa’da ilk defa Ermeni hareketi işitildi. Ermeni ihtilalcileri Fransa, İngiltere, Avusturya, Amerika’da içtima ettiler. Komiteler teşkil etti; Fransızca, İngilizce gazeteler neşr olundu. Bu gazeteler fikr-i millî dersleri ve Türkiye mezalimi hikayatıyla dolduruldu; bu andan itibaren Berlin Muahedesi ahkâmının ihlal edildiği yaygaraları meydan aldı. Londra’da Gladston kabinesi gayr-ı memnunları bir yere topladı, tertib ve tanzim etti ve himaye vaad etti; komite burada yerleşti. Lâzım gelen cesareti buradan aldı, ne kadar Ermeni köyü varsa bunlara iki fikrin telkini icab ediyordu: Milliyet, serbestiyet. Birçok sene hafıyyen [gizlice] bütün Ermeni köylerine dağılarak bu fikrin tamimine çalıştılar. Türkiye hükümetinin zalim olduğu propaganda edilerek milliyet ve serbestî fikri uyandırıldı.”⁵⁰⁷

Rus Başkonsolosu ayrıca;

“1895 ve 96 seneleri[nde] Ermeni komiteleri, Kürtler ve Ermeniler arasına öyle bir soğukluk soktular ki, hiçbir türlü ıslahat bu havalide tesis edemezdi.(..) Ermeni komitelerinin reisleri o derece vahşet kesp etti ki kendi öz milletlerine bile acımamaya kadar başladılar. Bütün maksat ihtilal çıkarmakta temerküz etti [toplandı]. Propaganda şu şekli aldı: Ancak kan dökmek lâzımdır ki, Ermeniler serbestî kazansınlar! Kan dökünüz, Avrupa sizi himaye eder. Yeni suretle sizi teşkil eder. Bu cümleler yalnız Van, Bitlis vilayetlerinde değil, Anadolu’nun her köşesinde ağızdan ağıza yayılmıştı.(..) Ermeni komitecileri her vasıta ile ihtilal çıkararak Avrupa müdahalesi arzusundaydılar. Bu babda Kürtleri de Ermeniler aleyhine kıyama teşvik veyahut bir dereceye kadar mecbur edenler yine komiteciler olduğunda şüphe yoktur. Kürtler nerede komiteci buldular veyahut şüphelendilerse o Ermeni köylerine hücum ettiler idi.” tespitini yapar.⁵⁰⁸

Mayevsky'nin bu belirlemesinden de anlaşılacağı üzere, Kürtlerin bölgede kendi halinde yaşayan Ermeni toplumu ile herhangi bir problemi yoktu. Zaten asırlardan beri bir arada yaşıyorlardı. Sorun elbette Ermeni toplumu değil, Batılı

---

⁵⁰⁷ Mayevsky, a.g.e., s. 129.

⁵⁰⁸ Mayevsky, a.g.e., s. 123, 134, 197.

büyük devletlerin tahriki ile bölgenin huzur ve asayişini bozan Ermenici terör örgütleri ile silahlı çeteleri idi ve Hamidiye Alayları bunun için vardı.⁵⁰⁹

G. Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın Hizmetleri

Batı emperyalizminin teşviki ve desteği ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarını “Ermenistan” yapmak isteyen silahlı Taşnak çetelerinin Müslümanlara yönelik saldırı ve katliamlarının önlenmesi, bölgenin huzur ve güvenliğinin sağlanması ve savunulmasında, Hamidiye Aşiret Alayları'nın büyük rol oynadıkları kuşkusuzdur.⁵¹⁰

Bu bağlamda;

-Balkan savaşlarında (1912-1913) Yunan ve Bulgarlara karşı,

-Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) doğu cephesinde Ruslara ve Ermenici Taşnak komitelerine karşı,

-Yemen çöllerinde İngilizlere ve işbirlikçi Arap isyancılarına karşı,

-Millî Mücadele döneminde Kuvayı Millîye saflarında güney cephesinde (Antep, Maraş, Urfa) İngiliz ve Fransızlara karşı,

-Batı cephelerinde (Çanakkale, Dumlupınar, İnönü vs.) ise Yunanlılara karşı,

savaşmak suretiyle önemli görevler ifa eden Aşiret Alayları, Lozan Antlaşması'nın imzalanması (24 Temmuz 1923) sonrasında, Genelkurmay Başkanlığı'nın 5 Ağustos 1923 tarihli kararı ile lağvedilmiştir.⁵¹¹

---

⁵⁰⁹ Bayram Kodaman, “Doğu Anadolu’da Ermeni Meselesini Çözen Uygulama: Aşiret Alayları”, **Tarih ve Medeniyet**, sayı 1, 1994, s. 16 vd.

Hayri Başbuğ ve Alev Duran, “Osmanlı Döneminde Ermenici Siyasi Faaliyetler ve Hamidiye Aşiret Alayları”, **Bilimsel Eksen**, sayı 28, 2019, s.47.

⁵¹⁰ Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, s. 295.

⁵¹¹ Abdulhaluk M. Çay ve Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kuvayı Millîye Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990; Halil Şimşek, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 78-79; Hayri Başbuğ, **Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984; Kodaman, **a.g.e.**, s. 88-94; Coşkun, **a.g.e.**, s. 451-462.

VII. SONUÇ

Ermenici siyasi unsurların kara propaganda odaklarının birtakım tezviratlarla itham ettikleri Hamidiye Aşiret Alayları'nın kuruluş tarihinin, sözde “soykırım” iddiasının dayandırıldığı 1915 yılı olaylarından 25 yıl öncesine, yani 1890 yılına tekabül etmesi, ileri sürülen iddianın mesnetsiz olduğunu göstermektedir.

Hamidiye Aşiret Alayları'nın analizi yapılırken, özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, dönemin emperyalist güçlerinin Osmanlı coğrafyasının Ortadoğu kesiti üzerindeki çıkar hesapları bağlamında cereyan eden siyasi çekişmelerinin de göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid, tebaası olan bölgedeki Türkmen, Karapapak, Kürt ve Arap aşiretlerini, bölgenin Müslüman halkını hedef alan Ermenici terörist örgütlere ve silahlı çetelerine karşı, bir yerel güvenlik gücü olarak, kendi ismini taşıyan *Hamidiye Hafif Süvari Alayları* namıyla teşkilatlanmalarını sağlamakla, Batılı emperyalist güçlerin bölgeye yönelik kirli tezgâhlarını, kurduğu bu dinamik barikatla boşa çıkartmayı başarmış bir hükümdar olarak tarihe geçmiştir. Söz konusu kirli tezgâhlardan biri de, denilebilir ki, bertaraf edilen “Ermenistan” projesidir.

VIII. KAYNAKÇA

KİTAPLAR

AÇIKSES, E. (2003). **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

AHARONIAN, A. (1919). **The Armenian Question Before The Peace Conference**, Paris (y.y.).

AHMED, K.M. (1992). **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan**, Çev. Mustafa Düzgün, Ankara, Berhem Yayınevi.

AKPINAR, A. (1992). **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, İstanbul, Göçebe Yayınları.

ALBAYRAK, K. (1997). **Keldanîler ve Nasturîler**, Ankara, Vadi Yayınları.

ALTINTOP, Ö. (2011). **Kürt Aydınları**, İstanbul, MY Kitap Yayıncılık.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi 1906-1922. (1995). Haz. Hacı Osman Yıldırım vd., cilt I-II-III-IV, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918. (2005). Ed. Ahmet Tetik, 9 cilt, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Yayınları.

AVCIOĞLU, D. (1976). **Millî Kurtuluş Tarihi: 1838'den 1995'e**, cilt 3, İstanbul, Tekin Yayınevi.

AVERIANOV, P. (1926). **XIX. Asırda Rusya Türkiye İran Muharebeleri: Türk-İran Rus Kürtlerinin Vaziyet-i Hazıraları (1801-1900)**, Çev. Adil Efendi ve Mustafa Efendi, Ankara, Hâkimiyeti Milliyet Matbaası.

AYDEMİR, Ş.S. (1965). **Suyu Arayan Adam**, İstanbul, Remzi Kitabevi.

- AYTAR, O. (1992). **Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna**, İstanbul, Medya Güneşi Yayınları.
- BAŞBUĞ, H. (1984). **Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- BAŞBUĞ, H. (1986). **Aşiretlerimizde At Kültürü**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- BELÂZURÎ, A.Y. (2002). **Fütûhu'l-Büldân (Ülkenin Fetihleri)**, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı.
- BEŞİKÇİ, İ. (1969). **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, İstanbul, E Yayınları.
- BİNARK, İ. (2001). **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim**, Ankara, Ankara Ticaret Odası Yayınları.
- Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam-Fotoğraflar** (2000). Ankara, Genelkurmay Başkanlığı.
- BRUINESSEN, M.V. (1992a). **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Çev. Remziye Arslan, Ankara, Öz-Ge Yayınları.
- BRUINESSEN, M.V. (1992b). **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Çev. Nevzat Kıracı, Bülent Peker, vd., İstanbul, İletişim Yayınları.
- BRUINESSEN, M.V. (2015). **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çev. Banu Yalkut, İstanbul, İletişim Yayınları, 9. Baskı.
- BURKAY, K. (1992). **Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan**, Coğrafya-Tarih-Edebiyat, cilt 1, İstanbul, Deng Yayınları.
- CAHEN, C. (1994). **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, İstanbul, E Yayınları, 3. Baskı.
- CEGERXWÎN (2003). **Hayat Hikâyem**, Çev. Gazi Fincan, İstanbul, Evrensel Basım Yayın.
- CELİL, C. (1992). **XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler**, Çev. Mehmet Demir, Ankara, Öz-Ge Yayınları.
- CELİL, C. vd. (1998). **Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi**, Çev. M. Aras, İstanbul, Pêrî Yayınları.

- COŞKUN, A. (2004). **Emperyalist Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Süvari Alayları**, Ankara, Kozan Ofset.
- ÇARK, Rh. Y.G. (1953). **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, İstanbul, Yeni Matbaa.
- ÇAVDAR, T. (1970). **Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu**, İstanbul, Ant Yayınları.
- ÇAY, A. M. (1996). **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Genişletilmiş 4. Baskı.
- ÇAY, A. M. ve KALAFAT, Y. (1990). **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvayı Millîye Hareketleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ÇAYCI, A. (2000). **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- ÇELEBYAN, A. (2003), **Antranik Paşa**, Çev. Mariam Arpi ve Nairi Arek, İstanbul, Pêrî Yayınları.
- ÇELİK, H. (2005). **Görenlerin Gözü ile Van'da Ermeni Mezalimi**, Ankara, Cedit Neşriyat.
- ÇELİK, M. (1996). **Ortadoğu Mozaigi: Süryaniler - Nasturiler**, Elazığ, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- ÇETİN, M. (2005). **Kart-Kurt Sesleri: İsyancı Bedirhan Bey'in Yaramaz Çocukları ve Bir Kardeşlik Poetikası**, İstanbul, Biyografi-Net Yayınları.
- DABAĞYAN, L. P. (2003). **Türkiye Ermenileri Tarihi**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- DEMİREL, M. (1996). **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- DEMİROĞLU, F. (1985). **Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- DEVELLIOĞLU, F. (1984). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 6. Baskı.
- EAGLETON, W. (1976). **Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946**, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, Koral Yayınları.
- ENGİN, V. (2018). **Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa**, İstanbul, Sebahattin Yıldız Eğitim Vakfı Yayınları.
- ERGÜL, C. (1997). **II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları**, İzmir, Çağlayan Yayınları.
- Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İlân-ı Meşrutiyet'den Evvel ve Sonra.** (1332/1916). İstanbul, Matbaa-i Orhaniye.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri 1914-1919.** (2001). Haz. Uğur Demirbaş vd., cilt I-II, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- EROĞLU, V. (1973). **Ermeni Mezalimi**, İstanbul, Sebil Yayınevi.
- ERSAN, M. (2007). **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GAZİGİRAY, A.A. (1982). **Ermeni Terörünün Kaynakları**, İstanbul, Gözen Kitabevi.
- FIRAT, M. Ş. (1948). **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, İstanbul, Şaka Matbaası.
- GÖYÜNÇ, N. (1983). **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Ankara, Gültepe Yayınları.
- GÜLSOY, U. (2010). **Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri**, İstanbul, Timaş Yayınları.
- GÜNDÜZ, Ş. (2005). **Misyonerlik**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- GÜNEŞ, İ. (1998): **Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet**, c. II, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.
- GÜRÜN, K. (1983). **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı.

- HALAÇOĞLU, Y. (2011). **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 20. Baskı.
- HALFİN (1976). **19. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadele**, Ankara, Komal Yayınları.
- HARİCİYE NEZARETİ (1916). **Ermenî Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: Tesâvir ve Vesâik, Albüm No. 1-2**, İstanbul, Matbaa-i Âmire.
- HOCAOĞLU, M. (1976). **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler**, İstanbul, ER-TU Matbaası.
- HOVHANNİSYAN, N. (2005). **Ermeni Soykırımı-Ermenikırım**, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Pencere Yayınları.
- İŞİK, M. K. (2000). **Ünlü Kürt Bilgin ve Birinci Kuşak Aydınlar**, İstanbul, Sorun Yayınları.
- İLTER, E. (1983). **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- İLTER, E. (1985). **Dünkü ve Bugünkü Ermeni Terörizmi ve Düşündürdükleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- İLTER, E. (1995a). **“Ermeni Meselesi”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1915)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı.
- İLTER, E. (1995b). **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul, Turan Yayıncılık.
- İLTER, E. (1996). **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- İLTER, E. (1996). **Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916): Tanık İfadeleri**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- İNALCIK, H. (2018). **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 25. Baskı.
- İngilizlerin Mavi Kitap’ına Sovyetlerin Yanıtı Kızıl Kitap: Güneybatı Kafkas’ta Taşnak Mezalimi** (2006). Çev. Kayhan Yükseler, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

- JWAIDEH, W. (1999). **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi**, Çev. İsmail Çekem-Alper Duman, İstanbul, İletişim Yayınları.
- KAÇAZNUNİ, O. (2006). **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)**, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Kaynak Yayınları, 6. Baskı.
- KALMAN, M. (1994a). **Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid**, İstanbul, Zêl Yayıncılık.
- KALMAN, M. (1994b). **Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik**, İstanbul, Med Yayıncılık.
- KARAL, E. Z. (1983). **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, cilt VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARİNYAN, A.B. (2006). **Ermeni Milliyetçi Akımları**, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- KAŞGARLI, M. A. (1990). **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Ankara, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları.
- KIESER, H. L. (2005). **İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çev. Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yayınları.
- KILIÇ, D. (2008). **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1953). **Kars Tarihi**, İstanbul, Işıl Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1970). **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları.
- KOCA, S. (2016). **Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubâd'a 1071-1220)**, Ankara, Berikan Yayınevi.
- KOCABAŞOĞLU, U. (1989). **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Misyoner Okulları**, İstanbul, Arba Yayınları.

- KOÇAŞ, S. (1967). **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, Altınok Matbaası.
- KODAMAN, B. (1983). **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, Orkun Yayınevi.
- Köylerimiz 1981** (1982). Ankara, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü.
- KÖYMEN, M. A. (1972). **Alparslan ve Zamanı**, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- KUTSCHERA, C. (2001). **Kürt Ulusal Hareketi**, Çev. Fikret Başkaya, İstanbul, Avesta Yayınları.
- KÜÇÜKSÖZ, S. (2006). **Tebe'a-i Sâdika Ermeniler**, İstanbul, Tek Yayıncılık.
- LALAYAN, A.A. (2006). **Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)**, Çev. Kayhan Yükseler, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- LAZAREV, M. S. vd. (2001). **Kürdistan Tarihi**, Çev. İbrahim Kale, İstanbul, Avesta Yayınları.
- LEE, K. Y. (1998). **Ermeni Sorunu'nun Doğuşu**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MALMÎSANİJ (2000). **Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhan Ailesi Derneği'nin Tutanakları**, İstanbul, Avesta Yayınları.
- MATEOS, U. (2019). **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure, M. Halil Yinanç, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı.
- MATTEİ, J.-L. (2008). **Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- MAYEVSKY (1330/1914). **Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiki**, Çev. Süvari Binbaşı Mehmed Sadık [Tanşu], İstanbul, Matbaa-i Askeriye.
- MAZICI, N. (1987). **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918**, İstanbul, Der Yayınevi.

- MCCARTHY, J. (2019). **Türkler ve Ermeniler - Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Çatışma**, Çev. Fatma Sarıkaya, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MINASSIAN, A.T. (1992). **Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912**, Çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları.
- MÜNECCİMBAŞI Ahmed b. Lütfullah (2000). **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, Hazırlayan: Ali Öngül, İzmir, Akademi Kitabevi Yayınları.
- NÂZİM PAŞA, H. (1993). **Ermeni Olayları Tarihi**, c I, Haz. Necati Aktaş vd., Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- NİKİTİN, B. (1978). **Kürtler**, cilt 2, Çev. Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreya, İstanbul, Özgürlük Yolu Yayınları.
- NOEL, E.W.C. (1999). **Kürdistan 1919 - Kürdistan'da Özel Görevde Bulunan Binbaşı Noel'in Günlüğü**, Çev. Bülent Birer, İstanbul, Avesta Yayınları.
- ONUR, H. (1998). **Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler**, İstanbul, Edille Yayınları.
- ORTAYLI, İ. (2000). **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İşyanları 1878-1916**, (2008). Haz. Recep Karacakaya vd., cilt I-II-III-IV, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, (1995). Yay. Haz. Ahmet Altıntaş vd., Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- OSTROGORSKY, G. (2006). **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı.

- ÖNAL, S. (2004). **Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van 1896)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2. Baskı.
- ÖZALP, Y. (2005). **Ermeni İntikam Alayı Maraş'ta (Vesikalar 1919-1920)**, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları.
- ÖZÇELİK, İ. (2007). **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, Türk Metal Sendikası Yayınları.
- ÖZOĞLU, H. (2005). **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İstanbul, Kitap Yayınevi.
- ÖZTUNA, Y. (1977). **Büyük Türkiye Tarihi**, cilt 1, İstanbul, Ötüken Yayınevi.
- ÖZTÜRK, İ.S. (2004). **Mondros, Sevr, Lozan Andlaşmaları (Bugünkü Türkçe ile)**, Ankara, Ankara Ticaret Odası Yayınları.
- SADRUDDİN el-Hüseynî (1999). **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Çev. Necati Lugal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı.
- SASUNİ, G. (1992). **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartaryan - Memo Yetkin, İstanbul, Med Yayınları.
- SERTÇELİK, S. (2009). **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- SEVGİN, N. (1982). **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi**, Yay. Haz. Şükrü Kaya Seferoğlu ve Halil Kemal Türközü, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- SEVİM, A. (1983). **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SEVİM, A. (2000). **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı.
- SEVİM, A. ve YÜCEL, Y. (1989). **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SEVİNÇ, N. (t.y.). **Ajan Okulları**, İstanbul, Oymak Yayınları.

- SOLMAZ, G. (1995). **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920)**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- SOYLU, K. (2010). **Mesail-i Mühimme-i Kürdistan (Kürdistan'ın Önemli Meseleleri)**, İstanbul, Diyarbakır Kürt Enstitüsü Yayınları.
- SUNGUROĞLU, İ. (1959). **Harput Yollarında**, cilt II, Ankara, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- SÜSLÜ, A. (1987). **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- SÜSLÜ, A. (1990). **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları.
- ŞAHBAZYAN, H. (2005). **Kürt - Ermeni Tarihi**, Çev. Ferit M. Yüksel, Ankara, Kalan Yayınları.
- ŞAHİN, E. (2013). **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslim Polis Biyografileri**, 2 cilt, Ankara, Polis Akademisi Yayınları.
- ŞIVAN, Dr. (1975). **Kürt Millet Hareketleri ve Irak'ta Kürdistan İhtilali**, (y.y.), Stockholm, 2. Baskı.
- ŞİMŞEK, H. (2001). **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞİMŞİR, B. N. (1982). **British Documents on Ottoman Armenians**, Vol. I, 1856-1880, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞİMŞİR, B. N. (2007). **Kürtçülük 1787-1923**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- ŞİMŞİR, B. N. (2013). **Ermeni Meselesi 1774-2005**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- ŞİŞMAN, A. (2006). **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TAHİNCİOĞLU, Y. (2011). **Tarihleri Kültürleri ve İnançlarıyla Süryaniler**, İstanbul, Butik Yayıncılık.
- TANSEL, S. (1973). **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, cilt I, Ankara, Başbakanlık Basımevi.

- TELLİOĞLU, İ. (2015), **Türk-Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları**, Trabzon, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.
- TOGAN, A. Z. V. (1981). **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 3. Baskı.
- TUĞLACI, P. (2004). **Tarih Boyunca Batı Ermenileri**, 3 cilt, İstanbul, Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti.
- TURAN, O. (1973a). **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu.
- TURAN, O. (1973b). **Türkler Anadolu'da**, İstanbul, Hareket Yayınları.
- TURAN, O. (2003). **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 8. Baskı.
- TÜREDİ, Y. vd. (2007). **Geçmişten Günümüze Posta**, Ankara, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları.
- TÜRKAY, F. (2009). **Karapapaklar - Karapapak Hamidiye Alayları ve Mihrali Bey**, Ankara, Cem Veb Ofset.
- Türkçe Sözlük** (1988). cilt 2, Haz. Hasan Eren vd., Ankara, Türk Dil Kurumu.
- TÜRKGELDİ, A. (1948). **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- URAS, E. (1950). **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, Yeni Matbaa, 1950.
- VAHAPOĞLU, M. H. (1992). **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2. Baskı.
- WEEMS, S.A. (2006). **Ermenistan: Terörist "Hristiyan" Devletin Sırları**, İstanbul, İleri Yayınları.
- XEMGİN, E. (1997). **Kürdistan Tarihi: Osmanlı-Safevi Döneminde**, c. III, İstanbul, Doz Basım-Yayın, 2. Baskı.
- YARMAN, A. (2010). **Palu-Harpüt 1878: Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, I. Cilt / Adalet Arayışı**, İstanbul, Derlem Yayınları.

YAŞIN, A. (1983). **Bütün Yönleriyle Cizre**, (y.y.), Yücel Matbaası.

ZEKİ, M. E. (1977). **Kürdistan Tarihi**, İstanbul, Komal Yayınları.

ZEKİ, M. E. (2005). **Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahirê Kurd û Kurdistan)**, Ankara, Özge Yayınları.

MAKALELER

BAŞBUĞ, H. ve DURAN, A. (2019). “Osmanlı Döneminde Ermenici Siyasi Faaliyetler ve Hamidiye Aşiret Alayları”, **Bilimsel Eksen**, sayı 28, ss.35-51.

BOZKUŞ, Y. D. (2014), “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi”, **Yeni Türkiye**, sayı 60, ss. 1-45.

ÇAY, A. M. (1983). “Anadolu’nun Türkleşmesi-I (Selçuklu Öncesi)”, **Türk Kültürü**, sayı 239, ss. 55-60.

GÜLTEPE, N. (1976). “Hamidiye Alayları”, **Hayat Tarih Mecmuası**, cilt 1, sayı 7, ss.47-50.

GÜNAY, S. S. (1987). “Hamidiye Alayları ve Osmanlı Politikası”, **Türk Dünyası Tarih**, sayı 6, ss.39-41.

GÜNAY, S. S. (1988). “Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 53, ss. 81-85.

HİÇYILMAZ, E. (1993). “İngiliz Gizli Servisi İçinde Türklere Hizmet Veren Gözükara Casus: Pandikyan”, **Star Gazetesi**, 02 Mayıs 1993.

IŞIKSAL, T. (1985). “Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 3, ss. 46-49.

KIRZIOĞLU, M. F. (1985). “Selçuklu Fethi’nden (1064) Önce ‘Yukarı- Eller/Armenya/Oğuz-Elleri’nde Halıcılık, ‘Türkmen/Oğuz’ İşiydi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 3, ss.27-35.

KIZILKAYA, M. (2014). “Mezopotamya’nın Üvey Evlatları: Ezidiler, Nasturiler, Süryaniler-5”, **Haber Türk**, 27 Eylül, s.23.

KODAMAN, B. (1981). “Ermeni Meselesi’nin Doğuş Sebepleri”, **Türk Kültürü**, sayı 219, ss. 240-249.

- KODAMAN, B. (1994). “Doğu Anadolu’da Ermeni Meselesini Çözen Uygulama: Aşiret Alayları”, **Tarih ve Medeniyet**, sayı 1, ss.16-21.
- KOLOĞLU, O. (2011). “Hamidiye Alayları Neden Kuruldu?”, **Atlas Tarih**, sayı 8, ss.28-35.
- KUT, T. (1983). “Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları”, **Türk Folkloru**, sayı 53, ss. 5-6.
- MATTEI, J-L. (2012). “Mıgırdiç Portukalyan ve ‘Armenia’ Gazetesi (Terörizmden Şüpheli İlimliğa)”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 42, ss. 47-75.
- PERİNÇEK, M. (2009). “Çarlık İstihbarat Raporlarında Osmanlı’ya Çalışan Ermeni Bir Ajan: Arşavir Saakyan”, **Toplumsal Tarih**, sayı 191, 2009, ss. 94-96.
- SEVGEN, N. (1964). “Hakkâri ve Nasturiler”, **Tarih Dünyası**, sayı 4, ss. 469-474.
- SEVGEN, N. (1968a). “Kürtler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 11, ss. 49-59.
- SEVGEN, N. (1968b). “Kürtler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 12, ss. 42-51.
- SEVGEN, N. (1968c). “Kürtler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 13, ss. 40-45.
- SOMEL, S. A. (2007). “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, sayı 5, ss. 71-92.
- TEKİNDAĞ, Ş. (1967). “Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 1, ss. 52-55.
- TEZCAN, M. (2007), “V. Yüzyılda Ermeni - Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı 32, ss. 183-202.

ZAMACI, A. (2019). “Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Rollerini”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 62, 2019, ss. 47-71.

ANSİKLOPEDİLER

AKYILDIZ, A. (2011). “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 40, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 1-10.

BAŞBUĞ, H. (2013). “Hamidiye Alayları”, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, cilt 2, Ed. İhsan Işık, Ankara, Elvan Yayınları, s. 411-412.

BEYDİLLİ, K. (2010). “Şark Meselesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 38, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 352-357.

BOZKUŞ, Y. D. (2015), “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi”, **19. - 20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri -Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar- (5-7 Ocak 2015, İstanbul) Uluslararası Sempozyum Bildiriler**, 2. Cilt, Yay. Haz. Fatih M. Sancaktar vd., İstanbul, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, s. 1173-1212.

BUZPINAR, Ş.T. (2003). “Lübnan/Osmanlı Dönemi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 40, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 248-254.

ÇAY, A. M. (2015). “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ermeni İhtilal Örgütleri”, **Ermeni Meselesi ve 1915 Olayları: Tarihî Gerçekler-Siyasi Algular-Hoşgörü-Uzlaşma Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildirileri (27-28 Nisan 2015)**, Ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, s. 213-265.

DEMİRCİ, H. A. (2003). “İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Yay. Haz. Şenol Kantarcı vd., cilt 1, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, s. 303-315.

DEMİRKENT, I. (1998). “Herakleios: Bizans İmparatoru (610-641)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 17, s. 210-215, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- DİKİCİ, A. (2017). “Son Dönem Osmanlı Polis Teşkilatı’nda Görev Yapan Ermeni Polisler”, **19. Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi, Bildiriler (12-14 Mayıs 2016, Bitlis)**”, Yay. Haz. Arzu Güvenç Saygın, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 109-141.
- ERASLAN, C. (1997). “Hamidiye Alayları”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 15, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 462-464.
- GÖYÜNÇ, N. (2000). “Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celâl Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
- HALAÇOĞLU, A. (2009). “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler**, c. 1, Yay. Haz. Metin Hülagü vd., Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- HASANLI, C. (2015). “Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivinin Belgelerine Göre Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri”, **Ermeni Meselesi ve 1915 Olayları: Tarihî Gerçekler-Siyasi Algular-Hoşgörü-Uzlaşma Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildirileri (27-28 Nisan 2015)**, Ed. Dinara Duisebayeva, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, s. 175-204.
- HAYDERANÎ, H.S. (1962). “Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları”, **Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyet’ten Zamanımıza Kadar**, cilt 2, s. 147-148.
- KAFESOĞLU, İ. (1953). “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akımı (1015-21) ve Tarihî Ehemmiyeti”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Neşriyatı, s. 259-274.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1995). “Yukarı-Eller/Urartu/Armenya’ya Hâkim Olanlar”, **Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)**, Ankara, Kafkas Üniversitesi Yayınları, s. 11-76.

- KODAMAN, B. (1991). “Aşiret Mekteb-i Hümâyunu”, İstanbul, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 9-11.
- KOZ, M. S. (2017). “Ermeni Harfli Türkçe Halk Edebiyatından Örnekler: Mâniler, Atasözleri, Nasreddin Hoca Fıkraları”, **Anadolu Türk Etnolojisinde Hemşinliler-Horumlar-Gregoryenler-Lazlar**, Ed. Yaşar Kalafat, Ankara, Berikan Yayınevi, s. 161-202.
- MCCARTHY, J. (2001). “The Population of the Ottoman Armenians”, **The Armenians in the Late Ottoman Period**, Ed. Türkkaya Ataöv, Ankara, The Council of Culture, Arts and Publications of the Grand National Assembly of Turkey, s. 65-85.
- MCCARTHY, J. (2002). “Osmanlı Ermeni Nüfusu”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı, s. 63-83.
- MINORSKY, V. (1955). “Kürtler”, **İslâm Ansiklopedisi**, cilt 6, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 1089-1114.
- NIKITINE, B. (1955). “Nestûrîler”, **İslâm Ansiklopedisi**, cilt 9, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 207-212.
- ÖZKAYA, Y. (2006). “Mütesellim”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, cilt 32, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 203-204.
- ÖZOCAK, Ö. (2016). “Hamidiye Alayları ve Faaliyetlerinin Ermeni Soykırımı İddiaları Bağlamında İncelenmesi”, **II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler (6-8 Mayıs 2015 Erzurum)**, cilt I, Ed. Tolga Başak-Mevlüt Yüksel, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s.363-376.
- ÖZTUNA, Y. (2002). “Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, s. 41-62. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- SEVİM, A. (1993). “Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 219-229, 2. Baskı.

ŞİMŞİR, B. N. (1985). “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s. 79-124.

YARCI, G. (2014). “Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler**, X. cilt, Ed. Mehmet Metin Hülâgü vd., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 127-299.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

UMAY, L. (2010). “Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler”, <https://odatv4.com/makale/osmanli-ordusunda-ermeni-askerler-1505101200-10202> (The Armenian review, spring/summer, 1992’den çev.), (Erişim Tarihi: 18.11.2021).

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/> (Erişim tarihi: 14.03.2022).

https://tr.wikipedia-on-ipfs.org/I/Mkrtich_Khrimyan.jpg.webp (Erişim Tarihi: 12.01.2022)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Migirdic_Portakalyan (Erişim Tarihi: 04.02.2022).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_ceteleri (Erişim Tarihi: 04.02.2022).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_Gonullu_Tugaylari (Erişim: 04.02.2022).

<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/526409h.htm> (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

TEZLER

ÇAKALOĞLU, Cengiz, “Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 1999.

KOÇ, Y. (2009). “Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

EKLER

EK 1: İstanbul Ermeni Patriği (1802-1865) Madteos Çuhacıyan.

EK 2: İstanbul Ermeni Patriği Madteos Çuhacıyan'ın Genelgesi.

EK 3: Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz arasında kurulması tasarlanan "Büyük Ermenistan" haritası.

EK 4: İstanbul Ermeni Patriği Mıgırdiç Hrimyan (1820-1907).

EK 5: Mıgırdiç Portukalyan: Kara Haç ile Vatanperverler İttihadı kurucusu.

EK 6: Van'da Ermeni Taşnak örgütü üyesi bir grup terörist.

EK 6/a: Ermeni Taşnak örgütü üyesi bir grup terörist.

EK 7: Antranik Ozanyan komutasında 1. Ermeni Taburu.

EK 7/a: Dro Drastamat Kanayan komutasında 2. Ermeni Taburu.

EK 7/b: Hamazasp Srvandztyan komutasında 3. Ermeni Taburu.

EK 7/c: Arşak Gavafyan komutasında 4. Ermeni Taburu.

EK 8: Ermeni çetelerince 1918'de Azerbaycan'da öldürülen Müslümanlar.

EK 8/a: Ermeni çetelerince 1918'de Kars/Subatan'da öldürülen Müslümanlar.

EK 8/b: Ermeni çetelerince 1915'te Diyarbakır'da öldürülen Müslümanlar.

EK 9: Hamidiye Hafif Süvari Alayları Kanunnâme-i Hümayunu'nun kapağı.

EK 10: Hamidiye Hafif Süvari Alayları.

EK 10/a: Hamidiye Hafif Süvari Alayları.

EK 10/b: Hamidiye Hafif Süvari Alayları.

EK 11: Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın komutanları.

EK 11/a: Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın komutanları.

EK-12 Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın sancak teslim töreninde dua edilirken.

EK 1: İstanbul Ermeni Patriği (1802-1865) Madteos Çuhacıyan.

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/> (Erişim Tarihi: 14.03.2022)

EK 2: İstanbul Ermeni Patriği Madteos Çuhacıyan'ın Genelgesi. (Garo Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, İstanbul 1992, s. 84-85).

“Sultan'ın oturduğu başşehir Konstantinopol'un Patriarkı Peder Madteos Başpiskopos tarafından tüm kutsal kiliseler bütünlüğüne duyuru:

İman dolu olan sizler, bütün dünya uluslarının gözünde eşsiz niteliklere sahip, mukayese kabul etmez ve Ermeni ulusu için iftihar teşkil edip, yüzyıllardan bu yana, vahşi Kürtlerin insafsız ve zalim despotluklarının elinde bugün bir harabe ve çöl vaziyetine girmiş ve sessizce ağlayıp figan eden Ermenistan'ımız ve bir şanssızlık eseri insanlıktan yoksun Kürtlerin yırtıcı pençelerine bir av gibi düşmüş sevgili evlatlarımız ve öksüz Ermeni ulusumuz! Nasıl İsrail [oğulları] Mısır'luların eli altından kurtulduysa, lütfedici Allah kendi halkı olan Ermenileri de bu çekilmesi imkânsız esaretten kurtarır. O, gökten Ermenilerin dünyasına bakarak Ermenistan'ın vahşi Kürtlerin hayvanlarına çayır ve otlak haline geldiğini, ilk kez yarattığı insanları olan Ermenilere adadığı bu güzel toprakların bir in haline döndürüldüğünü gördü ve dünyada ilk putperestliğin yaratıcısı olan Babilon Tiranı'nı Allah'tan aldığı güç sayesinde okuyla vurup yere deviren Hayk-Nahabet'deki inanç gücünü kendi iyilikseverliği ile görerek bizleri hatırladı.

Tanrı bu eşsiz ve güzel ülkeyi insafsız tiranların elinde çaresiz bir durumda kalmış görerek, ona acıdı ve ilâhî arzusuyla görkemli krallara özgü yüce Sultan Abdülmecid'in iyi yürekli huyunu, bize karşı acıma ve merhamet duygularıyla besledi ve Abdülmecid bu ülkedeki despotlardan Ermenilerin özgürlüklerini elde etmelerine karar verdi. Tanrı'nın bu lütfunun yalnız Ermeni ulusuna özgü olduğunu bildiğimiz için, biz minnet duygularımızla sabah akşam O'na ibadet, dua ve niyaz ettik ve böylece, O, her şeye gücü yeten sağ kolu ile devletin sadık, düzenli ve cesurane savaşan askerlerinden oluşan ordusunu korudu ve ona yardım etti. Tanrı kutsaldır ve O'nun her şeyden güçlü olan sağ kolu da yenilmezdir. O günahsız kilise korosu çocuklarının dinî isteklerini, rahiplerin güçlü bir inançla dolu ve ağlamaklı olarak kolları açık bir şekilde arzularını duyduktan sonra düşmanların içine bir korku ve dehşet düşürdü ve onlara 'aman!' dedirtti ve O despotların liderleri olan Han Mahmud ve Bedirhan Bey'lerini Osmanlı Paşası'nın eline utançlı ve umutsuz bir şekilde düşürdüktan sonra, hayatlarının bağışlanmasını rica ettirdi ve bu görülmemiş galibiyeti Sultan'ın yüksek

şahsiyetlerinin adına ve güçlü buyruklarına adadı. Böylelikle Ermenistan bu acıklı durumdan ve çekilmesi imkânsız esaretten kurtulmuş oldu. Umut ederiz ki bundan böyle yapıcı, iyi kalpli, lütufkâr ve insancıl bir kişiliğe sahip olan Kralımızın sayesinde Ermenistan gelişsin, yenilensin ve zenginleşerek eskiden sahip olduğu şahane görüntüsüne kavuşsun. Görün ve düşünün şimdi şu sözlerin anlamını! Ne denli düşünürseniz o kadar hayret edeceksiniz ve o haşmetli Sultanımızın Ermeni ulusuna karşı taşıdığı eşsiz sevgi ve özel ihtimamına şaşacaksınız. Çünkü O'nun yüce iyilikseverliği -kollarım açık olarak bu zaferler için yaptığım duaları, ricaları duyarak- sevincimizi ve anlatılmaz memnuniyetimizi daha da fazlalaştırmak isteğiyle, kendileri de bizlerle birlikte Kasım ayının 27'si Cumartesi günü, huzurunda en güvendiği dostlarından birisiyle Hak-i payeleri olan Patriarlık makamına aşağıdaki emri yolladı:

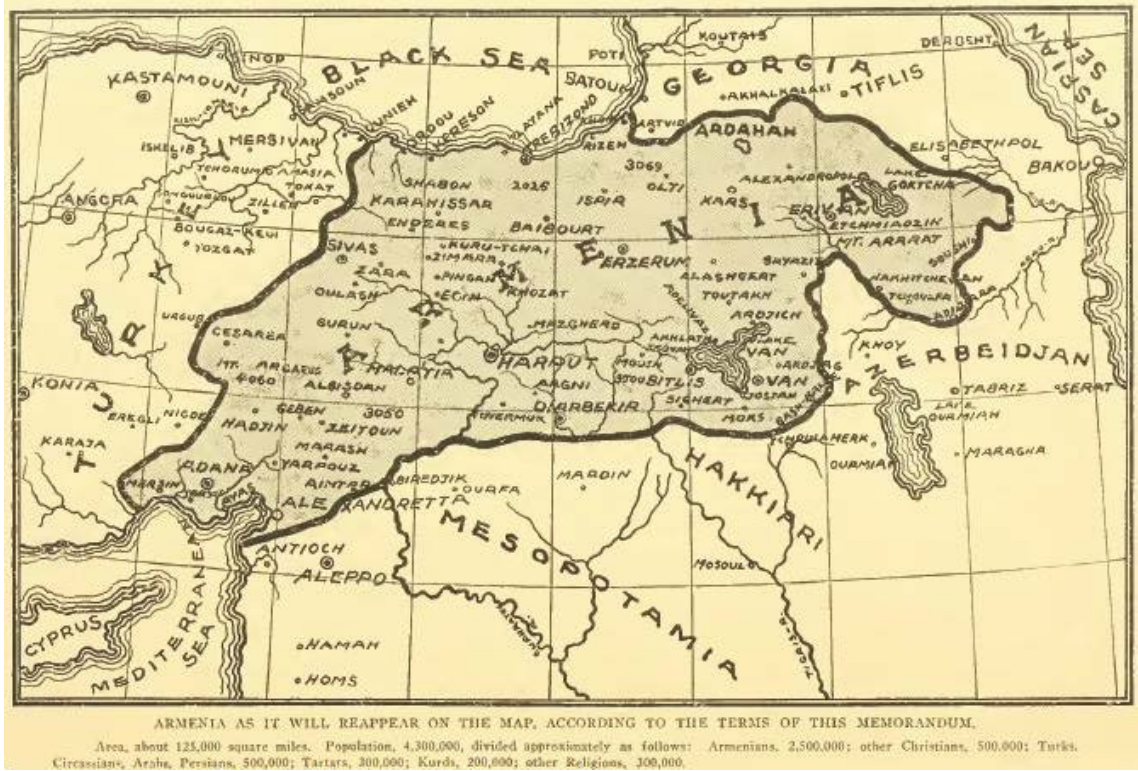
‘Olumlu sonuçlanan bu zaferim için yapmış olduğunuz dua ve istekleri Tanrı işitti, kabul etti ve Krallığıma bu görülmemiş galibiyeti adadı. Bu galibiyeti Tanrı'nın bana emanet ettiği uyruklarımın tam rahatını temin etmek için çok arzuluyordum. Patriark! Şimdi sen bütün ulusuna benim sizinle birlikte sevinç içinde olduğumu bildir! Sizin Kraliyetime karşı olan tam bağlılığınızı, sevginizi ve arzularınızı kabullendim ve muhteşem Krallığım önünde bana temennilerde bulunma ayinlerinizi görür gibiyim. Cenabı Allah kendi gücüyle sizleri korusun!’

Bakınız ve bu insancıl-haşmetli Sultanımızın kendi uyuşundaki uluslara karşı gösterdiği bu benzersiz hamiyet duygusuna şaşınız! Bu günü hürriyet bayramı yapıp, birlikte Tanrı'dan isteklerde bulunup, Sultan'ı överek O'na şükrediniz ve deyiniz ki: Yaşasın insafılı, muzaffer, iyiliksever ve dayanağa muhtaç olmayan İmparatorumuz ve Kralımız Sultan Abdülmecid Han!

Yaşasın güçlü ve adil Valide Sultan! Yaşasın İmparatorun çocukları, O'nun aile mensupları, Sultanımızın ve güçlü Osmanlı Krallığı'nın övüncü olan Tanrı'nın sağ kolu asil şehzadeler!

Tanrı bu yüksek kişilere yardımcı olsun ve devletin çok sayın şahsiyetleri olan Vezirlerini yüce vazifelerinin görkemi içinde güçlendirip Ermeni ulusunu Sultanımızın tatlı gözü önünde haklı göstererek koruyup, sahibimiz ve kurtarıcımız İsa Allah'ın selamına, lütuflarına ve insancılığına lâayk kılsın. Sonsuza kadar kutsal olsun. Âmin! İstanbul, 9 Aralık 1847.”

EK 3: Ermeni Heyeti'nce 1919'da Paris Konferansı'na sunulan ve Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz arasında kurulması tasarlanan "Büyük Ermenistan" haritası (Avetis Aharonian, The Armenian Question Before The Peace Conference, Paris 1919, s. 2)

EK 4: İstanbul Ermeni Patriği Mıgırdiç Hrimyan (1820-1907). Berlin Kongresinde (1878) özerklik talep eden Ermeni Heyeti Başkanı.

https://tr.wikipedia-on-ipfs.org/I/Mkrtich_Khrimyan.jpg.webp (Erişim Tarihi: 12.01.2022)

EK 5: Mıgırdıç Portukalyan (1848-1921): Kara Haç ile Vatanperverler İttihadı örgütlerinin kurucusu ve Marsilya’da neşredilen “Armenia” gazetesinin sahibi. https://tr.wikipedia.org/wiki/Migirdic_Portakalyan (Erişim Tarihi: 04.02.2022).

EK 6: Van'da Ermeni Taşnak örgütü üyesi bir grup terörist (Hariciye Nezareti, Ermenî Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: Tesâvir ve Vesâik, Albüm No.2, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1916, s. 31).

EK 6/a: Ermeni Taşnak örgütü üyesi bir grup terörist.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_ceteleri (Erişim Tarihi: 04.02.2022).

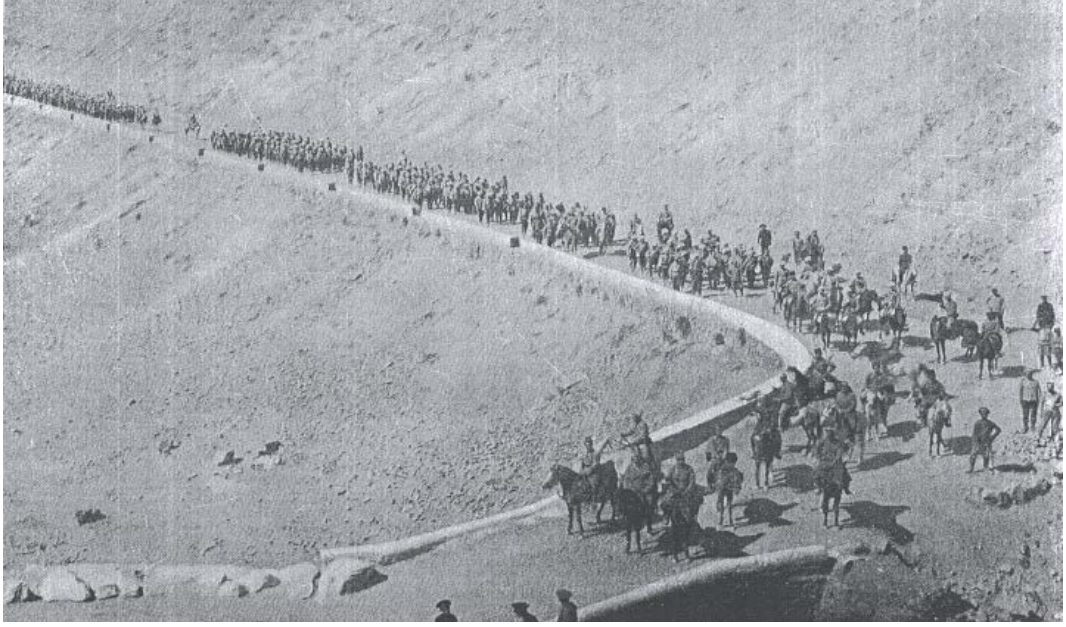

EK 7: Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya destekli Ermeni Gönüllü Taburlarından, Antranik Ozanyan komutasında 1. Ermeni Taburu.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_Gonullu_Tugaylari (Erişim: 04.02.2022).

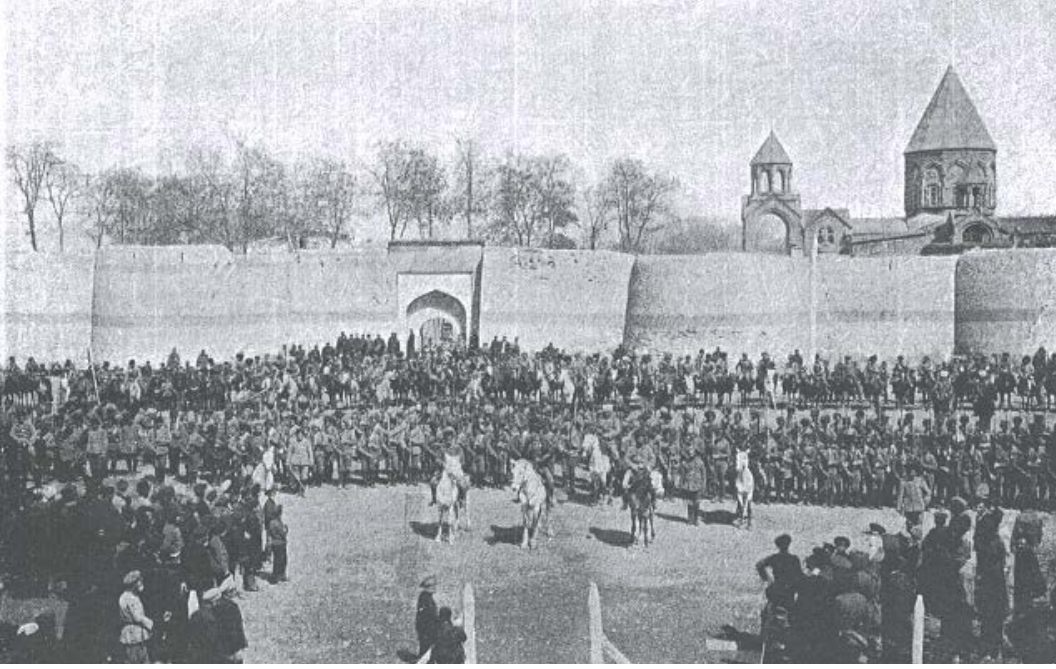
EK 7/a: Dro Drastamat Kanayan ve yardımcısı Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan) komutasında 2. Ermeni Taburu.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_Gonullu_Tugaylari (Erişim: 04.02.2022).

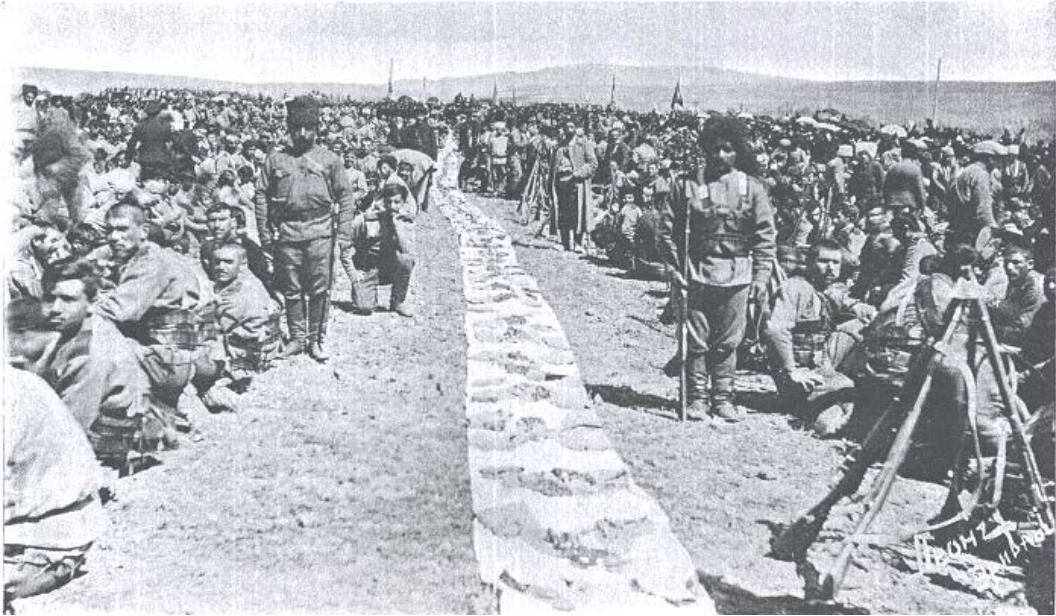
EK 7/b: Hamazasp Srvandztyan komutasında 3. Ermeni Taburu.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_Gonullu_Tugaylari (Erişim: 04.02.2022).

EK 7/c: Arşak Gavafyan komutasında 4. Ermeni Taburu.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_Gonullu_Tugaylari (Erişim: 04.02.2022).

EK 8: Ermeni çetelerince 1918'de Azerbaycan'da öldürülen Müslümanlar.

<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/526409h.htm> (Erişim Tarihi: 31.03.2022).

EK 8/a: Ermeni çetelerince 25 Nisan 1918’de Kars’ın Subatan köyünde öldürülen kadın ve çocuk Müslümanlar (Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam-Fotoğraflar, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2000).

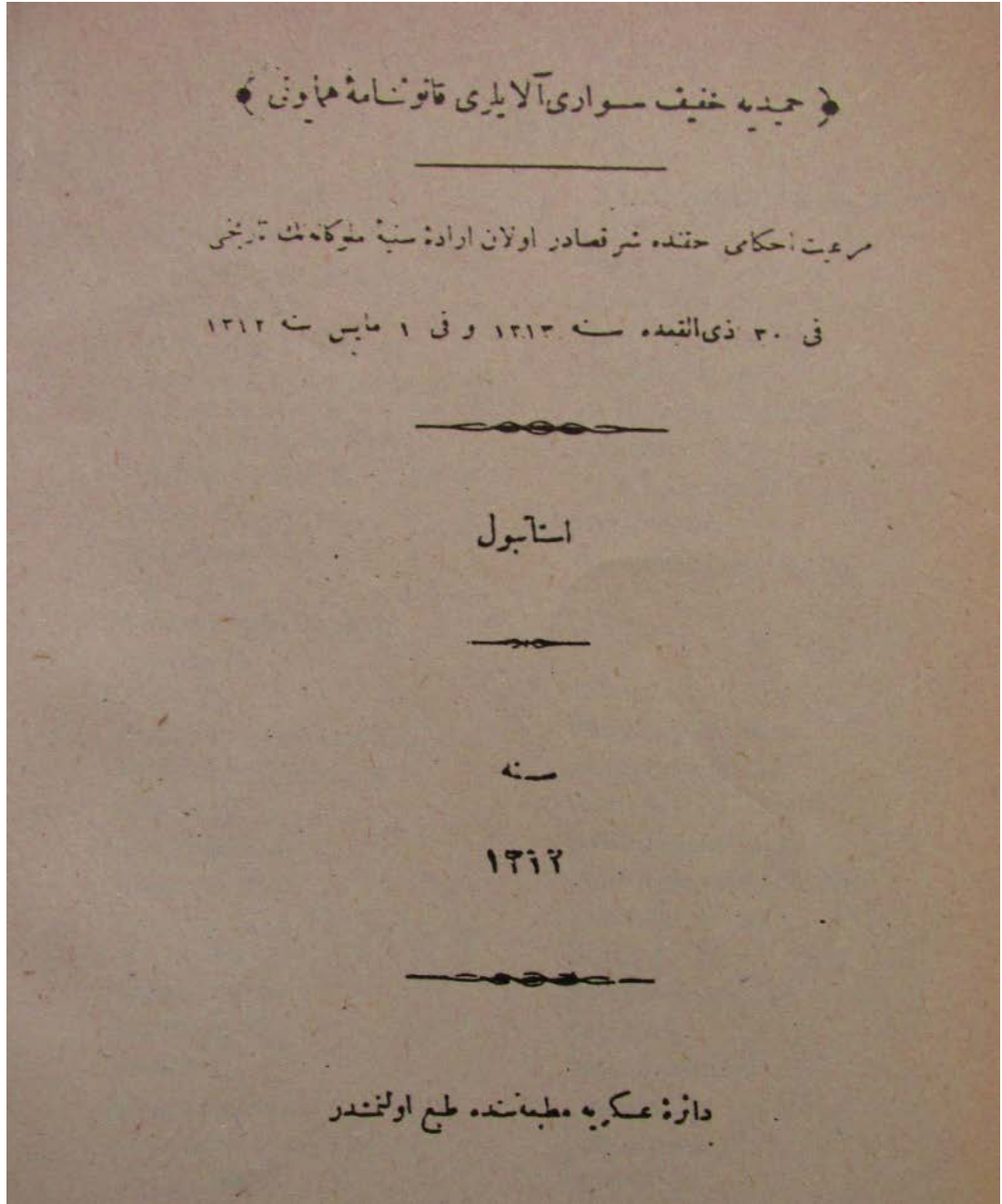

EK 8/b: Ermeni çetelerince 23 Temmuz 1915’te Diyarbakır’ın Şark nahiyesine bağlı Hızırilyas köyünün Merseni deresinde öldürülen Müslümanlar (Hariciye Nezareti, Ermenî Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: Tesâvir ve Vesâik, Albüm No.1, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1916, s. 47).

EK 9: Hamidiye Hafif Süvari Alayları Kanunnâme-i Hümayunu'nun kapağı.

EK 10: Hamidiye Hafif Süvari Alayları (B. Kodaman, “Doğu Anadolu’da Ermeni Meselesini Çözen Uygulama: Aşiret Alayları”, Tarih ve Medeniyet, sayı 1, 1994, s. 18).

EK-10/a Hamidiye Hafif Süvari Alayları (B. Kodaman, a.g.m., s. 18).

EK-10/b Hamidiye Hafif Süvari Alayları (B. Kodaman, a.g.m., s. 19).

EK 11: Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın komutanları (B. Kodaman, a.g.m., s. 17).

EK-11/a: Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın komutanları (B. Kodaman, a.g.m., s. 19).

EK-12 Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın sancak teslim töreninde dua edilirken
(V. Engin, Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa, İstanbul 2018).

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad: Hayri BAŞBUĞ

ÖĞRENİM DURUMU:

Lisans : 2016, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Tarih

Yüksek Lisans: 2022, İstanbul Aydın Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Tarih
Bilim Dalı

TEZDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER

BAŞBUĞ, H. ve DURAN, A. (2019). “Osmanlı Döneminde Ermenici Siyasi Faaliyetler ve Hamidiye Aşiret Alayları”, **Bilimsel Eksen Dergisi**, sayı 28, ss. 35-51.

DİĞER YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER

BAŞBUĞ, H. (1984). **İki Türk Boyu Zaza ve Kurmanclar**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

BAŞBUĞ, H. (1984). **Göktürk, Uygur, Zaza, Kurmanc Lehçeleri Üzerine Bir Araştırma**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

BAŞBUĞ, H. (1984). **Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

BAŞBUĞ, H. (1986). **Aşiretlerimizde At Kültürü**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

BAŞBUĞ, H. (1987). **Yezidilik İnancı**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- BAŞBUĞ, H. (2013). “Hamidiye Alayları”, **Diyarbakır Ansiklopedisi**, cilt 2, Ed. İhsan Işık, Ankara, Elvan Yayınları, s. 411-412.
- BAŞBUĞ, H. (2016). “Yezidi ve Zerdüştî İnançları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan**, Ed. Ahmet Hikmet Eroğlu, Ankara, Berikan Yayınevi, s. 647-666.
- BAŞBUĞ, H. (2021). **1925 Şeyh Said Hareketi: Yalanlar ve Gerçekler**, Ankara, Önka Yayıncılık.